

OLVASÓI TÁJÉKOZTATÓ

Harminc éve, hogy Magyarországon forradalom söpört végig. Jelen 17. számunk újabb emlékezésekkel és elemzésekkel adózik 1956 emlékének.

Sorozatunk egy korábbi kötetét, a 9–10. kettős számot, amely 1981 őszén jelent meg, teljes egészében a forradalomnak szenteltük volt. A „mi történt 56-ban” kérdése után külföldi és magyar szerzők elemzéseit közöltük benne a magyar forradalom jellegéről és kihatásáról. A 9–10. kötet, amely tartalmazza még az ENSZ különbizottsági jelentésének összegező fejezetét is, valamint Bill Lomax bibliográfiai bevezetését az 56-ról szóló irodalomba, még megrendelhető (l. a fedőlap belső hátoldalát).

Értesítjük továbbá előfizetőinket, barátainkat és kedves olvasóinkat, hogy a füzetek 16. száma óta még az alábbi 4 kötettel jelentkeztünk a két párhuzamos sorozatban:

MFK 9 Kenedi János: Elhülyülésem története... és egyéb balgaságok

MFK 10 Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel — A mai magyar ellenzéki gondolkodásról

A-5 Magyar munkástanácsok 1956-ban — Dokumentumok

A-6 Király Béla: Honvédségből néphadsereg — Személyes visszaemlékezések (1944–1956)

A jelen (17.) számmal együtt ez az öt kötet képezi az 1986-os előfizetés teljes évi anyagát.

Az előfizetési feltételeket és az utórendelésre vonatkozó útmutatásokat olvasóink a fedőlap hátsó belső oldalán találják meg.

Kérjük minden barátunkat, viselje szíven a MF sorozatainak terjesztését mind külföldön, mind magyar földön!

Elkerülhető volt-e a forradalom 1956-ban?

Dr. M. K. emlékére

Meghökkenítő, első pillantásra történelmietlen a kérdés. Nem úgy van-e, hogy ami volt, az volt? S hogy ha azzal szemben, attól elrugaszkodva elmélkedünk, olyan feltevésekre jutunk, amelyeket még a legjobb helyismerettel sem lehet a történések teljes láncolatában elhelyezni. Az olyan forгатagszerű események kapcsán, mint 1956, aztán végképp terméketlennek tűnik a „hát-ha mégis úgy lehetett volna” szempontú újrapergetés. Hiszen a forradalmak hosszan érlelődnek, sohasem egy vagy két döntésen fordulnak meg, s többnyire olyan végkifejletet képeznek, amely eltér a résztvevők eredeti szándékaitól és várakozásaitól. Nem igaz, hogy a közeledő kataklizmára senki sem számít (56-ban sem így volt). De mire felfigyelnek rá, az már éppoly feltartóztathatatlanul közeledik, mint a lejtőn guruló, elszabadult szerelvény.

Bár mindez így van, s a volt az volt, arra rákérdezni, hogy vehettek-e volna a dolgok más irányt is, mégsem fölösleges időtöltés. A „tényellenes történetírás” — ahogy ezt a módszert tréfásan nevezik — ugyanis épp abba segít betekinteni, ami az oknyomozás szempontjából a legfontosabb; vagyis a részesemények *kapcsolódásába*. Föltevésről föltevésre haladva kiküszöböli az esetlegeset, a clőtérbe állítja a kikerülhetetlent. Ha nem is az „öröktől fogva végzetszerűt” — ez igazán terméketlen következtetés volna —, hanem azt, hogy milyen tényezők hatására *s mikortól* került a dolgok menete olyan kényszerpályára, ahonnan már nemigen volt más kiút, mint az, ami éppen volt.

Kell-e mondani, hogy az alább következő írás már csak terjedelménél fogva is csupán vázlat, amely sem nem meríti ki az összes lehetséges kapcsolódásokat, sem nem dönti el véglegesen, hogy melyek voltak azok közül a kulcsfontosságúak. A vázlatosság a magyarázata annak is, hogy 1956 előtörténetének és végkifejtésének legtöbb elemére csak utalás történik. Abból indultam ki, hogy akik e sorokat olvasni fogják, a dolgok lefolyását – részben személyes tapasztalatból is – ismerik. Akikre e feltevés nem érvényes, azok viszont hagyatkozhatnak néhány közismert munka (lásd alább néhány hivatkozásomat is) tényanyagára.

Hogyan lehetett forradalom 1956-ban?

Paradox módon a „hol és hogy lehetett volna másképp” kérdését fel sem vethetjük, ha előzőleg nem vázolunk föl egy vagy több *valószínű* ok-okozati láncolatot. Az akármilyen események akárhogyan felállított sorozatából ugyanis végtelen számú előtörténet kerekednék ki; a vizsgálódás ezen az alapon lehetetlen volna. Az „igaz-e vagy nem” (tudományos) játékát csak korlátolt számú plauzibilis hipotézisen érdemes elkezdeni; ezek kiválasztása óhatatlanul intuitív folyamat.

Sok fölösleges töprengéstől kímélhetjük meg magunkat, ha abból a figyelemreméltó tényből indulunk ki, hogy az 1948 és 1956 közötti korszakban egész Kelet-Európában sztalinista stílusú kormányzás volt, az ezzel együtt járó fő- és mellékjelenségekkel (külső diktátum, a nem-kommunista politikai erők felszámolása, a gazdaság brutális átállítása egy központosított, hadi-célú erőforrás-elvonásra, a szellemi élet ideológiai béklyóba fogása, stb.), de olyan népforgalom, amely ezt a rendszert napok alatt elsöpörte, csak egy helyen volt: Magyarországon. Forradalmi fellángolás még egy nemzetnél volt ugyanekkor – a lengyeleknél –, de másképp és más kimenetellel. Az 1956-ot megelőző (fellazulási) időszakban helyi lázongások többfelé is voltak, ezek közül az egyik – a berlini – majdnem országos méretűvé nőtt, de olyan politikai földindulásra, mint aminő Magyarországon bekövetkezett, egyik helyen sem került sor.

Az egyes kelet-európai országok (vagy népek) magatartása közötti különbség csak megerősíti azt az amúgyis közismert

tényt, hogy nem minden elnyomás „szül” forradalmat. Az oknyomozás során tehát nem érdemes abban elmerülni, hogy 1956 előtt mi volt „vérlázító” és „elviselhetetlen” a magyar néptömegek számára, hiszen ugyanezek a vérlázító dolgok fennállottak Romániában, Csehszlovákiában, Bulgáriában, stb. is, ezekben az országokban mégsem tört ki forradalom sem 1956-ban, sem azóta. Nyilvánvaló, hogy „forradalomhoz” – vagyis olyan, nemzeti méretű felkeléshez, amely végülis rendszerváltozást kényszerít ki – másfajta kapcsolódások is kellenek, mint az elnyomás és az általa kiváltott elégedetlenség.

Ehelyütt természetesen nem merülhetünk el a forradalmak általános elméletében. De legalábbis arra fel kell hívnunk a figyelmet, hogy *minden* forradalom előtörténete valahol *az elitben is* elkezdődik. („Eliten” az elfogadott szóhasználat szerint a mindenkori vezetőréteg értendő.) Ha az eliten belül nincsen válság, meghasonlás, széthúzás, vagy valami ehhez hasonló, akkor bizonyosra vehető, hogy még a legsűrűbb tömeg-elégedetlenség is legfőlebb helyi kitörésekhez fog vezetni. Ha viszont egy elit válságba kerül, még egy aránylag korlátolt méretű néplázongás is kiválthat forradalmi helyzetet, azaz a kormányzati szerkezet összeomlását.

Az 56-os Magyarország esetében ez az elittel kapcsolatos tényező különösen szembetűnő. E nélkül ugyanis megmagyarázhatatlan volna, hogy a politikai rendszer egyik napról a másikra kártyavárként omlott össze egy olyan utcai tüntetés folyamánként, amelyben talán még százezer ember sem vett részt, s egy olyan fegyveres felkelés hatása alatt, amelynek másfél-kétezer aktív harcosa lehetett (pontos számok máig sincsenek), s amelynek nem volt semmiféle egységes vezetése. Nyilvánvaló, hogy október 23-án egy jóideje útban lévő belső folyamat jutott el a végkifejlődéshez; e folyamatot egyik oldalról – a hatalmon kívül lévő erők oldaláról – a fokozatos felbátorodás jellemezte, az a mind szélesebben elharapódzó hiedelem, hogy van lehetőség a változásra, a másik oldalról pedig a hatalomban ülő ember-csoport elbizonytalanodása, ama nyugtalanító ténnyel való szembeesése, hogy felhívásainak, tilalmainak úgyszólván semmi súlya nincsen, következésképpen már csak a végső eszközökhöz folyamodhat.

Egy fontos általános szabály, amelyet itt aláhúznék, hogy változás reménye nélkül nincsen forradalom. (Az 1980. évi lengyel

népmozgalom lassúságát és önkorlátozó mérsékletét például éppen az a körülmény magyarázza, hogy gyökeres változás lehetőségében hosszú hetekig senki sem hitt.) Hogy milyen változásokra számít a politikán kívülálló egyszerű „nép”, illetve a népakaratot megfogalmazni próbáló ellen-elit, az természetesen a helyzet függvénye is, s azzal együtt módosul. A forradalmaknak ugyanis egy adott pillanattól kezdve szuverén, alig kormányozható — ámbár a nemzet politikai élményanyagából táplálkozó, s valamilyen értelemben logikus — önmozgásuk van. Ami előző nap még képtelen vágyalomnak tűnt, másnapra már reálisan kitűzhető célnak gondolható el és mondható ki. Ilyen volt például 1956 októberében az a jelszó, hogy „ruszvik haza!”: 22-éig lehetetlen fantazma, amely még suttogva is döbbenetet keltett volna, 23-ától természetes követelés, a forradalmi „program” integráns része...

Az olvasó talán e vázlatos utalásokból is megérti, milyen lóugrásokkal haladunk tulajdonképpeni témánk felé. A kérdés, amelyre választ keresünk, egyelőre ez: mi vezetett a magyar kommunista párthatalom belső lehetetlenüléséhez? A kártevés, a rossz politika, a nemzet testét és lelkét tömegesen sújtó sérelmek: bármily fontos adottságai is az 56 előtti helyzetnek, kulcsként itt nem használhatók, mert hiszen ha ez volna a magyarázat, akkor előbb-utóbb mindenütt forradalomnak kellett volna kitörnie a szovjet világban, márpedig nem így történt. A magyarázatot csakis az 1956 előtti magyar politikai fejlődés sajátosságaiban kereshetjük.

De mielőtt erre rátérnénk, még egy szót kell ejtenünk a dolgozatunk címében fölvetett történelmi kérdés *alanyáról*. Az „elkerülhetőség” kérdése nem általánosságban merül fel, hanem a forradalomban szembekerülő két fél valamelyike szempontjából. Annak a kérdésnek, hogy a magyar nép elkerülhette volna-e a forradalmat, szigorú elemzésben nincsen értelme: egy „népnek” (hogy ennél az egyszerűsítő kifejezésnél maradjunk) nincsen összehangolt akarata; egy nép soha nem „csinál” magának forradalmat, hanem abba — így vagy úgy — belesodródik. Ennélfogva „elkerülni” sem tudja, hiszen e fogalom előzetes és tudatos szándékot föltételez. Ezzel szemben a hatalomban lévők *negatív* (azzal a gyúanyaggal, amit fölhalmoztak; majd később a mulasztásaikkal) vagy *pozitív* (ilyen volna például egy alkalmatlan

pillanatban elkövetett provokáció) igenis csinálói a forradalmaknak; az „elkerülés” kérdésének tehát az ő esetükben határozott tartalma van: azokra a lépésekre vonatkozik, amelyekkel előmozdították a forradalmi helyzet kialakulását; vagy azokra, amelyeknek elmulasztása, késleltetése e helyzetet tovább mérge-sítette, s a megtörtént végkifejlődés felé sodorta. Ebben a pontosított és alannyal ellátott értelemben kérdezzük tehát: elkerülhette volna-e a magyar kommunista pártvezetés az 1956 őszi robbanást?

Egy elpuskázott lehetőség

Ezen a ponton azonban egy időbeli megszorítással kell élnünk, nevezetesen azzal, hogy az „újraforgatást” 1953-ban kezdjük. Ez a megszorítás indokolható. Mert igaz ugyan, hogy az alaphelyzet, amely ellen a magyar nép fellázadt, 1945 és 1953 között alakult ki, de az is igaz, hogy ezt a helyzetet külső és felső akarat teremtette, a rettegett, mindenható szovjet diktátoré, amelyre a magyar helytartóságnak alig volt befolyása. Rákosiék személyes bűnlistáját ez a megállapítás nem csökkenti, csak pontosabb megvilágításba helyezi.

Sztalin halála egész Kelet-Európa szempontjából jelentős fordulópont, egyrészt, mert a félisten tekintélye nem öröklődött tovább, másrészt, mert a birodalom vezetését magukhoz ragadó utódok mindjárt 1953 tavaszán megkezdték a befolyási zónájukba tartozó államokkal való viszonyuk felülvizsgálatát. 1953 márciusa előtt elképzelhetetlen lett volna, hogy egy csatlós-párt vezetője ne azt tegye, amit Moszkvából előírtak számára. Legfeljebb azzal próbálkozhatott, hogy túlteljesítse – vagy hogy ügyeskedve a maga és cimborái személyes előnyére fordítsa – a szovjet irányelveket. 1953 márciusától kezdve a kapcsolatrendszer már csak azért is bizonytalanabbá vált, mert a moszkvai központ egyrészt jó néhány évre – megbomlott. Ezzel automatikusan megnövekedett a kelet-európai csatlósok végrehajtási játéktere. Amúgy elképzelhetetlen volt – például, hogy egy lengyel, román vagy magyar pártvezető aggályait fejezze ki egy szovjet utasításal szemben, illetőleg azt a maga elképzelései szerint módosítsa – 1953 után lehetővé vált. Ennélfogva e pártvezetőségek,

akik addig — a sikeresen fellázadt Tito kivételével — az engedelmes végrehajtásra voltak kárhóztatva, ettől kezdve az országukban történt intézkedések *társszerzőivé* váltak. A magyar vezetőség is.

Ezért nem egészen önkényes 1956 előtörténetét az 1953-as cezuránál kezdeni. Lehetne persze azon is töprengeni, hogy Rákosiék személyes hitványsága, túlbuzgósága, korlátoltsága mit adott hozzá, súlyosbítóan, a sztalini önkényuralomhoz. De nem hiszem, hogy ez közelebb vinne bennünket az 1956 őszi robbanás körülményeinek megértéséhez. (Nincs kizárva, hogy az önkény más, szomszédos országokban még nyomasztóbb volt.) Terméke nyebb szempont volna ennél Magyarország 1945 utáni *nemzeti* megalázottságát szemügyre venni. A nemzeti önérzetet egyik szomszédos országban sem tiporták meg olyan esztelenül, mint minálunk. Ez *talán* eleve helyrehozhatatlan volt, s ennyiben az 1956 évi robbanás, ha nem is dátumszerűen, de valahogyan, valamikorra be volt írva Magyarország 1953 utáni történetébe. Itt azonban a „tényellenes” spekuláció lehetőségei kimerülnek, s ezért be kell érünk egy pusztá, tovább ki nem dolgozható kérdőjellel.

1953 azonban kétségkívül kritikus dátum. Az első, amelyen a történelem menetének forgathatóságát tettenérhetjük. Már az a kavarodás is figyelemreméltó, amellyel Moszkvában az őrségváltás végbemegy. (De ezzel itt nem foglalkozunk.) Magyarországot illetően a döntő, a megdöbbentő újdonság, hogy az oroszok gyökeres fordulatot írnak elő, s hogy ennek az új, embersegebb, gazdaságilag ésszerűbb vonalvezetésnek van — a magyar felső vezetésben — legalábbis *egy* meggyőződéses híve és kivitelezője: Nagy Imre.¹ Nagy Imrével, mint újonnan kinevezett miniszterelnökkel, és az 1953 júniusi kormányprogrammal, annak fokozatos végrehajtásával (nem minden baj nélkül, de erről alább fog szó esni), Magyarország a desztalinizáció előőrsévé válik. S a jelek szerint ez a mindenki számára váratlan fordulat sikeres is abban az értelemben, hogy a magyar társadalomban 1953 előtt felhalmozódott feszültségek megenyhülnek, egyfajta fellélegzés, reménykedő várakozás árad szét városon és — különösen — falun.

1 — Nagy Imre hatalombaállítására vonatkozóan lásd Méray Tibor könyvét („Nagy Imre élete és halála”, Újváry-Griff), valamint Molnár Miklós és Nagy László közös munkáját („Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?”, *Magyar Füzetek* kiadása, Párizs).

Az 53 júniusi kormányprogram részleteibe itt nem bocsátkozhatunk. Abba sem, hogy mi került e programba az oroszok jóvoltából, s mekkora volt abban Nagy Imre személyes érdeme. Az új irányvonallal szemben kialakuló belső párt-ellenállást is csak azért említjük – bővebben erről alább – hogy mindjárt megfogalmazhassuk első „tényellenes” kérdésünket: *mi lett volna, ha Rákosiéknak nem sikerül Nagy Imrét „elfürészelnük” és az új kurzus nagyobb akadályok nélkül megvalósításra kerül az 1953-at követő három–négy évben?* Ne zavartassuk magunkat attól, hogy Rákosiék moszkvai támogatással lökték ki a vezetésből Nagy Imrét, s tegyük föl – mert hipotézisünkhöz ennyi is elég –, hogy Moszkvában már 1954 végén kialakulnak az 1956 elejei (XX. pártkongresszusi) vagy méginkább az 1957 végi (Molotovék menesztésével keletkező) belső erőviszonyok. Kérdésünk tehát, bár tényellenes, történelmileg nem abszurd. Megválaszolni sem lehetetlen, mert hiszen vannak ilyesfajta helyzetre történelmi analógiák: Lengyelország 1956 után (Gomulka első időszakában); Csehszlovákia 1967/68-ban (Novotni leváltásától a szovjet invázióig). Nagy Imre első kormányzati korszaka is támpontul szolgálhat. Nagyobb erőfeszítés nélkül elgondolható egy szovjet keretekben maradó, fölülről kontrollált, óvatosan bővülő reformkurzus, amely fokozatosan kiküszöböli a sztalinista őrjöngés legélhetetlenebb visszásságait és egyfajta stabil, kedélyeskedő, félig-meddig önkéntes együttműködésre épülő, enyhekezű diktatúrához vezet. Mintha erre még közelebbi példát is lehetne mondani... Mármost, ha elfogadjuk ezt a lehetőséget 1953/54 egyenes meghosszabbításaként, a továbbiakban bekövetkezett törés nélkül, akkor az 1956-os robbanásra sem látunk közvetlen okot. Ilyen értelemben állíthatjuk, hogy *a forradalom 1954-ben még elkerülhető volt.*

Hitelvesztés és reakcióképtelenség

Mint tudjuk, a magyar kommunista pártvezetés nagyobb része ellenérzéssel fogadta az 1953 júniusi változásokat, s mihelyt – moszkvai szélváltások hatása alatt – egy kissé felbátorodott, megkezdődött az új program lefaragása, illetve az alkudozás Nagy Imrével, hogy a beígért intézkedések keresztülvitelére mégse

kerüljön sor. Az új vonal elgáncsolása csak részben sikerült, de 1954 végére olyan helyzet alakult ki Moszkvában, hogy Rákosi zöld fényt kapott Nagy Imre eltávolítására. 1955 elején megkezdődött az 1953 előtti kemény vonal rehabilitációja, csak részlegesen ugyan, s nem is egészen nyíltan, de annál természetesebben: a pártapparátus, amely ehhez a vonalhoz volt szoktatva, s amelynek 53 júniusa fejbekólintás volt, alig várta ezt a fordulatot. Nagy Imrét nemcsak eltávolítják, de meg is bélyegzik. *Hic incipit tragoedia.*

Miért éppen ide datálom a magyar párthatalom bukásának kezdetét? Azért, mert Nagy Imre kiebrudalásával, belső diszkreditálásával („veszélyes elhajló”, „már-már ellenség”) szinte helyrehozhatatlan félrelépés történt. Nem azt akarom mondani, hogy a pártvezetés „szembekerült a néppel”: az már régen megtörtént. Hanem hogy az addigi fejlemények dinamikáját félreértve, olyan felemás helyzetet teremtett, amelyből talán már nem is lehetett robbanás-veszély felidézése nélkül kikecmeregni. Ez bővebb magyarázatra szorul.

1953 nyarán a magyar közhangulatban valami nagyon fontos dolog történt. Egy fajta ébredés, vagy pontosabban: az az ébredés előtti érzés, amely a lidércálmossal küszködőt fogja el, amikor azt álmodja, hogy csak álmodik. Először is a Hatalom, váratlanul és kéretlenül, ítéletet mondott saját addigi tevékenységéről. Megjegyzendő itt, hogy a beavatottak, azaz a felsőbb pártapparátus számára ez az ítélet még sokkal szigorúbb volt, mint ami abból a szélesebb közvéleményhez eljutott.² Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy hatalmon maradó vezetőcsoportot még soha sehol nem „bögettek” úgy le, mint az 1953 júniusi párthatározattal és kormányprogrammal Rákosiékat. Normálisan egy ennyire leégetett társaságnak el kellene kotródnia a színről. De Rákosiék, akik megértették, hogy Moszkvában a dolgok cseppfolyós állapotban maradtak, szívósan tartották magukat meghagyott, nem is egészen jelentéktelen állásaikban egészen addig, amíg végre sikeres ellen-támadásba nem lendülhettek át. Ez a pillanat be is következett.

2 – Az 1953 júniusi párthatározatra célok, amelyet több, mint harminc évig nem hoztak hivatalosan nyilvánosságra. Szövegét először 1985-ben közölte a *Hírmondó* c. szemizdat-folyóirat 1985/2. száma, majd végre 1986 tavaszán a *Propagandista* c. zártkörű pártkiadványban is megjelent a teljes szöveg.

Csakhogyan időközben óriási dolgok történtek a magyar társadalomban. Először is az ország lakossága megtapasztalta, hogy az 1948-ban megindult, s addig végzetesnek hitt folyamatok — mint pl. a szövetkezétesítés — *visszacsinálhatóak*. (Aránylag kevés népnek van a kommunista világban ilyen tapasztalata; rajtuk kívül még a lengyelek, a csehek és a kínaiak éltek meg ilyesmit.) Másodszor: megrendült az „elit” önbizalma. Politikailag is, de méginkább morálisan; elvégre nem lehet büntetlenül éveken át kirakatpereket rendezni, a rendszer aktív támogatóinak egy jókora részét — minden törvényt lábbal tiporva — börtönökbe és kínzókamrákba zárni, majd pedig kijelenteni, hogy mindez „hiba” volt, de közben a helyükön hagyni azokat, akik e „hibákért” felelősek! Ne csodálkozzunk hát azon, hogy 1953 után Magyarországon a hatalmon belül valami fontos érzék, összetartó tudat megzavarodott. Harmadszor: a közvélemény — e kifejezésben szándékosan összemossom az elit egy részét a hatalmon kívül állók egy részével — tudatára ébredt annak, hogy a hatalom központja nem egységes, hogy annak zárt redőnyei mögött belső pártharcok dúlnak, s hogy amit a Hatalom az egyik szájával mond, azt a másik szája másnap esetleg az utolsó betűig visszavonja, de az is lehet, hogy két betűt mégis meghagy belőle. A rendszer külső tekintélye ezzel is csak tovább nyírbálódott. 1954 őszén Budapesten már utcai zavargások is voltak.

Az 1955 eleji mini-restauráció (Nagy Imre menesztése, a jobboldali „elhajlók” elleni kampány) Rákosiék szándékai szerint nyilván a rendszer tekintélyének megerősítését szolgálta. Amit Rákosiék kihagytak a számításból, az az 1953 júniusa után megindult lelki folyamatok maradandó hatása. Egyértelmű reformpolitikával e folyamatok egy része talán a rendszer javára fordulhatott volna (ez volt Nagy Imre elképzelése és politikai vonala). Az 1955 évi restaurációval azonban az 53-ban keletkezett szakadék tovább szélesedett. A helyzet ideiglenes urai — Rákosi, Gerő és a körülöttük állók — mindent elkövettek, hogy a reform-koncepciót véglegesen diszkreditálják. Ezzel — akarva, akaratlanul — annak lehetőségét iktatták ki, hogy adott pillanatban a politikai vonalvezetés *békésen* forduljon vissza ahhoz. A reform kilátása elhomályosult, illetve óhatatlanul rokonult a forradaloméval.

Rákosiék egyenlege talán valamivel jobb lett volna, ha időközben nem mennek végbe újabb, ellenkező előjelű fejlemények

Moszkvában. De ez történt. 1955 tavaszán, alig néhány héttel Nagy Imre nyilvános menesztése után (a belső félreállítás már előbb megtörtént), Hruscsov Belgrádba utazik, látványos önkritikát gyakorol és ünnepélyesen kiegyezik Titoval, sőt még azt is elismeri, hogy lehetséges a szocializmusnak más „nemzeti útja”, mint aminőre a Szovjetunió mutatott példát. 1956 februárjában a XX. szovjet pártkongresszus erkölcsi hullát csinál Sztalinból és a Nagy Imre 1953/54 évi beszédeire emlékeztető nyíltsággal hirdeti meg a desztalinizációt.

E feltűnést keltő események fényében Rákosi mini-restaurációja még eltávoltabbnak tűnik, mint addig, sőt, még egy csipetnyit komolytalannak is. Magyarországon senki sem felejtette el, hogy Rákosi volt „Sztalin legjobb magyar tanítványa”, sem azokat a minősíthetetlen szavakat, amelyekkel Rákosi és társulata a Tito-féle „gyilkos árulókra” tüzelt. Akinek nem volt nagyon rövid az emlékezete, még azon is eltöprenghetett, hogy Titoék szovjet rehabilitációja után voltaképp mi marad a Rajk-per politikai konstrukciójából? Márpedig az a per a rendszer szimbolikus talapzatához tartozott; megbolygatása – ezt sokan érezték – vészes következményekkel járhat.

Rákosiék helyzete tehát tovább lehetetlenült, s méginkább csökkent a békés politikai vonalváltás esélye. Tűlsok gyúanyag halmozódott föl, túl sok lyuk keletkezett a rendszer látható és láthatatlan tartóoszlopain.

Itt tehetjük föl második „tényellenes” kérdésünket: mi lett volna, ha a magyar pártvezetőség mégis észhez tér, s vagy a belgrádi epizód után, vagy legkésőbb a moszkvai pártkongresszus másnapján leváltja Rákosit – de persze nemcsak őt egyedül –, s visszatér az 1953 júniusi vonalhoz, Nagy Imrével vagy nélküle? Magában véve ez a választási lehetőség fönnállt, s a fentebb lajstromba vett lelki-politikai nehézségek ellenére sem állíthatjuk, hogy egy ilyen fordulat teljesen hatástalan lett volna robbanás-megelőző szempontból. Másszóval, némi szkepszissel, erősen kérdőjelezve, megkockáztathatnánk azt a feltevést, hogy 1956 tavaszán a forradalom még elkerülhető volt. Elég lett volna hozzá egy gyors leszámolás a Rákosi-féle tehertétellel és egy ügyesen manőverezett visszatérés a reformpolitikához.

Két erős érv szól e feltevés valószínűsége ellen.

Az egyik érvel már találkoztunk: az 1955-ös fejlemények után egy újabb visszafordulás bajos volt; ui. egy dolog egy megkezdett reformpolitikát folytatni, s megint más dolog ahhoz egy *második leégés* után visszatérni, különösen azután, hogy annak fő képviselőjét kommunista kormányzati fogalmak szerint véglegesen kiütötték a játszmából. Ezt az érvet ténylegesen megtörtént fejlemények támasztják alá: 1956 nyarán, koraőszén a nyár derekán módosított pártvezetőség egyszerűen nem tudta, mit kezdjen Nagy Imrével. Attól tartott, s nem is alaptalanul, hogy e túlságosan lecsöpült „jobboldali elhajló” rehabilitálásával saját maga fölött mond ítéletet, saját megtépázott tekintélyét rombolja tovább. Úgy gondolta, s valószínűleg ebben is igaza volt, hogy ilyen merész fordulathoz idő kell. De mint kiderült, ekkor már a napjai is meg voltak számlálva. Nagy kérdés, hogy egy, két, vagy akár hat hónappal több idő is elég lett volna-e a reform-politikához való visszamanőverezéshez.

A másik ellenérv még ennél is erősebb. Imént megfogalmazott feltevésünk egy olyan helyzet-áttekintést és szándékot tételez, amilyennel a felsőbb magyar pártvezetés nem rendelkezett. Evtizedek óta folyik a vita az 1956 előtti magyar pártvezetés ún. centrumáról. E köztes csoportot az jellemezte volna, hogy egyforma távolságra állt Rákositól és Nagy Imrétől. Központi személyiségének Kádár Jánost tekintik, de nemrégiben az akkori pártvezetőség egy másik fontos tagja – Hegedűs András – is ide sorolta magát.³ Hegedűs e köztes csoportról úgy beszél, mint amely az 1955. évi „restaurációt” (ezt a kifejezést ő nem használja) csak részben helyeselte, s az 1953-ban jóváhagyott változatokat részben meg akarta tartani. Rákosi 1956 júliusi leváltása után – amely, mint tudjuk, moszkvai kezdeményezésre történt – Hegedűs szerint is, az 1957 utáni hivatalos magyar párt-történet szerint is ez a centrista irányzat vette volna kezébe az irányítást.

Véleményem szerint ebben a beállításban két dolog sántít. Az egyik, hogy egy ide-oda csapódó emberhalmazt irányzatnak

³ Interjú formájában készült önéletrajzi könyvét („Élet egy eszme-
szavakban”, a szerző kiadása, Bécs).

kiált ki. A másik, hogy e csoportnak centrista szándékokat tulajdonít. Erről a dologról egyszer már megírtam a véleményemet⁴ és itt csak megismétlem: ha lett volna ilyen irányzat a magyar pártvezetésben, s pláne, ha az olyan népes és izmos lett volna, mint aminővé utólag feldagasztják, akkor Magyarország története 1955/56-ban egészen másként alakul. A magyar kommunista párt egyik tragédiája, hogy ilyen összeműködő centrista csoport nem volt. Az ellenpélda Lengyelország, ahol a forradalmi közhangulat békés levezetését pontosan az tette lehetővé, hogy – Gomulka személyével – *volt* centrista alternatíva, s hogy a lengyel pártvezetésben ennek már eleve potenciális többsége volt, illetőleg, hogy a többség idejében áthangolódott erre az álláspontra (amely ráadásul még a nemzeti önérzetet is kielégítette).⁵ Magyarországon ezzel szemben a pártvezetés elsöprő többsége a sztalinista vonal híve volt és vakon követte a Rákosi–Gerő–Révai triászt. A felsőbb pártvezetésben alig néhány ember rokonszenvezett Nagy Imre személyével és vonalával, az is inkább titokban, mint nyíltan. A két irányzat *között* nem volt semmi. Már csak ezért sem valószínű az a feltevés, hogy 1955 közepén vagy legkésőbb 1956 elején, Belgrád stb. hatása alatt, a magyar pártvezetés visszatér a reform-vonalhoz. Ha lett volna a magyar felső vezetésben olyan centrista csoport, mint amiről itt szó van, akkor ehhez a feltételezett átálláshoz nem kellett volna 1956 júliusáig és egy erélyes szovjet beavatkozásig várni. Ez esetben továbbá nem Gerő Ernőt választották volna meg Rákosi utódjává, hanem a nevezett csoport egy tagját.

A Rákosiék irányzatával politikailag csak egy kidolgozott koncepció állt szemben: a Nagy Imréné (erre még alább visszatérünk). S ami ellenállás vagy kritika a vezetéssel szemben 1955/56-ban megnyilvánult, az – a Nagy Imrétől eltekintve – mind *kívülről* jött, nem a pártvezetés valamely csoportjából. Az első kritikai hangok a kommunista írók és újságírók köreiben fogalmazódtak meg, az ellenállás kiszélesedése a Petőfi-kör tevékeny-

4 – Hegedűs fentebb említett emlékezésével kapcsolatban. L. *Irodalmi Újság*, 1985/4. sz., vagy *I.U.S.*, 6. szám.

5 – A lengyel „Egyesült Munkáspárt” központi bizottsága ui. a szovjet vezetők *ellenében* választotta ismét főtitkárává W. Gomulkát, s ez kis híján szovjet fegyveres beavatkozáshoz vezetett.

ségéhez fűződik.⁶ Jóllehet e mozgalom élén túlnyomórészt párttagok álltak, s a kinyilvánított eszmék is a fennálló rendszer keretén belül mozogtak, az ellenállás annyiban mégis párton- és rendszeren kívüli volt, hogy a hatalom személyzetére nem terjedt át. Jellemző, hogy még Rákosi leváltásához is direkt moszkvai utasítás kellett.

Azt a kérdést már fel sem érdemes tenni, hogy mi lett volna, ha az 1956 júliusában beiktatott új pártvezetőség felméri a helyzet egész súlyosságát és látványosan visszakanyarodik a Nagy Imre-féle vonalhoz. Mint láttuk, ez a lehetőség már egy évvel korábban sem igen állott fönn. Az azonban bizonyos, hogy 1956 júliusával – azzal, hogy Gerőék lényegében kitarítottak az 55 elejei mini-restauráció kemény vonala mellett – a robbanás megelőzésének minden esélye lezárult. Ettől kezdve az ország rohan a forradalom felé, s ezt sokan látják, még többen érzik, kivéve egy helyen: ott, ahol a döntéseket hozzák....

A robbanás

1956 októberére a feszültségek úgy felhalmozódtak, hogy változás már csak drámai erővel törhetett be. Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond a Petőfi-körben megfogalmazódó ellenzéki eszmék rendszerhű, reformista jellege. Senki sem követelte az egypárt-uralom megszüntetését, senki sem gondolta, hogy az ország szovjet-függősége egyoldalúan megszakítható. Az igaz, hogy a szavakra nehezedő diktatúra és a politikai rendőrség éber figyelme ekkora horderejű változások kimondását eleve kizárta. De ilyen messzire még a gondolatok sem mentek. Ha valaki egyszer szövegszerűen össze fogja hasonlítani a Petőfi-körben elhangzott javaslatokat az 1968-as prágai reform-mozgalom eszméivel, valószínűleg az utóbbiakat fogja radikálisabbnak találni. Holott ezekből nem lett sem kormány-megdöntés, sem fegyveres harc. A magyar 56 drámaisága tehát nem az előzőleg forgalmazott kritikai eszmék gondolati merészségéből keletkezett.

6 – L. erre vonatkozóan Méray Tibor és Aczél Tamás könyvét („Tisztító Vihar”, Újváry-Griff kiadása, München).

Amikor a „drámai” szót használom, nem feltétlenül gondolok fegyveres felkelésre. Forradalmi változás, sőt „forradalom” is (a szó szokványos, drámaian válságos, látványosan fordulatossá értelmében) elképzelhető fegyveres harcok nélkül. Elég hozzá az, hogy a tömeges elégedetlenség hatása alatt, s az erőszak-apparátus egyre hatástalanabb működését észlelve — esetleg annak teljes megbénulásától tartva — a kormányzat lemond, vagy elmenekül, vagy átadja a helyét egy olyan politikai csoportnak, amely személyi összetételével és programjával többé-kevésbé elébe megy a közhangulatnak. Ez fegyveres felkelés nélkül is bekövetkezhetik, mint ahogyan Magyarország újabbkori történelmében háromszor is, három — máskülönben nagyon eltérő — forradalmi helyzetben is megtörtént: 1848 márciusában, 1918 októberében és 1919 márciusában.

1956 októberében, pusztán elméletileg, ez a lehetőség fennállt. Az kellett volna hozzá, hogy a Gerő—Hegedűs-féle vezetőség, belátván, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel és szólamokkal nem bír úrrá lenni a helyzeten, valamikor a vésztjósuló Rajk-temetés és október 23 között fölkeri az időközben végleg és tökéletesen rehabilitált Nagy Imrét, hogy szervezze újjá — valahogyan úgy, mint Gomulka Varsóban — a pártvezetést és alakítson le-nem-járatott személyiségekből a reformista közhangulatnak elébe menő kormányt. Tisztában vagyok vele, hogy Gerőék mentalitását és a magyar párt-elit belső ziláltságát tekintetbe véve ez a hipotézis merő képtelenség. De képtelensége ellenére is három fontos és termékeny kérdéshez vezet el bennünket: 1) felismerte-e a Gerő—Hegedűs-féle vezetés, hogy kritikus helyzetben van? — 2) milyen intézkedésekkel reagált erre, amennyiben felismerte? — 3) mi lett volna, ha ebben a huszonharmadik órában kijátssza a Nagy Imre kártyát?

Az első kérdésre két egymásnak ellentmondó tény nehezíti meg az egyértelmű válaszadást: Gerőék jugoszláviai utazása és a zavargásokra való biztonsági felkészülés. A jugoszláviai utazás — amelyben minden jelentős vezető, az egy Révaitól eltekintve — résztvett, arra mutat, hogy Gerőék nem mérték fel a helyzet súlyosságát. (Egyébként Hegedűs András emlékezései is erről tanúskodnak.) Az a körülmény azonban, hogy a pártvezetőségnek volt egy készen tartott megállapodása a szovjet megszálló csapatokkal azoknak szükség esetén egyik pillanatról a másikkra való

bevetésére, az ellenkező feltevést erősíti. A témában járatos olvasóim itt nyilván mellelnek szegeznek a kérdést: hol vannak egy ilyen megállapodás bizonyítékai? Okmányyszerű bizonyíték nincsen; de az a tény, hogy október 23-a éjszakáján a Székesfehérváron állomásozó szovjet egységek órák alatt Budapesten teremtek, arra mutat, hogy felkészülés igenis volt. A kezdeményezés talán nem a magyar pártvezetés oldaláról indult ki, de valakinek azon az oldalon is tudnia kellett róla.

Az 56-ról szóló irodalomban van egy elég gyakran felbukkanó feltevés, amely szintén az igenleges válasz mellett szól, s ez úgy hangzik, hogy volt egy tudatos provokáció zavargás kirobbantására. E feltevés mellett sincsenek bizonyítékok, s valószínűsége is vitatható. De talán a „provokáció” tárgyi felmutatása nem is fontos, elég annyit feltételezni, hogy Gerőék *szándékosan hagyták* elmérgesedni a helyzetet. (Ez aztán a jugoszláviai látogatás látszólagos könnyelműségével is összeegyeztethető.) A hipotézis veleje akkor az, hogy Gerőék igenis felmérték a helyzet súlyosságát, abból csak tömeges megtorlással láttak kiutat, ennek igazolásához viszont tényleges – nemcsak intellektuális – zavargások kellettek. Az október 23-i diáktüntetés engedélyezése körüli huzavona ezek szerint nem a Hatalom teljes felkészületlensége miatt lett volna, hanem azért, mert el kellett dönteni, hogy eljött-e a lecsapás pillanata.

Ha ez a hipotézis bizonyítható volna, akkor második kérdésünkre is választ adna. E sorok írója személy szerint az ellenkező feltevésre hajlik, vagyis arra, hogy Gerőék nem mérték fel a helyzet kritikus voltát, azt, hogy a válság a kapun dörömböl, ennél fogva nagyszabású ellen-intézkedéseken sem törték a fejüket, illetve úgy gondolták, hogy az 1953-as programhoz való óvatos és részleges visszakanyarodás is elég lesz, a többit pedig majd megteszik a rendfenntartás szokásos eszközei. A közhangulat elszabadulása váratlanul érte őket (habár, mint említettük, *valami* elővigyázatossági intézkedést erre is tettek).

Marad a harmadik kérdésünk, a „mi lett volna ha...” Elmarad-e a robbanás, ha október elején vagy közepén újra hatalomba ültetik Nagy Imrét? Véleményem szerint a válasz erre is nemleges. A késés ekkor már behozhatatlan volt, s áthidalhatatlan a fáziseltolódás hatalom és közhangulat között. Mint az október 23-i események bebizonyították, magának Nagynak sem volt tiszta

képe arról, mekkorát ugrott előre a közakarat a nyári-őszi hónapokban. Egy pillanatra vonatkoztassunk el ettől is, s képzeljünk a lassú, némileg eltájolt Nagy Imre helyébe egy tökéletes taktikai érzékkel s rugalmassággal megáldott politikust. (Tragikus módon Nagy Imrét a forradalom ajándékozta meg ezzel a rugalmassággal s a gyors döntés képességével!) Hipotézisünk tehát: egy nagyon határozottan reformista Nagy Imre kormány 1956. október közepén, s ezzel egyidőben egy nagyon mély pártvezetési válság, ahol Gerővel együtt az 55-ös restauráció minden fontosabb támogatója süllyesztőbe kerül. Lényegében tehát valami olyasmi, mint amire a magyar kommunista párt vezető csoportja két héttel később, a forradalmi események nyomása alatt határozta el magát.

Megelőzte volna-e egy ilyen merész fordulat a robbanást? Valószínűbb az, hogy más úton, más kísérőjelenségek mellett, ez a túl későre időzített vonal-váltás ugyancsak behozta volna a forradalmat. Már mint azt a népmozgást, amely ilyen esetekben önmagát gerjeszti tovább, s többnyire túlhaladja a kormányzati szinten bekövetkezett változásokat. Képzeljük csak el, milyen hatása lett volna a magyar közvéleményre egy ilyen újabb kormányzati válságnak, amely ezúttal végleg elsöpri a legutáltabb vezetőket. A hatást a lengyel események is növelték volna, különösen, ha eleinte még szovjet vétóval sem kell farkasszemet nézni. (Ezt a kiegészítő feltevést azért vezetem be, hogy a képzelt helyzetet még sarkosabban állítsam szembe az október végén ténylegesen előállt helyzettel.) A panaszok, vádak és követelések, valamint a gyökeres változtatásra irányuló javaslatok nyilván zuhatagban törtek volna elő, még sokkal erősebben, mint a Petőfi-köri hónapokban. Valami olyan helyzet állt volna elő, mint Prágában 1968 nyarán, s egyáltalában nem biztos, hogy a reformista kormányzat sokáig bírta volna tartani a lépést a félelmei alól felszabadított, s persze teljesen ki nem elégíthető népakaratnak ezzel az árjával.

Más szóval a valószínűség a mellett szól, hogy forradalom ilyen nyitás mellett is bekövetkezik. Egy dolgot azonban ez a forradalom megtakarított volna – talán: a magyar–magyar fegyveres összecsapást. (A szovjet–magyar összecsapásra képletünkben semmi sem következik.) Az októberi felkelés fegyveres jellegét nyilvánvalóan a Gerő–Hegedűs kormányzat október 23-i magatartása provokálta ki. Ez olyan ismert, hogy minden további fejtegetés alól fölment. Mégis hadd húzzam alá, hogy a vizsgálódásunk

tárgyát képező történetben nem az a fontos, hogy ki lőtt először, hanem az, hogy miként keletkezett „lőhelyzet”. Október elején még nem volt lőhelyzet, sőt október 22-én sem. A lőhelyzetet a feszültségeknek az a fölhalmozódása teremtette, amely az október 23-i tüntetésben robbant ki. Ezt a „lőhelyzetet” egy időben végrehajtott vonal-váltás megelőzhette volna.

A szovjet beavatkozást illetően még rövidebb leszek, minthogy ez a forradalom legalaposabban kitárgyalt vonatkozása. Témánk szempontjából voltaképpen az első szovjet beavatkozás a fontosabb; a második már csak következménye az elsőnek. Márpedig az első szovjet beavatkozásért személy szerint a Gerő-féle vezető-csoport a felelős. (Hegedűs emlékezései erről minden kétséget kizárnak.) Ennélfogva a fegyveres felkelés kiterjedéséért is ő a felelős, ugyanis minden emberi valószínűség a mellett szól, hogy a szovjet harci egységek megjelenése nélkül az október 23-i összecsapás tüntetők és ávósok között megmaradt volna kisebb – s politikai eszközökkel hamar elrendezhető – csetepatének. Ezres tömegekben az erre sem politikailag, sem katonailag fel nem készült magyar fiatalok csak azért fogtak fegyvert, mert a rendszerrel való összecsapás hirtelen *nemzeti szabadságharc* jellegét öltötte. Hogy ki a kormány és mit lehet várni tőle, azt 1956. október 24-én senki nem tudta, de azt igen, hogy „az oroszok bejöttek”, s hogy ez ellen a nemzeti önérzet harcba hív. Bár ez a harc tragikumában is dicsőséges lapja marad a magyar történelemnek, azt kiprovokálni súlyos bűn volt. Sőt még ennél is több: esztelen politikai hiba. Mert 1956 ok-okozati kapcsolódásaiban sok minden talán végzetszerű volt, de nem az oroszok behívása, amely egy vezetésképtelen társaság tanácstalan ijedelméből született, a közhangulat teljes figyelmen kívül hagyásával.

Ide aztán még egy történeti lábjegyzet kívánczik, amelyet bővebben kidolgozni, dokumentumok híján, sajnos nem áll módunkban. Magyarország szovjet megszállása, mint tudjuk, elsődlegesen a háború következménye. E megszállásnak, elvben, a bekeszerződéssel véget kellett volna érnie. Tekintettel azonban Ausztria államjogi helyzetének rendezetlenségére, a Szovjetunió fenntartotta magának a jogot, hogy ott állomásozó egységeinek biztosítására Magyarországon is tartson csapatokat. Elvben ennek a helyzetnek is le kellett volna zárulnia az osztrák államszerződés megkötésével. Ekkor azonban a szovjet kormány kitalált egy

formulát – Varsói Szerződés –, amely lehetővé tette számára megszálló egységek állomásoztatását a Tábor bármely országában. Pontosabban: bármely országban, amelynek kormánya ehhez hozzájárul.

Itt kapcsolódik be ez a kitérés 1956 előtörténetébe. A Varsói Szerződést 1955 tavaszán írták alá (Magyarországot Hegedűs András akkori miniszterelnök és a honvédelmi miniszter képviselte), s a Rákosi–Gerő–Hegedűs-féle vezetés a jelek szerint minden további nélkül hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország katonai megszállása automatikusan folytatódjék. A megállapodást illető dokumentumok mindmáig titkosak, s arra sincsenek okmányyszerű adalékok, vagy hitelt érdemlő tanúbizonyságok, hogy ebbe a megszállási klauzulába az oroszok milyen fokig engedték a magyar vezetést beleszólni. Ez utóbbiaknak talán eszükbe se jutott, hogy nekik ebben szavuk is lehet, vagy talán éppen ragaszkodtak ahhoz, hogy maradjanak az ország területén megszálló csapatok.

Mindez azért fontos, mert nyilvánvaló, hogy az 56-os forradalom egészen másként alakul, ha *nincsenek* az ország területén szovjet egységek. Ez esetben például nincsen olyan gondja a magyar fiataloknak, hogy „ruszkik, haza”. S az október 23-a éjjeli összecsapás sem nőhet át szabadságharcba.

Ennyi elég ebből a tényellenes spekulációból. De az bizonyos, hogy az 56-os indulatokban a Varsói Paktumnak – még ha a közvélemény nem így gondolt is rá – jelentős szerepe volt, s ennyiben a Hegedűs-kormány könnyedén leadott tollvonása az októberi robbanás kiváltó okai közé sorolandó.

Ki akarta elkerülni a forradalmat?

Az október 23-át követő események már nem képezik vizsgálódásunk tárgyát. Az október 23-i budapesti tömegtüntetés délutánja és estéje azonban még egy kiegészítő megjegyzést igényel. Az események hevében, akkor és az azt követő napokban, elég általános volt a vélemény, hogy a tüntetés átfordulása lázongássá és fegyveres felkeléssé elkerülhető lett volna, ha legalábbis azon az estén látványos vonal-váltás következik be, s Nagy Imrét még a katasztrófa előtt kinevezik a kormány fejévé. A helyzet

azonnap éjjeli elfajulásáért úgyszólván mindenki Gerőt és a körülötte lévő vezetőségét „süketségét” tette felelőssé.

Akkoriban magam is így vélekedtem, de harminc év távlatában e nézetből már csak annyit tudok elfogadni, hogy a fegyveres harc elkerülhető volt. A *forradalom* mindenképpen útban volt, s ez azt jelenti, hogy a közhangulat akkor már sokkal messzebbmenő változást várt, mint aminőnek koncedálására a párthatalom képes volt. Nagy Imre kinevezése valamikor a koraesti órákban a Parlament előtti tüntetőket talán lecsillapította volna, de más-különbén olaj lett volna a tűzre.

Egy dolog azonban bizonyos: Nagy Imre kinevezése, úgy ahogyan a valóságban megtörtént, vagyis a késő éjjeli órákban a lázongások kitörése után és a szovjet csapatok mozgósításával egyidőben, egy értékes „adu” elpazarlása volt, illetve végzetesen elkésett kísérlet annak kijátszására. A Gerő–Hegedűs társaság legfőbb motívuma itt is a rémület volt: a fellázadt nép ellen Nagy Imrét mint pajzsot tolták maguk elé. Emellett talán kompromittálni is akarták a gyűlölt ellenfelet: a zuhanásnak ebben az ijesztő pillanatában végülis megnyugtatóbb volt, ha Nagy Imrét is beemelik a láncát vesztett kocsiba, mint elviselni, hogy annak pusztulását ő majd kívülről nézze... Arra azonban ép ésszel nem számíthattak, hogy Nagy Imre személyének felmutatása *a történetek után* lecsillapíthatja a kedélyeket.

De Nagy Imre? Ő mire számított? Hogy vállalhatta el ilyen körülmények között, egy ennyire elrontott helyzetben, ekkora tehertétel mellett (szovjet csapatok!) a névleges, vagy akár a tényleges vezetést is? Ezt a kérdést azokban a napokban többen is feltették Nagynak a régi barátok és támogatók közül. A Naggyal rokonszenvezők úgy érezték – s itt megint saját tapasztalatból beszélek –, hogy nem kellett volna elfogadnia a mérgezett ajándékot ellenfelei kezéből. A közvélemény szemében Nagy Imre neve október 24-én nem a „megújulást” jelképezte, hanem a szovjet csapatok behívásával és az egyidejűleg kihirdetett statáriummal azonosult. A külföldről beszélő, leghallgatottabb rádiókommentátorok – gondolok itt az akkori Szabad Európa jeles uszítóira, Bell ezredesre, Gallicus-ra és társaira – maguk is nagyban hozzájárultak a Naggyal szembeni bizalmatlanság fölgyújtásához. A kétértelműséget persze a helyzet teremtette, amelybe Nagy saját jószántából ugrott bele.

Miért? Milyen elképzeléssel? A válaszhoz valamennyire ki kell térnünk Nagy Imre politikai koncepciójához. Amint ez Méray Tibor kor- és személyiség-hű életrajzi könyvéből⁷ oly egyértelműen kitűnik, Nagy Imre világéletében meggyőződéses kommunista volt, s a hatalomból való eltávolítása után is az maradt. Az a körülmény, hogy egy nyitottabb, mérsékeltebb és a nemzeti lelkületet jobban respektáló irányvonal híve volt, már 1953 előtt szembeállította őt Rákosiék politikájával. Valószínűleg ezért is szemelték ki őt az oroszok 1953 tavaszán a társ-parancsnoki tisztségre. Leváltása után Nagy, kényszerű tétlenségét kihasználva, egyszersmind a személyét nyilvánosan érő támadásokra válaszolva, nem szűnt meg az ország politikai alapproblémáin töprengeni.⁸ Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a „baloldali túlzók” bűnéből az ország megint válságba jutott. (Nagy szerint 1953 előtt is válságos volt a helyzet, de ezt az „új szakasz” politikája sikerrel orvosolta.) Ha figyelmesen olvassuk 1955/56-ban írt önvédő vitairatait, azokban több utalást is találunk arra, hogy az 1953 előtti „kalandor-politika” felújítása lázadás felé taszítja az ország lakosságát. Ha így megy tovább, írja például egy helyen,⁹ akkor féltő, hogy *„ugyanolyan váratlanul a szakadék szélén, ha nem a mélyén eszmélünk majd rá az újabb és az országra végzetessé válható hibákra”*. Egy másik helyen¹⁰ még ennél is prófétaibb, mert megjósolja (1955 decemberét írjuk), hogy Rákosiék *„politikai vaksága miatt egyre bizonytalanabb hol tudunk majd megállni”*. Féltő, írja, hogy a tömegek bizalomvesztése és szembefordulása miatt 1953-nál is *„jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek”*.

Ha tehát a kommunista vezetésből valaki előre látta a robbanást, az Nagy Imre volt. (S ebből a szempontból mindegy, hogy a tisztánlátást higgadt megfontolás vagy polémikus indulat sugallta.) Őt egyedül nem érte váratlanul az 1956 nyári válság: ennek legalábbis a nagy vonásait már egy évvel korábban felmérte. Ehhez képest persze túlságosan higgadt nyugalommal szemlélte

7 – „Nagy Imre élete és halála”, Újváry–Griff kiadása, München.

8 – Nagy Imre: „Vitairatok és beszédek, 1955–1956”, Adalékok az újkori magyar történelemhez, 3 (Magyar Füzetek kiadása).

9 – Idézett mű, 165. old.

10 – Id. mű, 213. old.

a koraőszi fejleményeket. Mint aki azt gondolja magában: „úgyis eljön az én órám”.

El is jött, de nem úgy, ahogy ezt Nagy Imre képzelte. Sokkal drámaiabban, s olyan tömegmozgás formájában, amelyre minden előzetes kasszandrasága ellenére sem volt felkészülve. Október 23-a estjén, a Parlament előtt sokkal radikálisabb tömeg fogadta őt, mint aminőre számított. Fellépése, lecsendesítő kísérlete kudarc volt. Különösen szánalmas volt az a kijelentése, hogy a kibontakozást „a párton belüli” tárgyalásoktól és tisztázástól kell várni. Nagy Imre ekkor még nyilvánvalóan nem mérte fel, hogy a kialakult helyzetben „ennél jóval messzebbre kell visszamenni”. S ha hinni lehet Hegedűs András személyes tanúskodásának, az Akadémia utcai pártközpontban egy-két órával később egy meglehetősen összeroskadt Nagy Imre kapcsolódott be a sebtiben újjáalakított vezetésbe.

Miért fogadta el az újra felajánlott miniszterelnökséget? Csak azért, mert régóta várt erre az elégtételre? Egy kicsit persze ezért is. De ugyanekkor dolgozott benne az a mérhetetlen felelősségérzet, amelynek heve 1955-ös vitairataiból is kiérződik. A lázongás első híreinek birtokában, s koraesti szónoki kudarca után Nagy már nem táplálhatott illúziókat a helyzetet illetően. Az súlyosabb volt, mint minden katasztrófa, amire valaha is gondolt. Az az „úrrálevés” esélyei kisebbek, mint bármikor 1945 óta. A haláttalan szerepet, az úgyszólván lehetetlen megbízatást Nagy Imre mégis vállalta, mert kommunista létére úgy érezte, hogy ő az egyetlen possible személy, aki ezt a szerepet eljátszhatja.

E szerep mibenlétét már többen elemezték, a legvilágosabban Molnár Miklós.¹¹ *Közvetítésről* volt szó a felkelt nép és a pártbatalom között. Nagy Imre megértette, hogy e két fél között minden kommunikáció megszűnt, s rajta kívül nincsen senki más, aki ez nem túlzás —, aki a szakadt vonalat helyre tudná állítani. A szerepet tehát, minden tehertételével együtt, elvállalta, azonnal hozzálátott, hogy a hivatalos álláspontot olyan értelem-

11 „Egy vereség diadala” c. könyvében, amely eredetileg franciául jelent meg Párizsban, 1968-ban, de rövidesen magyarul is hozzáférhető lesz az „Adalékok az újjabkori magyar történelemhez” c. sorozatban (*Magyar Füzetek*).

ben módosítsa, hogy párbeszéd jöhessen létre a barrikád túlsó oldalán állókkal.

Furcsa és majdnem hihetetlen, de tény: a felkelők tábora iránti nyitottság Nagy esetében egyáltalában nem jelentett azonosulást azokkal a kommunista- és szovjet-ellenes eszmékkel, amelyek felé a forradalom haladt. Ellenkezőleg, Nagy a kommunista eszme számára akarta megmenteni a helyzetet. Az újjászervezett kommunista párt új vezetőitől (Kádártól, Lukács Györgytől, stb.) is ezért kapott támogatást. A felélesztett koalíciós pártok vezetői pedig azért álltak mögéje, mert – kommunista múltja ellenére – ő egyedül rendelkezett azzal a személyes súllyal, tekintéllyel, hitellel, amely a felkelő csoportok lecsillapításához és a civil béke helyreállításához kellett. Róla továbbá azt is fel lehetett tételezni, hogy szót ért a szovjet vezetőkkel, s azok előlegeznek neki annyi bizalmat, amennyire egy ilyen rendkívüli, minden addig ismert sémától elütő helyzetben a kormányzati felelősnek szüksége van. A Nagy Imre személyéhez fűzött várakozások egyébként be is váltak, amennyiben – november első napjaiban – helyreállt a polgári béke, s a Nagy Imre vezette „forradalmi” kormány látszólag az oroszokkal is szót értett.

Hogy a szélcsendet újabb vihar követte, s a néhány napos szabadság-idill tragédiába fordult, semmiképpen sem Nagy Imre számlájára írható. Ő teljesítette, amit vállalt: elérte a fegyverek elcsendesedését, s útjára indította a politikai kompromisszum művét. Hogy ez pontosan hova vezetett volna, egy finn típusú rendszerhez vagy máshoz, azt nem tudjuk, de Nagy Imre megtette, amit az adott feltételek között tenni lehetett. Talán még többet is tett: miközben Gerőt és társaságát elsöpörte a népharag, Nagy Imre úgyszólván minden komolyabb karhatalom nélkül posztján bírt maradni, államvezetői tekintélyre tett szert, s lefektette egy olyan koalíciós kormányzás alapjait, amelyben a kommunista pártnak, ha nem is diktátori jogköre, de megkülönböztetett helye maradt volna.

Ha a dolgokat ebből a szemszögből nézzük, akkor a Nagy Imre ellen kommunista oldalról 1956. november 4-e óta felhozott vádak egytől egyig képtelenségnek tűnnek. Nagy Imre nemcsak, hogy nem felelős az októberben kirobbant néplázadásért, hanem az egyetlen pártvezető, aki ilyen veszélytől tartott, s annak elkerülésére törekedett. A vész napján ez a pártból kitagadott

ember volt az, aki a tűzoltás hálátlan feladatát elvállalta, s szinte egyedül és meztelenül állt ki a népharag elé. A továbbiakban sem szította a forradalmat, hanem azt olyan mederbe igyekezett terelni, amely a szovjet fennhatósággal és a kommunista mozgalom jövőjével összeegyeztethetőnek látszott. Perbefogása és kivégzése nemcsak jogtalan, indokolatlan és méltánytalan volt, hanem a történelmi igazság elleni súlyos vétés is.

Az emberi méltányosság és a történelmi igazság egyaránt azt követeli, hogy Nagy Imre tragikus, de nem dicsőség nélküli szerepét a magyar közvélemény végre a valóságnak megfelelően ismerhesse meg.

A forradalom sodrában

Emlékezés az októberi napokra

Izgalmas napokat éltünk. Már a Petőfi Kör ülései sem mentek eseményszámba; a hetente szétkapkodott *Irodalmi Ujság*, s vele együtt szinte mindenki, aki csak nyomdafestékhez jutott, egyre nyíltabban és merészebben bírálta a sztalinizmust és Rákosi hatalmon maradt híveit. Rákosi a nyár óta már Moszkvában volt pártnyugdíjas, de itt volt még jobbkeze és bűntársa, Gerő. „Tudod ki jön Gerő után?” kérdezte egy jól informált ismerősöm a nyár derekán. „Kádár, de az csak átmenet lesz... utána meg Nagy Imre”. Az Írószövetség szeptemberi közgyűlése (amin, mint az Írószövetség DISZ-szervezetének tagja, részt vehettem) már olyan volt, mint egy népünnepély. A börtönből szabadult írók, Ignotus, Pálóczi-Horváth fergeteges tapsot kaptak, a vezetőségből titkos szavazással kiakólbolították a sztalinistákat és a „mindvégig hű” társutasokat, bevásztották Déryt és Németh Lászlót. Tele voltunk optimizmussal – a reformmozgalomnak, úgy látszott, semmi sem állhatja útját.

Az újságokból is megtudhattam volna, de az egyetemen valaki külön szólt: október hatodikára tűzték ki Rajk László újratemetésének a napját. Hol volt addig Rajk sírja? Senkise tudta. Benjamin „Hol vagy?” című verse, ami akkoriban jelent meg az *Irodalmi Ujság*-ban, úgy hittük, éppen erről szólt. A jeltelen, eltitkolt sírba temetett halott most dízsírhelyet kapott Budapesten.

A főpróba

Délelőtt tíz és tizenegy óra között érkeztem ki a Kerepesi Temetőhöz. Ekkor már özönlött a tömeg befelé; lassan szemerkélni

kezdett az őszi eső. A tömegben sokan voltak ismerősök és még többen ismeretlenek, a külföldi sajtó később kétszáz ezer emberről beszélt, de ennyien talán mégsem voltak a temetőben. Négy koporsó várta az elföldelést: Rajk, Pálffy, Szőnyi, Szalai. A koporsók előtt díszőrség állt, távolabb kordont vontak a rendőrök. A szél dühösen csapkodta a zászlókat, amikor az első gyászünnepi szónok az emelvényre lépett. Többen is beszéltek, én később csak Münnichre emlékeztem, meg arra, hogy a beszédek hallgatva arra gondoltam: komolyan gondolják ezek a kommunisták a fogadalmaikat? Mi a biztosítéka annak, hogy nem gyilkolnak újra – nem is az eszme, hanem a hatalmi érdek nevében? A szónoklatok után gyászindulót játszott a zenekar. Úgy emlékszem, nem vártam meg a szertartás végét, hanem többedmagammal (mind bölcsészek) kifelé indultam. Ahogy kiértünk a temetőből, még jobban megeredt az eső, beálltunk hát az OTI árkádjai alá.

Pár perc múlva kis menet kanyarodott ki a temetőből, elején, ha jól emlékszem, nemzetiszínű és vörös zászlóval. Egyetemisták követték a zászlókat, négyes-hatos sorokban, köztük ismerősök. Integtek, álljunk be a menetbe – átszaladtunk az úttesten és beálltunk. Mire a Keleti pályaudvarhoz értünk, már lehattunk vagy háromszázan. A csoport többségét a Képzőművészeti Főiskola, a TTK és a Bölcsészkar hallgatói tették ki; nem is tudom, volt-e köztünk egyetemen kívüli ember. A menet a Thököly útról bekanyarodott a Dózsa György útra (közben már az irányról is tájékoztattak: a Hősök Terére tartottunk, onnan meg a Batthyány mecseshez), s hogy jobb ütemre meneteljünk, elkezdtünk énekelni. Már nem tudom pontosan mit énekeltünk, de alighanem „demokratikus forradalmi” dalokat, olyanokat, mint a „Sej, a mi lobogónkat...”, meg a „Dózsa népe”. Itt a Dózsa György úton kezdett kialakulni a tüntetés hangulata – mert a felvonulás átalakult tüntetéssé, elkezdtünk, minden különösebb biztatás nélkül jelszavakat kiabálni és kifütyültük-megpfujoltuk az 1953-ban emelt roppant Sztalin-szobrot. Simon Gyurka, akit a Széchenyi Könyvtár folyosójáról ismertem, s aki most mellettem ballagott, indítványozta, hogy kiabáljuk egy 45-ös jelszó új változatát: „Nem állunk meg félúton – *sztalinizmus* pusztuljon!” aholis ötletes módon a „reakció” helyére került a „sztalinizmus”. Elkezdtük kiabálni; csakhamar az egész menet átvette.

A Hősök Terén megálltunk az ismeretlen hős, vagy mártír em-

lékművénél, talán elénekeltük a Himnuszt, mindenesetre egy percnyi csönddel adóztunk minden mártír emlékének. Valaki mintha beszélt is volna itt, az egyik bölcsészkar tanársegéd tartott a magyar nemzet hagyományairól rövid, de lendületes beszédet — de lehet, hogy ez a beszéd nem itt hangzott el, hanem később, a Batthyány mécsesnél. Innen a menet mellékutcákon átvonult a Köröndig. A kitérő célja az volt, hogy tüntessünk a jugoszláv követség (vagy konzulátus?) épülete előtt, ami akkor az Andrássy úttal egy párhuzamos mellékutcában volt található itt viharosan megéljeneztek Titót és a „demokratikus szocialista” Jugoszláviát. Itt hirtelen a nyelvemre szaladt: „Éljenek a lengyelek!” — amire valaki mindjárt megkérdezte: „Miért éppen a lengyelek?”. Saját polonofiliámon kívül (negyedéves lengyel–magyar szakos bölcsész voltam) el tudtam volna még mondani, milyen rokonszenvet kelt bennem a lengyelországi demokratizálódás, de erre itt nem volt idő — inkább hallgattam. (Annál jobb érzés volt aztán huszonharmadikán, amikor az egész utca átvette a fenti jelszót — az én jelszavamat.)

A Köröndön túl két célpontot is találtunk a tüntetésnek. Megálltunk az Andrássy út 60. előtt. Tudtuk ugyan, hogy az ÁVH egy ideje már átköltözött a Jászai Mari térre, a Margit-híd mellé, mégis, régi épületük jelképpé nőtt: régen a nyilas rémuralom, később a kommunista terror jelképévé. Az úttesten álltunk, arccal a „Hatvan” felé fordulva, valahonnan előkerült egy József Attila kötet és egy fiú, akit néhányan a vállukra vettek, harsányan elszavalta a költő „Levegőt!” című versét. „Én nem ilyennek képzeltem a rendet!” kiáltotta szavalónk, egy széles gesztussal a túloldal épületeire mutatva. Mögöttünk kisebb csoportosulás támadt — a járókelők egyrésze elhülve, másrésze mosolyogva figyelte az ifjúság handabandázását. A képzősök főiskolájuk előtt saját sérelmeiket hangoztatták, kifütyülték jó kádernak számító, de rossz tanáraikat, a sztalinisták azonnali lemondását követelték.

Befordultunk a Körútra, a Nyugati felé, és harciasabb jelszavakat kezdtünk kiabálni. Megéljeneztek a reformmozgalom élén haladó magyar írókat, személy szerint Déryt is éltették. Lehet, hogy Nagy Imrét éltető jelszó is elhangzott, de ebben nem vagyok biztos. Itt vettük észre, hogy követnek: egy rendőrségi motoros jött utánunk, később elénk kanyarodott, segített utat csinálni a körúti forgalomban. Nem értettük a dolgot. Csak jóval később

derült ki, hogy a rendőrök tudtak valamit egy hivatalos DISZ-felvételről és azt hitték, mi vagyunk azok. Ami persze logikus is: ki gondolt korábban arra, hogy „magánkezdeményezésből” tüntetést lehetne szervezni Magyarországon?

A hajdani Podmaniczky utcán (ami most a feljelentéseiről közismert Rudas László pártfilozófus nevét viseli) befordulva nemsokára eljutottunk a Batthyány mécseshez. Ekkorra már „leppje” is volt a tüntetésnek, sokan utánunk jöttek megnézni, mi lesz még ebből. Megkoszorúztuk az első magyar miniszterelnök emlékművét, elénekeltük a Himnuszt, majd a rögtönzött ünnepség után a Szózatot. Valaki rövid beszédet mondott, bölcsész kollégám, Ladányi Mihály pedig felolvasta egy október hatodikára írt versét, amiből már csak arra emlékszem: hívják a gyilkost Haynaunak, vagy Farkas Mihálynak, végül lesújt rá a népmegvetése. S hogy valamivel én is hozzájáruljak az ünnepléshez, a sebtében előkerített József Attila kötetből a mécses alól felolvastam, vagyis inkább elharsogtam a „Hazám” ciklus utolsó szonettjét, kis módosítással: „Hogy mi ne legyünk *idegen* gyarmat...”, mert hát aktuálisnak éreztem éppen ezt a verset.

Ezután lassan szétszéledtünk. A tüntetésben való részvételért tudtommal senkit se vontak felelősségre, sőt, amikor később az AVÓ-tól diszkréten érdeklődtek a bölcsészkaron, mégis ki volt a tüntetés mögött, egy részvevő megírta lapunkba, az „Egyetemi Ifjúság”-ba, hogy a politikai rendőrségnek ehhez semmi köze. Ilyen szemtelenül vakmerőek voltunk már akkoriban.

Az egyetemista tüntetés szervezése

Október 22-én délelőtt ráérősen sétáltam az Egyetemi Könyvtár környékén. Pár lépésnyire a könyvtártól beleütköztem L. András orvostanhallgató barátomba. „Te, keresnek a V.-ék” mondta „Ott állnak a sarkon, a jogi kar előtt és alighanem éppen neked telefonálnak”. Kicsit lehalkította hangját: „Azt mondják, a szovjet csapatok körülvették Varsót”.

A lengyel események híre már az előző napokban szétment a városban. Úgy emlékszem, a „Szabad Nép” első oldalán hozta Gomulka beszédét a varsói plénumon. 20-án, vagy 21-én a Rákóczi út és Körút sarkán, a Nemzeti Színház mellett beleszalad-

tam Pándiba. Pándi tanársegéd volt a bölcsészkaron és „fontolva haladó” kommunista; most éppen a lengyel helyzetről beszélgetett valakivel. Elköszönt az illetőtől, hozzám fordult és megkérdezte, hallottam-e, hogy mi történik Lengyelországban. Igenlő válaszomra tovább kérdezett: nem gondolom-e, hogy itthon is feszült a helyzet? Majd hozzátette, kicsit önmagának: „Csak ne legyen polgárháború.” Értetlenül meredtem rá.

Most, huszonkettedikén délelőtt, siettem, hogy még megtaláljam V.-éket. A Kecskeméti utca sarkán álltak, szemben a jogi kar épületével, és izgatottan tárgyaltak valamiről. Mind a négyen egyetemisták: a sötéthajú, égőszemű V. Tamás, aki ugyan jogot tanult, de az irodalom jobban érdekelte, barátnője (már talán felesége?) V. Vera, festőinas és csellista, L. Gábor, aki állatorvosnak tanult és K. Gábor, akiről már elfelejtettem, hogy melyik szakra járt. „Hallottad már a lengyel híreket?” – Támadtak rám, szinte kórusban. Kiderült, hogy nem az újságokban is olvasható hírekről van szó, hanem arról, amit a BBC és más nyugati rádióadók bementek: hogy Varsót körülvették az orosz tankok. A Szovjetunióknak nem tetszenek a lengyel változások, s most így próbálnak „nyomást gyakorolni” Gomulkáékra. Egyikünk sem tudta pontosan, hogy „Gomulkáék” kit képviselnek, de azt mindnyájan tudtuk, hogy Gomulka a sztalinizmus idején le volt tartóztatva, s hogy valamiképpen ő lett a lengyel reformmozgalom vezére. Tehát az oroszok készek beavatkozni, hogy elfojtsák a lengyel reformot! Tanakodtunk, mit lehetne tenni. Egyszerre csak valamelyikünk felkiáltott: „Szervezzünk tüntetést!”

„Én azt hallottam” hadarta Vera, „hogy az Írószövetség tüntetést szervez holnap délutánra”. Ez számomra valószínűtlennek tűnt, mert tagja voltam az Írószövetség DISZ-szervezetének, s ha szerveztek volna ilyen tüntetést, bennünket biztosan értesítenek róla. „Kitől hallottad?” érdeklődtem. Vera vállat vont: egy festőtől, a főiskolán, az meg egy fiatal írótól, de a nevükre nem emlékszik. Nem baj, akár igaz a hír, akár nem, valamit mégis kell csinálni. S miért ne lehetne igaz? Nekiláttunk a részletek megbeszélésének.

(Amint azt később Szegedi Ernőtől, már Londonban megtudtam, a tüntetés gondolata egy rémhírből született, amit a Képzőművészeti Főiskolán felkaptak és kiszínezték. De tulajdonképpen mindegy, hogy ki dobta be elsőnek az „írószövetségi” tüntetés

rémhírét, a Rajk-temetés óta egy tömegtüntetés lehetősége benne volt a levegőben. Közben Szegeden megalakult a MEFESZ, a független diákszervezet, a műegyetemisták is mozgolódtak és közzétettek egy ultimátumot, amely kilátásba helyezett egy tiltakozó felvonulást, ha követeléseiket nem teljesítik – de úgy emlékszem, határidőnek október 25-ét adták meg.)

A másnapi tüntetés időpontjának, már nem tudom, mi okból, a délután fél háromat választottuk, s hogy az Írószövetség és a lengyelek is benne legyenek, abban maradtunk, hogy legyen a gyülekező a Bajza utca és Gorkij-fasor sarkán, tehát az Írószövetség és a lengyel nagykövetség épülete mellett. V. Tamás vállalta, hogy értesíti a jogászokat, Vera a képzőművészeket, L. Gábor az állatorvosokat, én pedig elvállaltam a bölcsészkart és a közgazdasági egyetemet. A hír terjesztését megkönnyítette az a tény, hogy a Petőfi-kör presztizsének és sikerének visszhangjaként az egyes egyetemi karok sorra megalakították a maguk vitaklubját, „kis Petőfi-körét”, és tudtuk, hogy legalább két karon a vitaklub alakuló ülése éppen 22-én hétfőn délutánra van kitűzve. Ha tehát a bölcsészkar „Március Tizenötödike Körének” első gyűlésén szóhoz jutok, sokakat értesíthetek a tüntetésről. Addig is úgy döntöttünk, „szájtávíron” adjuk tovább a megbeszélteket. S mivel mindenki várt valamire, ez a módszer elég hatékonynak bizonyult. Miután elváltam Tamáséktól, beleütköztem két negyedéves bölcsészismerősömbé – azok azonnal vállalták, hogy értesítik a diákszállósokat (ők maguk diákszállóban laktak), szólnak a diákszállós műegyetemistáknak is, akiknél ma este lesz egy nagygyűlés.

Siettem vissza a Pesti Barnabás utcába, a bölcsészkarra. Szinte ugráltam a lelkesedéstől – nem utolsósorban, mert a lengyelek melletti tüntetés gondolatát azonnal magaménak éreztem. Negyedéves lengyel–magyar szakos hallgató voltam, egyedül az évfolyamon, jártam már Varsóban, szerettem a lengyeleket, s magával ragadott a gondolat, hogy tehetek valamit értük. (A tüntetéssel járó kockázat eszembe sem jutott.) Ezen túl a reformmozgalomért is lelkesedtem; mint fiatal író, költő, Petőfi-köri tag, kész voltam bármilyen akcióra a sztalinisták, Rákosi és maradék hívei ellen – egy szabadabb Magyarorszáért. Fontos a jelző: „szabadabb”, mert arról, hogy az 1948-ban elvesztett demokratikus szabadságjogok összességét visszaszerezhetjük, álmodni sem

mertem. De az adott rendszer (a „szocializmus”) keretein belül szabadabb, színesebb, emberibb életet akartam, s ez az október 23-ra elképzelt tüntetés is lehetőségnek látszott, hogy ezek mellett az eszmények mellett álljak ki.

Még volt idő ebédig; felszaladtam az „Egyetemi Ifjúság” című lap szerkesztőségébe (ez a bölcsészkar épületében volt, s a lapnak állandó munkatársa voltam, így gyakran megfordultam a szerkesztőségi szobában) és elkezdtem fogalmazni a tervezett tüntetés jelszavait. Az október hatodiki tüntetésnek, úgy éreztem, hibája volt, hogy nem voltak előre megbeszélte jelszavaink. Most sem tudtam túl jó jelszavakat összekalapálni, még talán a legjobb az volt, ami később polgárjogot nyert a felvonulás közben: „Függetlenség, szabadság / lengyel–magyar barátság”. A Nagy Imrét támogató, s a további demokratizálást követelő jelszavakat mások kezdeményezték, illetve dolgozták ki a következő huszonnégy óra folyamán, s én cseppet sem bántam, amikor később a Március Tizenötödike Kör ülésén túl polonocentrikus jelszavaim egyikét-másikat kollégáim elvetették.

A bölcsészkar menza, mint mindig, zsúfolt volt. Minden ismerősnek elmondtam a hírt – senkisé nem látszott különösképpen meglepettnek. Persze információim mindig az Írószövetségre való hivatkozással kezdődtek. Miután a menzán az ajtó fölé kiszögeztem egy cédulát a másnapi tüntetésről, és megebédeltem, átmentem a Dimitrov-térre, ahol a „közgázon” éppen aznap alakult a Széchenyi Kör. Az épület előcsarnoka tele volt várakozó és élénken beszélgető, vitatkozó egyetemistákkal. Kettőjünkkel közöltem „a budapesti egyetemisták határozatát” (így jobban hangzott) a másnapi tüntetést illetően. Vállalták, hogy értesítik róla a kör alakuló ülését.

Délután három körül értem vissza a bölcsészkarra. A vitaklub ülését negyedéves évfolyamgyűlés előzte meg. Röviden elmondtam, hogy másnap diáktüntetésre készülünk a lengyelek mellett, s hogy jó lenne, ha az évfolyam teljes egészében csatlakozna ehhez a megmozduláshoz. Bejelentésemet többen bizalmatlanul fogadták – az évfolyam várakozó álláspontot foglalt el. Valaki azt javasolta, jelentsem be a tüntetést a Március Tizenötödike Kör négykor kezdődő gyűlésén, s majd meglátjuk, a többiek hogyan reagálnak rá. Ebben maradtunk.

A gyűlést az egyetemi színházteremben rendezték, amely csak-

nem teljesen megtelt. A pódiumon helyetfoglaló „ideiglenes” elnökséget tüstént hangzavar fogadta: új elnökséget kellett választani. Szerdahelyi István az ideiglenes elnökség nevében leköszönt és az újonnan megválasztottak – köztük Hermann és Varga János dékánhelyettesek – fölmentek a színpadra. Az első fel szólaló Pozsár István volt, a Nyelvtudományi Kar akkori DISZ-titkára. A MEFESZ megalakulásáról beszélt és arról, hogy ezek után mi lesz, mi lehet a kommunista ifjúsági szövetség funkciója, majd váratlan fordulattal rátért a tüntetésre:

– Elvtársak – mondta – olyan hírek terjedtek el, hogy holnap délután szimpátiatüntetés lesz a lengyelek mellett és hogy ezt a Magyar Írók Szövetsége szervezi. Elvtársak, én felhívtam az Írószövetséget és a titkár hivatalosan közölte, hogy ők nem szerveznek semmiféle tüntetést...

Közel a pódiumhoz, az első sorokban ültem. Pozsár szavaira felugrottam és háttal a színpadnak bekiáltottam a terembe:

– Az Írószövetség lehet, hogy nem szervez, de az egyetemisták igenis kimennek holnap az utcára!

Reflexszerű közbekiáltásomat tapsvihar fogadta. A jelenlevők többsége ezzel mintegy megszavazta a tüntetést. Pozsár meglepődött és azonnal taktikát változtatott. „Természetes” mondta „ha a tagság úgy határoz, hogy tüntessünk, akkor tüntetünk”. S akkor a DISZ a tüntetés élére fog állni. Lehetséges, hogy a későbbiekben a gyűlés ennek a kijelentésnek a hatására napolta el a MEFESZ szervezet megalakítását a bölcsészkaron.

Többen hangosan követelték, hogy menjek fel a színpadra és mondjam el részletesen, miről van szó. Felolvastam néhány jelszót, köztük volt egy, amelyik Gomulkát éltette, de mivel a legtöbben azt sem tudták, mi fán terem a Gomulka, ezt elvetették. Utánam Máté Imre, vöröshajú évfolyamtársam következett, s azt javasolta, legyenek „nemzeti” jelszavaink is. Közelebbi meghatározást azonban ezekről nem tudott, vagy nem akart adni, s rövid vita után visszahúzódott. Közben magáról a tüntetés céljairól is vita folyt: legyen csupán szimpátia-tüntetés a lengyelek mellett, vagy szálljon síkra a gyorsabb desztalinizálás, demokratizálás érdekében? A jelenlevő hallgatók többsége még húzódozott attól, hogy aktívan állást foglaljon a magyar politikát érintő kérdésekben; sőt, időközben a tüntetés ellenzéke is felütötte a fejét.

Mi a biztosítéka annak, kérdezték az óvatosak, hogy nem lesz

provokáció? Természetesen a sztalinisták, vagy az ÁVH provokációjára gondoltak, ami ürügyet adhatna a tüntetés rendőri erővel történő szétszlatására. Bár korábban nem dolgoztuk ki a részleteket, erre már volt válaszuk: zárt sorokban fogunk vonulni, rendezőgárda ügyel a rendre, vigyázunk, hogy provokátorok ne keveredjenek sorainkba. Valaki felvetette, hogy értesíteni kellene a tüntetésről a nagyüzemek munkásait, hogy azok is csatlakozzanak felvonulásunkhoz. Ezt – mivel féltünk a provokációtól, s tudtuk, hogy a munkásság mozgósítása felmérhetetlen következményekkel járhat – szótöbbséggel elvetettük.

A vita ezzel még nem ért véget. „Honnan veszed” kérdezte egy évfolyamtársam „hogyminden egyetemi kar részt vesz a tüntetésben? Hátha egyedül csak a bölcsészek vonulnak ki?” A felszólaló az egyik karra hivatkozott, ahol legjobb tudomása szerint még nem hoztak a tüntetést támogató határozatot. „Lehet, hogy ott nem” mondtam „de más karokon már igen.” Ez nem győzte meg az ingadozókat, itt is, ott is morogni kezdtek, hogy hátha kitalált dolog az egész tüntetés. „Nevezd meg, melyik karon szavazták meg a tüntetést?” kiáltotta valaki. Mintegy végszóra, a terem bejáratában megjelent V. Tamás és V. Vera és harsányan válaszoltak: a Képzőművészeti Főiskolán a tüntetésben való részvétel mellett döntöttek. Kitért a taps, az akadékoskodók elhallgattak – a helyzet meg volt mentve.

A Március Tizenötödike Kör első (és alighanem utolsó) gyűlését hét óra előtt pár perccel hagytam el, amikor a vita még javában folyt, jóllehet a tüntetéshez való csatlakozásunk már el lett határozva. A jelenlévők többsége ezt kézfeltartással megszavazta. Később hallottam, hogy távollétemben beválasztották a kör négytagú vezetőségébe, Márton László, Máté Imre és Szakács Sándor társaságában. Nem tudtam kivárni a gyűlés végét, mert „lapalapítási” megbeszélésre kellett mennem a bölcsészkar világirodalmi tanszékére; egyszerre két csoport készült kulturális–irodalmi lapot kiadni, s Kéry László (aki akkoriban a világirodalmi tanszéken adott elő) megpróbálta terveinket egyeztetni; amint az rövid beszélgetés után kitűnt, minden siker reménye nélkül. Így aztán a bölcsészkar hallgatóinak „Levegőt!” című folyóirata éppoly halvaszületett elképzelés maradt 1956-ban, mint tizenkét évvel később Horgasék „Eszmélet” című folyóirata. (Nincs szerencséje József Attila verscímeinek...)

Korán keltem, s reggeli után megkértem anyámat, csináljon néhány fehér-piros (a lengyel nemzeti színeket képviselő) kokárdát. Tudatosan, vagy nem, de forradalmat játszottam: Petőfiék is kokárdákkal kezdték március 15-öt. A lengyelekkel való szolidaritás teljesen összeillett a saját demokratikus hagyományainkhoz való visszanyúlással-utalással; bár álmomban sem gondoltam, hogy estére kitör a forradalom, ösztönösen mégis a Pilvax kávéház ifjait utánoztam. A lengyel kokárdák elkészültek.

Kilenc körül mentem csak be az egyetemre. Itt azzal a hírrel fogadtak, hogy a tüntetés nem fél háromkor indul, hanem háromkor, és nem a Bajza utcából, hanem a Petőfi-szobortól, vagyis a Piarista-ház közvetlen közeléből. Ezt a határozatot előző este hozta a különböző egyetemek hallgatóiból villámgyorsan alakult egyeztető bizottság. Néhány plakát a tüntetésről már ki volt függesztve a bölcsészkar lépcsőházban. A DISZ-bizottságon sokan sűrögtek-forogtak; kiosztottam a kokárdákat. A negyedéves lányok, akik ilyenkor a kari könyvtárban szoktak olvasgatni, be lettek gyűjtve kokárdát készíteni. Közben izgatottságomat viccekkel próbáltam leplezni: „történelmi napokat élünk, fiúk” mondtam Bélának, a szorgalmas és megbízható irodalomtörténésznek, meg Gyuszinak, akiből később filmrendező lett, „a gombostű hegye Nyugat felé mutat, ez jó jel!” – azzal elmentünk zászlókat keresni. A tornateremben volt néhány ott porosodó nemzeti-színű zászló, de már lengyel zászlót csak úgy tudtunk keríteni, hogy ügyesen összetűztük a csehszlovák zászlót és kimaradt a kékje. Próbáltunk ugyan zászlót szerezni a szomszédos (akkor még Váci utcai) Lengyel Olvasóteremben, de hiába kocogtunk az üvegajtón, hiába integettem az ismerős személyzetnek – nem nyitották ki, azt hiszem, nagyon meg voltak ijedve.

Tíz óra körül már alig lehetett mozogni a DISZ-bizottságon – ez lett a tüntetés szervezésének főhadiszállása. Megjött a műegyetemisták küldöttsége és ez hosszú vitára adott alkalmat. A késő éjszakába nyúló gyűlésükön a műegyetemisták is megszavazták a tüntetést, de arról merőben más volt az elképzelésük, mint nekünk. Ragaszkodtak ahhoz, hogy „*némán és zárt sorokban*” vonuljanak fel a Duna budai partján a Bem-szoborhoz. Azzal érveltek, a néma felvonulás hatásosabb. Ezt nem tudtuk

elfogadni; ebben a feszült légkörben a néma tüntetés szinte lehetetlen, mondtuk, sokkalta fontosabb, hogy *saját jelszavainkkal* menjünk ki az utcára, hogy pontosan megfogalmazzuk miért tüntetünk, s mit akarunk. Sem hangerővel, sem érvekkel nem sikerült „meggyőznünk” egymást: abban maradtunk, hogy ők három órakor némán indulnak a Szabadság-hídtól a budai oldalon, mi pedig ugyanakkor, jelszavakkal, a Petőfi-szobortól, s hogy a Bem-szobornál találkozunk. Ekkor kezdtem először gondolkodni a tüntetés máris meghökkentő méreteiről: a műegyetemisták tizenötezer embert ígértek! Mekkora lesz ez a felvonulás? Közben fotóriporterek jöttek-mentek, szüntelenül csörgött a telefon, a másik készüléken mi hívtuk a többi egyetemet, hátha még valaki nem tud a tüntetésről. De erre már nem volt szükség – a hír futótűzként bejárta a várost még tegnap este.

Új vendég érkezett, a Petőfi Kör küldöttje. Közölte, hogy a Kör úgy döntött, átveszi a tüntetés szervezését, ne nyugtalanodjunk, hogy nem lesz elég ember, csak bízzuk rájuk az egészet. Bejelentését nagy ovációval fogadtuk, amelybe azért egy-egy gúnyos mosoly is vegyült – bár a Körnek magam is tagja voltam, nyilvánvaló, hogy lemaradtak, s biztosan megrémültek az egyetemi ifjúság „öntevékenységének” ettől a váratlan megnyilvánulásától. Egyszerűen nem teheték meg, hogy ne csatlakozzanak a tüntetéshez, ha meg akarták tartani a fiatal értelmiségre gyakorolt befolyásukat.

P. Bélával átszaladtunk a Múzeum körútra, ahol 11-re, vagy fél 12-re volt kitűzve a TTK vitakörének alakuló gyűlése – meg akartunk győződni róla, tudnak-e a tétékások a tüntetésről. A Múzeum körút ekkorra már tele volt falragaszokkal, sokszorosított plakátokkal, előttük kisebb csoportok álldogáltak, a műegyetemisták később nagy hírnévre szert tett 16 pontját olvasták. Ez meglepett, mert sem a pontokról, sem azok kiragasztgatásáról mindaddig nem hallottam, a műegyetemisták vagy azt hitték, már tudunk róla, vagy más okból ezt nem közölték velünk. Utólag biztosnak látszik, hogy ez a mozzanat (a 16 pont terjesztése) a rádióban közölt rendelkezésekkel együtt fontos szerepet játszott az utca mozgósításában – ez tette az egyetemisták tömegtüntetését a tömegek ügyévé.

A TTK-ról átmentünk a jogi karra, az Egyetem térre. Véletlenül benyitottunk egy szobába, ahol az egyetem pártbizottsága

ülésezett — a szónok éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a párttagoknak a tüntetés élére kell állniuk. Hangjából aggodalom csengett ki — mi lesz, ha az ifjúság, a tömegek akarata érvényesül? Nem tudom, másutt ez hogyan zajlott, de itt az MDP hivatalos áldását adta a tüntetésre.

Déli tizenkét órára újabb gyűlést hirdettek a bölcsészkaron, az egyetemi pártbizottság határozatának a közlésére. A színházterem már jóval dél előtt zsúfolásig megtelt, sokakon magyar, másokon lengyel kokárda virított. Legelőször Koczkás Sándor tanársegéd olvasta fel a pártbizottság határozatát. Ez, főbb pontjaiban, megegyezett a mi programunkkal, azokkal a követelésekkel, amelyeket közben a műegyetemisták mellett a mieink is megfogalmaztak és sokszorosítottak, de néhány problematikus pontot megkerült, illetve élességüket tompította. A további reformokat, egyenjogúságot, szocialista demokráciát követelő pontokat nagy taps, éljenzés fogadta. Kardos Tibor dékán ekkor bejelentette, hogy a tanári kar csatlakozik az ifjúsághoz és részt vesz a délutáni tüntetésben. Alig csitult el a Kardos bejelentését fogadó tetszés zaja, amikor valaki jó hangosan bekiáltotta:

— Menjenek ki az oroszok!

Egy pillanatra dermedt csönd lett. Ez a mondat évek óta forgott a fejünkben, tolult (ha egyedül voltunk, vagy nagyon bizalmas társaságban) a nyelvünkre, úgy éreztük, ezt nyilvános helyen nem lehet kimondani. Most megtörtént. A terem első soraiban néhányan izgatottan, mások harciasan felugráltak: „ki az? mit mondott? mit akar?”. De Kardos ura volt a helyzetnek. Félrehajtott fejjel, megértő mosollyal fuvolázta:

— Az elvtárs nyilván azt akarta mondani, hogy Magyarországon csak a Magyar Néphadsereg egységei állomásoznak.

Kitört a nevetés és a taps, a terem megnyugodott.

Mások is beszéltek, akik közül csak egy katonatisztre emlékszem — valamelyik tiszti iskola, vagy katonai akadémia üdvözlét hozta és szolidaritását fejezte ki követeléseinkkel. Lassan kezdtünk szétszéledni, amikor hirtelen kavarodás támadt, mindenkit visszazavartak a folyosóról a terembe. Varga János, a népszerű, sovány történész tanársegéd ment föl a színpadra és emelt hangon mondta:

— Most érkezett a hír, hogy a belügyminiszter betiltotta a tüntetést. Öt perce mondta be a rádió...

– Azért is ott leszünk! Nem hagyjuk magunkat! – kiabáltak innen is, onnan is. Az események túlhaladtak a belügyminiszteren; ezt a tüntetést már nem lehetett megállítani. Tudta ezt Varga is és megpróbálta túlkiáltani a hangzavart:

– Azt javasolom, menesszünk küldöttséget a pártközpontba és kérjük a tüntetés betiltásának azonnali visszavonását!

A teremben maradtak egyhangúlag megszavazták ezt a célszerű javaslatot. Percek alatt megválasztották azt a 12–15 tagú küldöttséget, amelynek azonnal útnak kellett indulnia – vezetője a dékán lett, benne volt Varga János és Koczás, a diákok közül Márton László (újságírószakos), én és még páran. A dékáni hivatal előtt gyülekeztünk, Világhyt, a rektort várva, ugyanis ő is velünk akart jönni. Közben valaki sietve elmondta, hogy egy küldöttség már járt az Akadémia utcában és hogy Piros, a belügyminiszter, kijelentette – élessel lövet a tüntetőkre. Ettől, ha lehet, még jobban felbőszültünk. Elahtároztuk, hogy a tüntetést nem állítjuk le (erről már szó sem lehetett), háromkor a menet elindul, még akkor is, ha bennünket esetleg benntartanak az Akadémia utcában. Megegyeztünk, hogy akár visszajövünk, akár nem, indulás háromkor.

Jó tizenöt perces ácsorgás után végre megjött a gondterhelt rektor, három–négy taxiba zsúfolódtunk, nem törődve a káromkodó soffőrrel, aki nem akart ötünket elvinni egy kocsiban. „Értse meg, kérem, emberek életéről van szó!” „Bánomisén, ha a rendőr lebüntet!” A végén mégis elvitt.

A pártközpontban tartott a Központi Vezetőség ülése. Az ávós őrség gyanakodva nézte az izgatott fiatalokat, csak a földszinti várószobába engedett be mindnyájunkat, s a küldöttségből mindössze 5–6 ember mehetett föl, hogy beszéljen a KV valamelyik tagjával. Lenn a várószobában még vagy két küldöttség szorongott. A mieink fönt viszonylag hamar végeztek: alighanem a dékán kedvéért kihívták az ülésről Orbánt, az oktatásügyi miniszter helyettesét, aki (mint azt később Márton elmondta és egy londoni újságcikkben meg is írta) kétségbeesetten tördelte a kezét és nem tudta, mitévő legyen. A végén bement újra tárgyalni, majd kijött azzal, hogy a belügyminiszter tilalmát feloldották. A küldöttség egyik ifjabb tagja rohant le a jó hírrel: „Engedélyezték!”. Tódultunk ki az utcára. A ház előtt hirtelen egy taxi fékezett, Kuczka Péter ugrott ki belőle és ragyogó arccal

kiáltotta: „Győztünk!” aztán még hozzátette: „Csak okosan, gyerekek, fegyelmezetten!”. Mi már a sarkon túl jártunk, rohanva, hogy időben visszaérjünk; az Akadémia épülete előtt sikerült elkapnom egy kettes villamost.

Még nem volt fél három, de úgy látszott, az egész város tud már a tüntetésről. Mint később kitűnt, a rádió bement, hogy visszavonták a „kivonulási tilalmat”, s akik esetleg otthonmaradtak volna, azok is kimentek az utcára nézelődni. A Vigadó tér tele volt emberrel, a Petőfi-szobornál talpalatnyi hely nem volt. A Piarista-ház előtti tér zsúfolva volt egyetemistákkal, mind újabb és újabb csoportok érkeztek, ott volt a Lenin Intézet, aztán megjött a jogi kar, tömött sorokban, énekszóval, az élen a kari DISZ-titkárral és rengeteg piros-fehér-zöld zászlóval. A Petőfi-szobor talapzatáról valaki a „Talpra magyart!” kezdte szavalni. Sinkovits Imre volt, a népszerű fiatal színész — fojtott csöndben hallgattuk, de amikor Sinkovits a refrénhez ért, kitört a fergeteges: „esküszünk / esküszünk, / hogy rabok tovább nem leszünk”. Mindenki vele zúgta, éppúgy, mint száznyolc éve Pesten (ha nem is a Múzeum kertben). Volt ebben a romantikus refrénben valami félelmetes és ugyanakkor felemelő; róla egy másik Petőfi-sor jutott az ember eszébe: „habár fölül a gálya... azért a nép az úr”.

De ellentétben 1848 márciusával, a „paraplás” forradalommal, 1956. október 23-án gyönyörű, derűs, sugaras őszi nap volt. Az ég nyugodt kékjét csak elvétve zavarta meg egy-egy felhő. Olyan meleg volt, hogy ingujjban szaladgáltam és mielőtt a menet megindult volna, levettem és M.-nak odaadtam a nyakkendőmet is. A tömeg ráérősen napozott, várta az indulást; valahol messze valaki trombitán az „Isten, ki Lengyelt...” játszotta. Volt ennek a pillanatnak valami felejthetetlen, átszellemült pátosza.

Három óra: sietve karomra huzigáltam a rendezői karszalagot és visszaszaladtam a Petőfi-szoborhoz, szóltam a jogászoknak, hogy rövidesen indulunk. Az óriáskigyónyi menet éle a Váci utcában állt, a Piarista-ház homlokzata előtt, az első sorokban ott láttam a tanári kar javarészét. Az élre futottam és beálltam pár sorral a tanárok és a zászlót cipelő fiúk és lányok mögé. Elindultunk.

A következő perceket csak versben lehet megírni — életre szóló élménye marad mindenkinek, aki részt vett benne. Az

emberek kihajoltak a környező házak ablakaiból, tapsoltak, nevettek, integettek, zászlókat lengettek. Ahogy menetünk befordult a Kossuth Lajos utcába, kórusban rákezdtünk az első jelszóra: „Függetlenség / szabadság!”, amit egymás után követett a többi: „Lengyelország utat mutat / kövessük a *magyar* utat”, „Új vezetést akarunk / Nagy Imrében bizalmunk” és a már jól bevált „Nem állunk meg félúton / sztalinizmus pusztuljon!”. De voltak „szolidaritásos” jelszavaink is, mint az, hogy „Munkásparaszt gyerekek / együtt megyünk veletek!” és ritmikusan skandálhatóak, mint a „Nyil-vá-nos / Far-kas-pert!” (Farkas Mihályt akkor már letartóztatták a korábbi „törvénytelenésekben” játszott szerepéért.) „Új vezetés, új irány / új vezetőket kíván!” csak úgy harsogott tőlünk az utca. Sorainkban az óvatoskodó, vagy minden pártvonalat kiszolgáló tanárok egyike-másika sápadtan rakta a lábát, de az utca két oldalán élő sorfalat alkotó pesti nép ujjongott, éljenzett; a Ferenciek terének sarkán, a templom előtt egy öreg néni sírva fakadt: „Jaj, fiaim, csak hogy ezt a napot megérhettem...” Szinte mámorosak voltunk a lelkesedéstől; éreztük, most valami rendkívüli történik.

Az Astoriához értünk, a menet éle éppen befordult a Tanácskörútra, amikor egy teherautóra lettem figyelmes, amely éppen itt fékezett le; munkáskülsejű emberek ugráltak le róla. „Honnan jöttök?” kérdezte valaki. „Csepelről” – hangzott a válasz. „Megvárjuk a menet végét és beállunk”. Mások, akik addig a járdától nézték a felvonulást, nem várták meg az elég hosszú menet végét, hanem azonnyomban beálltak; köztük ismerős újságírók. Bajor Nagy Ernőre különösen jól emlékszem, hetedmagával állt be, s mind újabb, ötletes jelszavakat dobott be, olyanokat, mint „Sztálin szobrot el innét, / a kormányba Nagy Imrét!”. Ahogy haladtunk a Bajcsy Zsilinszky út felé, mind több „civil” csatlakozott a menethez. Ezt (eleinte, mi rendezői karszalagosok) nem néztük túl jó szemmel (még a fejünkben járt a tegnapi vita a provokációról), de láttuk, lehetetlen a csatlakozni kívánókat visszatartani. Viccel próbáltam elütni a dolgot: „Csak egyetemisták lehetnek a menetben... de levelező hallgatókat is fölveszünk”. „Levelező hallgatóink” egyre szaporodtak.

A jelszavak ütemes ismétlésén kívül énekeltünk is. Olyan „demokratikus” mozgalmi dalokat, mint a „Sej, a mi lobogónkat...”, a „Marseillest” és a Kossuth-nótát. Nem sokkal a Marx tér előtt

valaki rákezdett a „Nemzeti Dal”-ra – kórusban szavaltuk végig. Addig viszonylag rendezett soraink itt már fellazultak, a tömeg betöltötte az egész úttestet. Közben – hogy-hogy nem – egy motoros rendőr szegődött a menet elé és utat csinált. A Szent István körúton Gábor Miklós és Ruttkay Éva állt be a menetbe. A Margit-hídon a filmhíradó kocsija elénk robogott: már filmezték a tüntetést.

A Bem-szoborhoz vezető utcák már zsúfolásig megteltek, de ahogy a menet éle lekanyarodott a Margit-hídról, az ott bámészkodó emberek szorosán a járdára húzódtak és helyet adtak, legalább az első párszáz, párezer embernek. Magát a szobrot élő embergyűrű vette körül – tízperces küzdelembe került, amíg hallótávolságba verekedtem magam attól a rádióskocsitól, amelynek tetejéről Veres Péter olvasta fel az Írószövetség nyilatkozatát. Elénekeltek a Himnuszt. Ekkorra már egy gombostűt sem lehetett volna leejteni a Bem-téren, a Petőfi-körösök képtelenek voltak koszorúikat lerakni a szobor alá, úgy adogatták fel őket egyenként.

A pokoli hangzavarban az ember saját hangját is alig hallotta; Bessenyei Ferenc elmondta a Nemzeti Dalt, de még az ő bikaerős hangját is alig lehetett 50–100 méternél hátrább hallani. A szobor talpazatán feltűnt Déry jellegzetes, kissé görnyedt alakja, beszélni akart, de ez mikrofon és hangerősítő nélkül reménytelen vállalkozás volt. Egy kis, szemüveges emberkét pillantottam meg mellette; átvillant az agyamon, hogy ez Adam Ważyk, a lengyel költő, akinek „Költemény felnőttek számára” című műve olyan fontos volt a lengyel demokratizálásban; igen, ez biztosan Ważyk, olvastam az újságban, hogy meghívta Pestre az Írószövetség. „Halljuk Ważykot!” ordítottam. Elöttem valaki hátrafordult: Erdős László volt, az illegális multú kommunista irodalmár, akit jól ismertem a fiatal írók szervezetéből: „Beszélne, de nem hagyják” mondta a szokásosnál is sűrűbb arcrángással. Mikrofon nélkül hiábavaló volt az egész, fortyogott-zúgott a tömeg, kétséges, hogy szép szavakkal még le lehetett volna-e csendesíteni. Szavak helyett itt a gesztusok beszéltek – valaki hirtelen ötlettel kivágta a Rákosi-féle címert a nemzetiszínű zászlóból és diadalmasan meglengette a lyukas zászlót. A szobor mögötti Bem-laktanyában, ahol az ablakban szorongtak és onnan integettek a katonák, egyikük

követte a példát — amikor megjelent az új zászló a laktanya ablakában, roppant ováció fogadta.

Ekkor vörösre hevült arcú fiatalember küzdötte föl magát Déry mellé, aki egyre próbált valamit mondani a rettenetes zsi-vajban:

— Polgártársak! — kezdte a fiú — Polgártársak! — üvöltötte újra. A zaj kicsit alábbhagyott. — Itt nincs hangszóró! Gyerünk a Parlament elé, ott fog Déry Tibor beszélni hozzátok! (Déry ekkor rendkívül népszerű volt, sokan tudtak az írómozgalomban és a Petőfi-körben játszott szerepéről).

A hír percek alatt szétfutott a téren, s alighanem általános megkönnyebbülést okozott. „A Parlamenthez!” — kiabáltak innen is, onnan is és az emberek tolongani kezdtek kifelé, de csak araszolgatva haladhattak. Én felkapaszzkodtam a rádióskocsira, amelynek tetejéről egy ismerős fotós fényképezte a tömeget. A kocsit elindult a Lánchíd felé, de egy utcával később megállították és mindenkit leszállítottak róla. Szerencsére gyorsan átláttam a helyzetet és átugrottam egy teherautóra, amelyen híradósok meg egyetemisták kuporogtak, menetközben még felugrált néhány fiatal munkás. A teherautó megugrott — majdnem ráestem Tánczos Gáborra, a Petőfi-kör titkárára. „Szevasz öregem” mondta „hová megyünk, a Parlamenthez?”

Hamarosan kiderült, hogy a Margit-híddal nem érdemes próbálkozni — teljesen ellepte a sokaság. Így a sofőr a biztosabb kerülő utat választotta: végigrobogtunk az Árpád Fejedelem útján, Óbuda felé. Menetközben tovább folyt a jelszavazás: hol a lengyeleket éltettük, hol magasabb életszínvonalat követeltünk. A Sztálin-hídra érve a teherautó utasai ütemesen kezdték kiabálni: „Árpád-híd! Ár-pád-híd!” Az át-, illetve visszakeresztelés problémáját így sikeresen megoldottuk. Tánczos csendesen üldögélt a kocsit sarkában, csak időnként vetett oda egy-egy gondterhelt megjegyzést: „A Nagy Imre-jelszavakat kiabáljátok. Az most a legfontosabb.”

Lekanyarodtunk a Váci útra, ami most tele volt a városba igyekvő teherautókkal. Itt hallottam először, hogy egy munkásgyerek azt kiáltotta: „Minden ország katonája / menjen saját hazájába!” Meghökkenem, mint ahogy az egyetemi gyűlésen is meghűlt bennem pillanatra a vér, amikor ezt a jelszót hallottam. Még túl vakmerőnek hangzott az oroszok kivonulását követelni.

Pár perc múlva aztán én is a többiekkel kiáltottam – mert hisz én is ezt akartam. A Parlament előtt már nem lepett meg, amikor hallottam, hogy ez a rigmusba szedett jámbor kívánság két csattanós szóra redukálódott: „Ruszkik haza!” Hiszen sokszor elgondoltam már magamban, ha a nyugat-németek követelhetik, hogy az amerikaiak menjenek haza, miért ne követelhetnénk mi ugyanazt – az oroszoktól?

Az Alkotmány utcában az emberek laza sorokban hömpölyögtek a Parlament felé. Hurrázással, összegöngyölt és fáklyának használt újságok lengetésével fogadták a teherautón érkezőket – közben ugyanis lassan bealkonyodott. A Parlament előtt legalább százezer ember szorult össze. Mire vártak? talán maguk sem tudták pontosan; talán arra, hogy valaki úgy beszéljen hozzájuk, ahogy ennek a rendkívüli napnak a hangulatához illik. Déry elveszett valahol az úton, vagy lehet, hogy itt volt, de nem beszélt; különben itt sem volt hangszóró. A tömeg csak várt, időnként végighullámozott rajta egy-egy jelszó: „Most vagy soha!” és „Halljuk Nagy Imrét!” vagy „Mondjon le a kormány!”. Az egy „Ruszkik haza!” kivételével ennek a felvillanyozódott tömegnek a jelszavai még nem voltak forradalmiak. Körbefutott a hír, hogy csak egy óra múlva lesz hangerősítő. Nagy Imre egyelőre nem mutatkozott.

Ekkor már sötét volt, s hirtelen nagyon elfáradtam. Megéreztem az aznapi ebéd hiányát, s azt is, hogy reggel óta talpon vagyok; elhatároztam, hogy hazamegyek. Valaki mellettem azt mondta, hogy egy csoport elment ledönteni a Sztálin-szobrot (a Városligetnél) – erre csak bólintani lehetett, olyan természetesen hangzott. Kikecmeregtem a tömegeből, s az embersereg szélén beleütköztem Sz. Györgybe, egy volt osztálytársamba. Tudtam róla, hogy a Rádiónál dolgozik, alkalmi riporterként. „Hazamegyek, pokolian fáradt vagyok” – mondtam. Sz. elhúzta a száját: „Én még elmegyek a Rádióhoz, megnézem mi lesz ebből a... cirkuszból”. „Cinikus alak vagy, öregem” fordítottam neki hátat és nekivágtam gyalog a Deák tér felé vezető utcáknak. Amint haz érttem, ráestem az ágyra és aludtam, mint akit agyonütöttek.

Nem sokat alhattam; este hét óra után pár perccel már fölébredtem, s első dolgom az volt, hogy fölhívjam Varsót. A lengyel ifjúsági lapnál volt egy jó ismerősöm, Hanka Adamiecka (pár évre múlt öngyilkos lett), de ő nem volt benn a *Sztandar Młodych* szer-

kesztőségében, ezért helyette egy Szulczynski, vagy Kulczycki nevű újságírónak leadtam röviden a tüntetés történetét. (Fontosnak tartottam, hogy a lengyelek tudják: mellettük tüntettünk, s hogy békésen zajlott le ez a méreteiben egyedülálló tüntetés.) A lengyel szorgalmasan jegyzett, majd megígérte, hogy később visszahív, kíváncsi még a részletekre.

Közben anyám is megjött, ettünk valamit. Nyolc órakor meghallgattuk a Gerő-beszédet. (Gerő aznap érkezett vissza Jugoszláviából Kádárral, fogalma nem volt a város hangulatáról.) Szinte tomboltam a készülék mellett. Nemcsak korlátoltnak – süketnek, vaknak vagy fanatikusnak kellett lenni ahhoz, hogy valaki az egyetemistákat, de még a hozzájuk csatlakozott pesti népet is „ellenforradalmár rendbontóknak” titulálja. Röviddel a beszéd után pukkanások hallatszottak az utcáról, valahol már lövöldöztek. Csakhamar kiderült, hogy a Rádiónál az ávós őrség könnygázbombákkal próbálja szétoszlatni a tömeget. Lőni is lőttek, de egyelőre csak a levegőbe. A könnygázbombák repeszétől, de az is lehet, hogy már egy kézfegyvertől egy, a házunkban lakó kislány megsebesült, sírva jött haza lánytestvérével. (A dolog iróniájához hozzátartozik, hogy a kislány apja Péter Gábor belső köréhez tartozott, még Rákosi csukatta le magamentő buzgalmában, és a kislányok azért tüntettek a Rádiónál, hogy – engedjék ki a volt ávós apukát...) Barátom, Ádám, telefonált és lelkesedve mesélte, hogy valahol a városban a nép felfordított egy orosz katonai teherautót. Ekkorra már a tompa pukkanásokba éles géppisztolysorozatok hangja vegyült. Hatodik emeleti lakásunk ablakából lehetett látni, ahogy lenn, a Deák Ferenc tér és a Bajcsy-Zsilinszky út sarkán padokból az emberek rögtönzött barrikádokat állítanak, s előttük hadonászó civilek állítanak le minden autót (mint később kiderült a Rádió őrségének lőszert szállító kocsik után kutattak), majd néhány emberekkel tömött teherautó robogott el harsány „Ruszkik haza!” kiáltozással. Egyre sűrűsödött a fegyverropogás.

Tíz felé, de az is lehet, hogy valamivel későbbben újra beszéltem Varsóval. Felindultan mondtam a lengyel újságírónak: „Rettenetes dolgok történnek... második Poznań. Biztosan hallja a lövéseket – nem tudok mondani semmi biztosat, mi történt”. A lengyel hosszan hallgatott, majd azt mondta: „Kívánom maguknak, hogy rendbe jöjjön minden. Sok szerencsét!” Akkor még azt

hittem, a kommunista vezetők fel fogják ismerni a helyzet súlyosságát és igyekeznek megakadályozni a további vérontást. Ha Nagy Imrét már október 23-án este kinevezik miniszterelnöknek és szabad kezet adnak neki... Nem így történt. A rádió – mintha mi sem történt volna – tánczenét közvetített.

Bizonytalan napok

Másnap, huszonnegyedikén hajnalban tankdübörgésre ébredtem. A zajt füttykoncert, pfujolás, ordítozás kísérte; orosz tankok vonultak az utcákon. Tegnap este valaki azt mesélte, a Rádiónál az odahívott magyar tankok nem lőttek a tüntetőkre, s talán ezért hívták be az oroszokat. Lassan megvirradt, bekapcsoltuk a rádiót. A bemondó több ízben bejelentette, hogy fontos közlemény következik. Az első hír – hogy Nagy Imre lett az új miniszterelnök – fellelkesített; annál nagyobb volt a csalódásom, amikor tovább hallgatva kiderült, hogy Gerő maradt továbbra is a Párt első titkára és hogy az új kormány amnesztiát hirdetett. Amnesztiát? Kinek? Akik még harcolnak, azoknak. Arról, hogy ki hívta be az oroszokat, a rádió mélyen hallgatott. Meg voltam győződve róla, hogy ezt Nagy Imre nem tehetné. A Kossuth rádió bemondója szerint a tegnapi békés tüntetést „egyesek” provokációra használták föl, raboltak és fosztogattak. Dehát ki provokált kit? Teljesen meg voltam zavarodva. Ha nem hallottam volna Nagy Imre hangját, amint amnesztiát hirdet *ugyanabban a rádióban*, amely provokátorokról és fosztogatókról beszélt, semmi hitelt nem adtam volna a vádaknak. De hátha mégis van bennük valami igazság, hátha voltak olyanok, akik az estére már valóban zavaros helyzetet rablásra használták föl? Tanácstalanul járkáltam fel-alá a szobában.

A legegyszerűbb lett volna bemenni a bölcsészkarra, s megtudni, valójában mi történt. De nevelőapám (Medveczky Jenő festőművész) nem volt Pesten, s anyám könyörgött, ne hagyjam őt egyedül. (Gondolom, engem is féltett.) Hallgattam rá; nekiláttnam, hogy rendbe rakjam dolgaimat, rendezzem írásaimat. Ha mi nem, holnap úgyis kimegyek az utcára, s akkor mi lesz? Legalább maradjon rend utánam. – De foglalatosságaimat minduntalan megszakította a kinti tüzelés zaja: az ablakból jól lehetett lát-

ni, hogy a Tanács körúton, nem messze az Ady-mozitól tüzelő-állásokat építenek a felkelők. Valahányszor egy-egy orosz páncélautó közeledett, erős tűz fogadta. Egyszerre csak egy égő szovjet tank tűnt fel, cikk-cakkban rohant felfelé, a Bajcsy-Zsilinszky út irányába — elég félelmetes látvány volt. Valamivel később újabb páncélautók érkeztek északi irányból, de úgy látszik, nem tudtak átjutni az Ady-mozinál, mert rendre visszafordultak; egyikük tehetetlen dühében végiggépfegyverezte a Madách-házakat, ahonnan pedig nem is lőttek rájuk. Bár a mi házuk nem volt közvetlen lőtávolságban, nem volt tanácsos sokat nézelődni az ablakban.

Márta hívott fel Rákospalotáról, lelkesedve mondta, hogy teherautószámra mennek be az emberek a városba, harcolni. „Teljesen megőrültek” gondoltam. Nem tudtam elképzelni, hogyan képzelhetik az emberek, hogy pár puskával, esetleg géppisztollyal meg lehet állítani a tankokat. (A Molotov-koktérról és más ötletes újításokról akkor még nem tudtunk.) Úgy éreztem, én is felelős vagyok azért, ami történik: a tüntetés nélkül nem került volna sor felkelésre. A rádió változatlanul amnesztiát hirdetett. Dehát mért nem hallgatnak a harcolók Nagy Imrére? Nem tudtam rá választ adni. Eldöntöttem, ha török, ha szakad, másnap reggel bemegyek az egyetemre.

Október 25. A harc közvetlen környékünkön abbamaradt, csak messziről hallatszott még egy-egy lövés. Anyám is lejött az utcára, kenyérért, én meg lassan elindultam a bölcsészkar felé. A Szervita tér sarkán megtorpantam — tüntető csoport közeledett a Petőfi Sándor utcából. Lehettek vagy kétszázan, nemzetiszínű zászlókkal, rendezetlen sorokban közeledtek és ezt kiabálták: „Nem vagyunk mi fasiszták! Hazudik a rádió!” aztán meg, ahogy meglátták a járdáról bámészkodókat: „Aki magyar, velünk tart!”. Elvesztettem a hidegvéremet, elkezdtem ordítani: „Hová mentek, ti örültek? Fegyvertelenül, tankok ellen? Legyetek ésszerűek!” A tüntetők rám sem hederítettek, csak egy ismerős fiú, akit az egyetemről ismertem (ahol mindig villamoskalauzi egyenruhában jelent meg) tett kicsit bosszús, leintő mozdulatot. Rohantam a Pesti Barnabás utcába.

A bölcsészkar épületének máskor zajos folyosói most teljesen kihaltan, üresen kongtak, csak az újságíró tanszéken gyülekezett néhány ember. A tanszék szobáiban borostás, kialvatlan arcú fiúk

és kócos lányok vitatkoztak arról, hogy mit kellene, vagy lehetne tenni. Ott volt Mérei professor, Pozsár, Molnár Edit és még páran, akiket csak arcról ismertem. Egyszerre csak betámolygott a szobába Gruber Laci. Siralmas állapotban volt: háromnapos szakállal, bekötött kézzel, lőporfüstös, remegő ujjakkal, olyan volt, mintha csatából menekült volna. Ez nem is állt távol az igazságtól — Laci harcolt a felkelők oldalán. Most halálosan éhes volt, levittem hát a menzára. Mohón szürcsölte az eléje tett teát, nagy harapásokkal falta a zsíroskenyeret. Közben elkezdte mondani, hogy mi történt. Laci (évfolyamtársam) a tüntetés után elment a Rádióhoz és már kapott fegyvert egy (úgy látszik az épületen kívül rekedt) ávóستól, aki nem volt hajlandó löni a tüntetőkre. A Rádiónál háromszor nyomták be őket egy kapu alá, mindháromszor kisodródott és tegnap egész nap az Ady-mozinál harcolt. Ma hajnalban lopózott ki, egy kapualjban hagyta a fegyvert. „Mellőlem lőtték ki az embereket, nem is tudom, hogyan maradtam életben” mondta fásultan.

Lehet, hogy ez a történet nem rendkívüli, nekem mégis sokat jelentett. Ismerni kellett hozzá Gruber Laci hátterét. Zsidó származású fiú volt, szüleit a nyilasok ölték meg, életét köszönhette az oroszoknak. Nyakában ezüstláncon kis ötágú csillagot hordott, meggyőződéses kommunistának vallotta magát. És most ez a fiú harcolt a behívott tankok ellen! Kezdett bennem kibontakozni valami bizonyosságféle: nemcsak, hogy a rádió hazudik, de ha ilyen fiúk is harcoltak, akkor — úgy látszik — a felkelés: népfelkelés, s ami a Gerő-beszéd óta történt, nem is történhetett másként.

Laci valahogy elverte éhségét, felment az újságíró tanszékre, én meg átmentem a Kígyó utcán a Ferenciek terére. Fegyverszünet volt: az emberek kisebb csoportokban álldogáltak és vitatkoztak. Időnként megjelent egy-egy tank, s az emberek szétrebentek, de azután, amikor látták, hogy a tankok nem lőnek, újra összeálltak. Valaki fennhangon mesélte, hogy a saját szemével látta, hogy az Astoriánál több orosz tankra kitűzték a magyar zászlót, már a ruszkik is barátkoznak, únják a vérengzést. A jó hírekkel visszaindultam a Piarista-házba, s már a Váci utca sarkán lehettem, amikor láttam, hogy újabb tüntető csoport közeledik a Ferenciek tere felől. Ezek szinte mind egyetemisták voltak, köztük barátaim, V. Vera és V. Tamás is; az élen Lutter Éva, nyu-

lánk, magas szőke lány, nemzetiszínű zászlóba burkolózva. Barátaim nevét kiáltottam, de nem hallották; valamilyen önkívületben, felvetett fejjel, a menet élére szegezett tekintettel kiáltották: „Aki magyar, velünk tart!” A Vörösmarty tér felé haladtak. Percnyi tétovázás után felkiabáltam az újságíró tanszékre, amelynek ablakai a Váci utcára nyíltak: „Gyerekek, gyertek le. Ezek a tüntetők egyetemisták, velük kell mennünk!” s magam is utánuk szaladtam, kézenfogva évfolyamtársamat, Jahn Ágit. A menetnek csak a végét láttuk, ahogy a Vörösmarty tér sarkára értünk szemből egy idősebb férfi jött, feldúltan. Megállított bennünket: „Ne menjenek arra, fiatalember. Most jövök a Parlamenttől, lövik a népet. Nézze!” – s azzal rámutatott felöltőjére, amelynek széle csupa vér volt. De amitől egy félórával korábban még féltem, most éppen az ellenkező hatást váltotta ki belőlem, engem is elkapott a „csakazértis” indulata – siettünk a tömeg után.

A Harmincad utcában, az angol követség előtt értük utól őket. Éppen megéljeneztek valakit (az angol követet?) és továbbindultak. A Bazilikánál fordultunk ki a Bajcsy-Zsilinszky útra. Jahn Ági amúgy is sápadt arca most szinte mézsfehér volt, a karomba kapaszkodott: „Mit gondolsz, löni fognak?” Erre csak vállrándítással lehetett válaszolni, de pár perc múlva megkaptuk rá a választ. Tank dörömbölt elő a Nyugati felől, mindenki rohant be a legközelebbi kapualjba. De ez magyar tank volt, nem csak, hogy nem lőtt, még barátságosan integettek is belőle. A menet újra összeállt és egyre dagadt, de hangulatában mennyire különbözött a huszonharmadiktól! Az emberek komorak voltak és elkeseredettek, de volt bennük valami eltökéltség. Meglehet, elővigyázatosságból, mi már nem mentünk a Parlament felé; elkanyarodtunk, északnyugatnak, majd megint délnek, a Jókai utcán. A Nagykörút sarkán orosz tankok álltak, de nem lőttek. Harsogott tőlünk a szűk Jókai utca: „Függetlenség, szabadság, / Nem vagyunk mi fasiszták!” meg a „Vesszen Piros” és a „Vesszen Gerő”. A házak erkélyéről néhol ledobálták a magyar nemzeti zászlókat, a gesztusban az volt, hogy „tüntessetek helyettünk is”. Hirtelen felröppent a hír, a rádió bemondta Gerő lemondását. „Vesszen Gerő!” üvöltötte mellettem a vörösarcú férfi, ahogy csak a torkán kifért. „De hisz már lemondott!” „Akkor is vesszen!” vágott vissza dühösen.

A tüntető menet továbbkanyargott a Majakovszkij utcából egy

mellékutcán át a Damjanich utcába, majd onnan a hajdani (alig két napja ledöntött) Sztálin-szoborhoz. Valaki piros-fehér-zöld zászlót tűzött a ledőlt bálvány csizmái közé. A Hősök terénél, a jugoszláv követség (vagy csak konzulátus?) előtt megálltunk. Barátaimmal együtt rákezdtünk egy eddig még nem hangoztatott jelszóra: „Szabad választásokat!” Egy fiatalember ugrott fel a követség kerítésének mellvédjére és elmondta „követeléseinket”, amelyek lényegében megfeleltek a műegyetemisták 16 pontjának.

Késő délutánig tartott a tüntetés. Már nem emlékszem pontosan, milyen útvonalon haladtunk, csak a Visegrádi utca villan fel előttem, s arra is emlékszem, hogy egyesek szerint a Szabadság térre kellene mennünk, az amerikai követség elé. Lehet, hogy el is mentünk arrafelé. Ahogy a menet lelassult, hosszan beszélgettem nyelvész barátommal Wlassics Tiborral, egymás mellett poroszkáltunk a belváros felé. „Le a kalappal a ‚csőcselék’ előtt, öregem” mondta Tibor és vékony, szemüveges arca idegesen rángott, „Te nem voltál utcán huszonharmadikán este, de én láttam őket”. Arról vitatkoztunk, volt-e valami igazság a rádió vádjában. Az orosz könyvesboltok kirámolásához és a cirillbetűs könyvek elégetéséhez nem kellett fasisztának lenni – elég volt hozzá az egyszerű oroszutálat. A vörös csillagokat a legtöbb helyről leszedték, de tele volt velük a város, s az emberek így fejezték ki, hogy elégük van az önkényes egypártrendszerből. Az állítólagos ‚csőcselék’ *nem fosztogatott*, állította Tibor és a későbbi napok tapasztalatai őt igazolták – az utcasarokra kitett, nyitott ládák, amelyekbe az emberek bankjegyeket dobáltak a forradalom áldozatainak hozzátartozói javára, s amelyeket senki sem őrzött. (A fosztogatás csak november 4-e után kezdődött meg, amikor is abban éppen a szovjet katonák jártak elől jó példával.) Igaz, mondtotta Tibor, a Szikra nyomdában egy örült össze akarta törni a nyomdagépeket, de a nyomdászok megvédték gépeiket, az örjögőt kizavarták. A Szabad Nép székház roppant tükörablakait ugyan beverte a tömeg, de korábbi forradalmakban ennél rosszabb dolgok is előfordultak. Hiába próbálja a hivatalos propaganda a történeteket a „lumpenelemek lázadásának” a szintjére süllyeszteni, nem lázadás volt ez, hanem népfelkelés; nem zavar-gás, hanem forradalom.

Amikor október 26-án újra bementem a bölcsészkarra, azzal fogadtak, hogy előző este megalakult az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság. Ezt (természetesen) nem választással, hanem határozattal, önhatalmúlag alakították azok, akik benn voltak az épületben. Most kerestek különféle feladatokra embereket, de a diákok többsége még nem tudott, vagy nem akart bejönni. Beállított kicsit színpadiasan, katonaruhában Máté Imre, azzal, hogy orosz fogságból szökött. Lementem az utcára; bár előző nap már létrejött a fegyverszünet a harcoló csoportok egyrésze és a kormány között, a Kálvin tér felől még mindig lövéseket lehetett hallani – egy járókelő szerint a Kilián-laktanya táján még mindig tart a harc. Az utcán tömérdek ember, falragaszok, röpcédulák. Az egyik Kovács Bélát, a volt kisgazdapárti vezetőt követeli a kormányba, a másik „Nagy Imrov” néven támadja Nagy Imrét és őt teszi felelőssé a szovjet beavatkozásért.

A Piarista-házban most azzal fogadtak, hogy a Diákbizottság sajtócsoportot alakított és Vincze József újságírószakost bízták meg a vezetésével. A sajtócsoport feladata a lapkiadás, engem is felkértek, hogy vegyek részt a munkájában. Vincze rajtam kívül (aki régi munkatársa vagyok az „Egyetemi Ifjúság”-nak) még összeszedett két-három embert, lementünk az első emeleti finn-ugor tanszékre, s miután elbarrikádoztuk magunkat egy szobában, elkezdtünk dolgozni. A lap nevét illetően azonnal megállapodtunk, hogy folytonossági alapon „Egyetemi Ifjúság” lesz.

Vincze ahogy jött, úgy el is ment, sok a dolga; lényegében S. Györggyel ketten próbáljuk összerakni az első forradalmi számot. Én rádiót hallgatok és a külföldi rádióadók hírei alapján igyekszem sajtószemlét csinálni a forradalomról, S. pedig rövid, de kemény kis cikket kanyarít az ÁVH huszonharmadika óta játszott eléggé dicstelen szerepéről. Az újságírószakos Cs. Imre, akivel hosszabb ideje nem voltam beszélő viszonyban, most bejön a szobába, megkérdi, dolgozhat-e velünk, majd félrevon és bocsánatot kér: „Belátom, hogy politikailag neked volt igazad” mondja. (1957-ben már a Kádár-féle „Népszabadság” munkatársaként láttam viszont a nevét.) Estére már összejön valami anyag, amit nyomdaképesnek vélünk, viszont sejtelmünk sincs róla, hogy hol fogjuk nyomni a lapot. Valaki a Népszava-nyomdát ajánlja, de

kijárási tilalom van, az oroszok minden teketória nélkül lőnek, páncélautóink pedig nincs. (Valaki telefonál – nem emlékszem, Márton, vagy Ormai Tóni – hogy „Igazság” néven egy új forradalmi lapot kezdtek nyomni valamelyik nyomdában.)

Estefelé megjöttek Pozsárék (Pozsár lett az EFD vezetője, de ez nem a „diákság bizalmát” tükrözte, csak a helyzet adottságait) a Pártközpontból, ahol állítólag Nagy Imrével tárgyaltak. Lebeszéltek bennünket arról, hogy gyalog „próbáljunk szerencsét” valamelyik nyomdában; nincs értelme. Tizenegy óra körül az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság kibővített ülést tartott az egyik előadóteremben, ahol először is Pozsár beszámolt a Nagy Imrével folytatott beszélgetésről. Az „Öreg” nyilvánvalóan nem azt csinálja, amit szeretne, nagyon vigyáznak rá az Akadémia utcában, de barátai és hívei sürgetik, menjen ki az utcára, nézze meg, milyen a helyzet. Egyébként másnapra új kormány alakítását ígérik, amelyben Nagy Imrének már számos híve benn lesz, állítólag a népi kollégista múltjáról ismert Kardos László lesz az új közoktatásügyi miniszter. A Diákbizottság mindenesetre pontokba fogja foglalni a diákság követeléseit.

Hét ilyen pontot terjesztettek elő Pozsárék, de mindjárt az első: „a Központi Vezetőség megtisztítása a sztalinistáktól” ellenállásba ütközött. Az elégedetlen morajtól felbátorodva szót kértem. Ez a követelés már kevés, idejét múlta; a Központi Vezetőségnek semmilyen tényleges hatalma nincs. Az első pont legyen a következő: „Teljhatalmat a független, demokratikus *kormány-nak!*”

Ezt a javaslatot többen támogatták, s a gyűlés meg is szavazta. A többi pont, kisebb helyreigazításokkal, gyorsan keresztülment; utána mindjárt lehúztuk a követeléseket a sokszorosítógépen, s mindenki aludni tért. (Néhányan ott az előadóteremben háltak, szalmazsákon.) Én hazamentem; szerencsére csak öt perc innen a Deák-tér. Messziről lövöldözést, sőt: ágyúzást hallani.

Huszonhetedikén reggel a Kossuth rádió még mindig a régi szövegét mondja, de a külföldi rádióadókból lehet egyről-másról értesülni: például, hogy Pécssett megalakult a helyi forradalmi tanács, s hogy egyáltalán, országszerte forradalmi tanácsok alakulnak. A „stencilesek” gyorsan lehúztak párszáz röplapot, a hírek mellé lesokszorosították Jobbágy Károly „Felkelt a nép...” című forradalmi versét; S. Györggyel felnyaláboltunk egy csomót

belőlük, s elindultunk a Vörös Csillag nyomdába, ahol a honvédség lapjait nyomják. A tegnapi kudarc után most itt akartunk szerencsét próbálni – hátha a nyomdászok hajlandók lesznek ott kinyomni az „Egyetemi Ifjúságot”. Belső zsebünkben a cikkekkel, kabátzsebünkben rengeteg röpcédulával haladtunk a Marx tér felé; az utcákon alig volt ember, viszont a kapualjában rengetegen ácsorogtak, azok kértek és kaptak röpcéduláinkból.

A Vörös Csillag nyomda kapujában senki sem igazoltatott, felmentünk a második, vagy harmadik emeletre. Itt két katonatiszt fogadott, eléggé bizalmatlanul; igaz, szövegünk eléggé zavarosnak hangzott – mivel Kardos benne lesz az új Nagy Imre-kormányban, amit mi támogatunk, mi, a Forradalmi Diákbizottság küldöttei itt szeretnék kinyomtatni annak a lapját. A parancsnok nem sokat teketóriázott: ők ebben a kérdésben nem tudnak dönteni, majd ha megalakult az új kormány, jöjjünk vissza, s akkor meglátják. Elkészöntünk, rohantunk le a lépcsőn – szamárság volt idejönni előzetes tájékozódás nélkül. Már a kapuban voltunk, amikor egy tiszt utánunk szaladt, hogy menjünk vissza. Ezúttal az ezredesi rangjelzésű parancsnok helyett egy másik tiszt (politikai tiszt, vagy ávós?) vette át a beszélőfél szerepét: „Maguk azok, akik nem igazolták magukat?”. Sértődött tiltakozásunkra, hogy korábban nem is kérték, a fejét rázta, majd hosszan átnézte személyi igazolványunkat és intett: „Majd a Honvédelmiben elmondják, mi járatban voltak itt”. Egy fiatal tisztet bízott meg, hogy kísérjen át bennünket a minisztériumba; az ugyan zavarban volt, de mi méginkább – ebből most mi lesz?

A Honvédelmi Minisztérium előcsarnoka jelenet egy háborús filmből: a padlón egymás hegyén-hátán kimerült, piszkos orosz katonák alszanak. A tiszt elment jelentést tenni, ott hagyott bennünket a kapu közelében. Az épületben szemelláthatólag nagy a felfordulás: az egyik földszinti ajtó tárva-nyitva, látni, ahogy benn aranyparolis tisztek szaladgálnak fel és alá és kiabálva veszekszenek. Szóba elegyedünk a kapussal, meséli, hogy az éjjel a felkelők egy csoportja ostrom alá vette a HM-et. „Úgy harcoltak, mint az oroszlánok” rázza a fejét elismerően. Közben lejön a mi hadnagyunk, int, hogy kövessük. Kiérünk a Szent István körútra, körülnéz: „Nézzék, nem volt kinek jelentenem. Ezt megúszták; most menjenek, de gyorsan.”

Egy közelben lakó barátoméktől próbálok telefonálni az egyetemre, de nem kapok vonalat. S. visszamegy, én meg haza, s onnan végre kapcsolják a Diákbizottságot. Azt mondják, maradjak otthon, aludjam ki magam. Nem kell kétszer mondani.

Másnap, huszonnyolcadikán reggel az egyetem már tele emberrel. A Forradalmi Diákbizottság leköltözött a dékáni hivatalba; ők az egyetlen működő szerv az egyetemen. Megalakult, vagy éppen alakulóban az új kormány, amely nemzetőrség felállítását határozta el (és az ÁVH felosztatását). Ezért a Diákbizottság katonai részleget létesített, Vinczét is odarendelték. Ezt tőle tudtam meg – félrehív és a bizottság nevében megbíz az „Egyetemi Ifjúság” szerkesztésével.

Az első forradalmi lapszám szerkesztése azonban még nem sürgős; ennél fontosabbnak látszik a diákok mozgósítása a Nemzetőrségbe. Elindulok gyalog ki a Stefánia útra, a Színművészeti Főiskola diákszállójába. Útközben Moldovával találkozom, a szállóban pedig több ismerőssel, köztük Csurkával. A diákszállások közül vagy harmincan nyomban jelentkeznek a Nemzetőrségbe. Viszont hogy hol és mikor alakul meg, azt egyelőre nem tudom megmondani és hiába telefonálgatok ez ügyben az egyetemre. Megállapodunk, hogy mihelyt tudok valami konkrétumot, értesítem őket. Visszafelé fölvesz egy teherautó.

A bölcsészkaron mutatják az új kormány névsorát – korántsem az, amit vártunk, még maradt vagy három sztalinista a kormányban, ezektől is meg kellett volna szabadulni. Viszont mégis fontos nap ez: Nagy Imre nyilatkozatában először beszélt „egy nagy... nemzeti demokratikus mozgalom” kibontakozásáról, vagyis végre a saját szavaival, nemcsak a saját hangján. A dolgok jó irányban haladnak.

Délután a lenti tornateremben összegyűjtik mindazokat, akik jelentkeztek a Nemzetőrségbe. Átvonulunk a Deák Ferenc utcába, ahol a rendőrség épületében állítólag mindenki fegyvert kap. Fegyverszünet van, meg van már az új kormány is, de a fiúk nyugtalanok. A rádió bementa, hogy Nagy Imre rövidesen beszélni fog. (Csak ekkor jelentette be a Nemzetőrség megalakulását). A leendő nemzetőrök kötik az ebet a karóhoz: nem hajlandók addig fegyverhez nyúlni, amíg nem tudják „ki ellen kell majd használni”. Nagy Tamás (akiről csak annyit tudok, hogy párttag és Nagy Imre híve) igyekszik meggyőzni a fiúkat arról, hogy osto-

baság makacskodni, ezzel csak időt veszünk. (Nem sokkal később, a Nagy Imre beszéd elhangzásával ez a probléma megoldódott.)

Amíg a vita tart, visszamegyek az egyetemre, kezdjük csinálni a lapot. Régi cikkeink már nem igen használhatók, de most S. Györgyön kívül jelen van Márton Laci és a Szegeden már végzett Sándor András, költő és filológus. Segítségükkel hamarosan elkészül az „Egyetemi Ifjúság” első, mindössze kétoldalas száma. A lap mottójául egy József Attila sort választottam: „Jöjj el szabadság, te szülj nekem rendet!”. Első számunk vezércikke hangsúlyozta: az egyetemisták támogatják Nagy Imre új kormányát, méghozzá olyan mértékben, amennyire az képes leszámolni a sztalinista reakció népellenes politikájával. Ugyanebben a számban jelent meg a „Mennyiben felelős Nagy Imre?” című írás, amelyben Sándor András azt igyekezett tisztázni, hogy a szovjet csapatok október 24-i bevetéséért nem Nagy Imre, hanem Gerő és miniszterelnöke, Hegedűs András a felelősek. Ezt nagyon fontosnak tartottuk ahhoz, hogy sikerüljön helyreállítani a tömegek Nagy Imrében megingott bizalmát.

Beesteledik és megint előttünk a nyomda-probléma. A Diák-bizottságtól megint ígér valaki páncélautót és azt mondják, a „Szabad Nép” nyomdájában is nyomtathatjuk a lapot. (A „Szabad Nép” aznapi száma ugyanis a forradalom mellett foglalt állást.) Felhívjuk a pártlap szerkesztőségét, azzal a kéréssel, hogy a Szikra nyomdában szeretnék kinyomtatni lapunkat. Szántó Jenő jelentkezik, közli, hogy hozzájárul a lap kinyomtatásához, de előbb szeretné látni a cikkeket, ha nincs ellene kifogásunk.

Páncélautó persze nincs, marad az apostolok lova: fél egy tájban nekivágunk az éjszakának Márton Lacival. Fegyverünk nincs, csak kéziratok a zsebünkben. Az utcákon sehol egy lélek. A Városház utca sarkán a sötétből földeregnek egy tank körvonalai, majd a következő percben elénkugrik egy orosz: „Kudá?” Most az egyszer örülök, hogy még a középiskolában felszedtem némi orosz; elmondom, hogy diákok vagyunk és megyünk a nyomdába, lapot nyomtatni. „Fegyverük van?” A tagadó válasza rábólint és int géppisztolyával, hogy mehetünk. Megyünk is, amilyen gyorsan csak tudunk, de némi kerülővel – az Astoria táján még valaki nyugodtan belénk lőhet. Így inkább a Dohány utcán vágunk át, ki a Rákóczi útra. A Rákóczi úton kísérteties

csend, csak a szél zörgeti a letépett villanydrótokat és a kirakatok üvegtörmeléke reccsen meg néha a lábunk alatt. Átbotorkálunk a feltépett kövezeten és megkönnyebbülve pillantjuk meg a Szabad Nép-székház máskor fényben úszó, most meg komor, sötét tömbjét.

Az egész épületben alig maradt pár ember; sötét folyosókon botladozunk, a végén mégis feljutunk Szántóhoz. Gondterhelten nyúl a kéziratokért. Időközben Lacival elhatároztuk, hogy amennyiben politikai kifogásai lennének, engedélye nélkül is megpróbáljuk kinyomtatni a lapot, de erre nincsen szükség: néhány apróbb stilisztikai változtatást javasol, amit el is fogadunk. Lemegyünk a szedőterembe, ahol egyszerre három lapot is nyomnak: Gimes Miklós „Magyar Szabadság” című lapját, amit ismerősömmel, Kende Péterrel csinálnak, a „Valóság” című Pest megyei néplapot, amit egy másik újságíró-ismerősöm, a mankóval bicegő Puruczky Béla szerkeszt, és a sebtében „Magyar Ifjúságra” átkelesztett „Szabad Ifjúságot”. Mi jöttünk legkésőbb, tehát várnunk kell, de amikor a szedők elolvassák kézirateinkat, elkapja őket a lelkesedés: „Ezt kinyomjuk, még ha szemhunyaszt sem alszunk ma éjjel”.

A régi „Szabad Ifjúság” emberei közül is ismerek párat (1953-ban néhány hónapot gyakornokoskodtam náluk), valamelyik üdvözl, karonfog és átvisz a szerkesztőségi helyiségbe: „Itt egy ismerősöd”. Egy üres szobában, újságcsomóval a feje alatt alszik Hunka Adamiecka. Felriad, kisimítja a szőke gubancokat arcából, alig lát az álmoságtól; előző nap érkezett az első lengyel újságíró-csoporttal. Megörül nekem, nem, nem akar már aludni, lejön ő is a szedőterembe.

Hajnalodik. Hat óra tájban kész a lap, a forradalmi „Egyetemi Ifjúság” első száma. Hankát egy teherautón elviszik haza a lengyel követségre, mi pedig büszkén, de fáradtan, az első kész példányokat lobogtatva bemegyünk az egyetemre. Ott már kora reggel nagy a sürgés-forgás. Nemsokára megjelenik Endrődi László, az „Egyetemi Ifjúság” régi szerkesztője, vele egy Káldi Zsuzsa nevű lány; mivel Márton eltűnt, S. Györggyel és Endrődliékkal együtt négyesben új szerkesztőbizottságot alakítunk. (Márton később fölhív az „Igazság”-tól; az elkövetkező napokban „pendlizett” a két lap között.) Új szobát kapunk, a Piaristaház félemeletén, nem messze a propagandacsoporttól – ezentúl

ők csinálják röplapjainkat és ők osztják majd szét a lapot is. Megalakult az élelmezési csoport is, amire igencsak szükség volt, hiszen naponta száz-kétszáz ember kosztolt a menzán, s alighanem fogytán voltak már a tartalékok.

Megcsináljuk a második lapszám tervét. Hazaugrom, alszom egy kicsit, aztán visszanyargalok. Rengeteg új arc, úgy látszik tartós a fegyverszünet, mert hirtelen mindenki itt van az évfolyamról. Vidéki küldöttségek is érkeznek, Debrecenből meg máshonnan.

Este újra föl hívom Varsót, az egyetemről. Először nem akarok vonalat adni, de amikor a Diákbizottságra hivatkozom, megijednek és följebb kapcsolnak. Végül magával a magyar posta főigazgatójával beszélek és az ad vonalat a külföldi vonaltilalom ellenére. A „Sztandar Młodych” egy számomra ismeretlen újságírójával beszélek, de nehezen értjük egymást, annyit mindenestre kihámozok a szavaiból, hogy nagy szimpátiatüntetés volt Varsóban a magyar követség épülete előtt; erről később hírt is adunk az „Egyetemi Ifjúság”-ban.

Ma estére — szinte hihetetlen — szereznek nekünk autót. Sándor Andrissal ketten beülünk, megyünk a nyomdába. A Dohány utcán megyünk, s a Palace mozi tájékán tüzet látni. Ahogy közelebb érünk, látjuk, hogy papírlapok röpködnek ki egy ház ablakán, papírkötegeket égetnek az emberek — alighanem a káderlapjaikat. Másnap hallom, hogy az orosz könyvesboltokat is fölgyújtották, bár tudom, hogy nem a kultúrát égették, csak a birodalmi jelenlét jelképeit, ennek nem tudok különösebben örülni.

Valaki a nyomdában megadja egy kolozsvári újságíró-ismerősöm címét; az illető itt lakik most a szomszédban, az Aggteleki utcában, átmegyünk hozzá és elbeszélgetünk. Mire visszaérek a nyomdába, látom, hogy a lapot rendesen szedik, nyomják, vannak hozzá elegenden, én viszont olyan fáradt vagyok, hogy el-elbóbiskolok. A végén megszánnak a többiek és hajnali öt körül hazazavarnak.

Harmincadikán reggel bejön a bölcsészkarra Vázsonyi Vili, akinek — úgymond — teljes életformáját megváltoztatta a forradalom. Korábban déltájban kelt, így aztán az egyetemen is problémái voltak, mert nemigen járt előadásokra. De a forradalom — az más. Vilmost nagy örömmel fogadom, felkérem munkatárs-

nak, s a lap harmadik számába ő írja a magyar külpolitika új távlatairól azt a vezércikket, amit aztán egy sor külföldi lap átvesz. Rengeteg új arc, a dékáni hivatalban, a Diákbizottság főhadiszállásán egymás lábára hágnak az emberek. A Diákbizottság fölvette a kapcsolatot különböző felkelő csoportokkal, most éppen a Széna tériek küldöttsége érkezik, egy B. nevű férfi és „Szabó bácsi”, idősebb, bajúszos ember. Nagy respektussal emlegetik Dudást, akinek csoportja megszállta a Szabad Nép székház egy részét (Dudásék lapját, a „Magyar Függetlenséget” az előző nap láttuk, de nem voltunk tőle elragadtatva). Dudás állítólag benn van éppen a Parlamentben, tárgyal Nagy Imrével. B. felajánlja, hogy tőlünk is bevisz egy küldöttséget a Parlamentbe. Vagy heten szorongunk a kocsiában, de csak Mérei professzorra emlékszem és egy vörös hajú vékony fiúra, Monostori Ivánra, akivel aztán később Angliában találkoztam újra.

A Parlament előtt szovjet tankok. Alighogy kikászálódunk a kocsiból, beleütközünk egy íróküldöttségbe. Déry, akit időközben már kétszer föl hívtam, hogy nyilatkozzék lapunknak az eseményekről, most azt mondja, hogy írt már egy cikket és azt odaadta egy fiatalembernek, de az illető nevére nem emlékszik. (Nem nekünk írta.) A többiek, Illyés, Veres Péter nógatják, hogy menjen már. Megyünk mi is utánuk a Parlament Kossuth-hídi bejárata felől – az örök Kossuth-címeres jelvényeket osztogatnak.

Befelé sietünk a hosszú folyosón, amikor feltűnik egy ismerős arc: Vas Zoltán. Mérei nem állhatja meg szó nélkül, hozzá lép: „Vas elvtárs, meg kell Önnek mondanom, meglepett bennünket az Ön viselkedése. Határozottabban kellett volna föllépnie a sztalinisták ellen!” Vas szomorúan bólogat: „I-igen... Tudják, az a legrosszabb, amikor az ember csalódik a barátaiban. Rákosi nekem barátom volt. Nézzék, ezt a töltőtollat is tőle kaptam... aztán mégis félretett, a sógoromat meg lecsukatta... (szentimentálisan) hát kiben bízson az ember?”

A miniszterelnök előszobája tele küldöttséggel. Van köztük, akit ismerek, például itt van Németh Feri, költő és újságíró Szegedről – nem is tudtam, hogy feljött. Mindenki Nagy Imrével szeretne beszélni, mindenki biztosat akar tudni arról, hogy mikor vonják ki végleg a szovjet csapatokat. De Nagy Imre most nagyon elfoglalt – bevezetnek Tildyhez, hogy mégis beszéljünk valakivel. Tildy most államminiszter a Nagy Imre kormányban, nem

hiszem, hogy különösebb befolyása lenne bármire; abból amit mond, nem sok marad meg a fejemben, csak annyi, hogy Tildynek nagyon imponálnak a Molotov-koktélos srácok és elmondja, hogyan lehet csúzlival (!) tankot kilőni. Kéthly Anna nevét említem, s Tildy mondja, éppen most küldetett Kéthlyért. Pár perc múlva nyílik az ajtó, belép Kéthly és (megtapsoljuk vagy megéjlenezzük?) egészen elérezékenyül a fogadtatástól. Felhasználom az alkalmat és nyilatkozatot kérek tőle az „Egyetemi Ifjúság”-nak. (Meg is kapom, meg is jelenik a lapban.) Innen átmegyünk újra Nagy Imre előszobájába, ahol vagy 15–20 ember vár. Meglátom Losonczy Gézát, éppen nincs elfoglalva, hát odamegyek hozzá, s előadom a lap papírproblémáit. Az „Egyetemi Ifjúság” eddig hetilap volt, jelenleg napilap, tudna-e adni még papírt? Losonczy azt ajánlja, egyezzünk meg a „Magyar Ifjúság”-gal, foglaljunk le bizonyos mennyiséget az ő készletükből. (Így oldódott meg később a probléma).

Az előszobában várakozók között ismerős fiúba botlok, a fiú (én úgy tudom, görög, de mint később kiderült, svéd) származású, Csongovai Olafnak hívják, mondja, hogy a Kilián-laktanya küldöttségével jött. „Új honvédelmi minisztert akarunk” – mondja. A „Kilián” névről önkéntelen képzettársítással egy másik nemrég hallott név jut az eszembe: „Maléter”. „Ez az, pajtás!” ugrik a nyakamba Olaf „mi is őt akarjuk!” (Persze Maléterről én nem sokat tudok, csak annyit, hogy honvédezredes, aki a Kilián-laktanya védelmét irányította az elmúlt napokban.)

Nagy Imrével végül is nem sikerül beszélünk, csak egy pillanatra látok be a szobájába, éppen egy vidéki küldöttséggel tárgyal. Valaki kijön tőle és bejelenti: „Kivonják az orosz csapatokat Budapestről”. Ahogy megyünk ki a Parlamentből, lassan gördülnek el a tankok. Gyalog megyünk vissza a Piarista-házba, mindenki jókedvű, vidám, bár elég hideg van, s az eső is elered. Kimennek (legalább Budapestről) az oroszok és Nagy Imre legutóbbi beszédében bejelentette a többpártrendszert. Olyan szép, hogy alig lehet igaz. Ahogy visszafelé baktatunk, eretnek gondolatok bántanak: ha valóban győz a forradalom, egyszer mindaz, amiért huszonharmadikán tüntettünk, s később ki fegyverrel, ki szóval harcolt, elkoptatott frázissá lesz; de közben még hányan sütik meg pecsenyéjüket a forradalom tüzén?

Miután megírtam a Kéthlyvel és Tildyvel való találkozást, s

leadtam az anyagot, hazamegyek. Később hallom, hogy aznap este, amikor Endrődi és Csernus Ákos voltak benn csak a nyomdában, Dudásék, akik úgy látszik ádáz munkatárs-hiánnyal küszködtek, fegyverrel kényszerítették Csernust, hogy írjon valamit lapjuk üres oldalaira. Ebben a lapban, a „Magyar Függetlenség”-ben jelent meg különben két denunciáló hangú írás, az egyik Pozsár, a másik Benjámin László ellen; közülük az egyikre választunk is az „Egyetemi Ifjúság” utolsó forradalmi számában. Maguk a „Dudás-fiúk” vegyes benyomást tettek rám: biztosan voltak köztük rendes munkásgyerekek is, de voltak olyanok is, akiknek még a szeme sem állt jól. Ha nincs a zsebemben a Diák-bizottság igazolványa, nem szívesen akadtam volna éjjel az útjukba.

Ikarusszal a határra

Október 31-én reggel kiderül, hogy technikai okokból másnap nem lesz lap. Van hát időm, s így kapóra jön évfolyamtársam, Molnár Jóska expedíciója. Jóskát azzal bízta meg a Diák-bizottság, menjen az osztrák határra egy vöröskeresztes segélyszállítmány átvételére. Már kétszer autózott így végig Budapest és Hegyeshalom közt az elmúlt napokban, s kérdi, nem akarok-e velük menni. A párnapos vidéki út újságírói szempontból is jó ötletnek látszik. Megbeszéljük, hogy délután indulunk: Jóska összetoboroz egy kis csoportot, öten vagy hatan vagyunk benne, köztük Márta, öccse, Attila; évfolyamtársam, P. Béla, és még valaki.

Délelőtt kimegyünk a lapterjesztőkkel Újpestre és Rákospalotára. Visszük az üzemekbe „Nagy Imrében bizalmunk!” fejlécmű röplapjainkat, viszünk „Egyetemi Ifjúságot” is, szórjuk a nyitott teherautóból. Az üzemekben mindenütt sztrájk és gyűlésezés, az emberek valósággal tépik ki a kezünkből az újságot, kivánnak éhezve a hírekre.

Kora délután indulunk egy Ikarusz-busszal, amit nem tudom, a bizottság honnan szerzett. Meg-megállunk kisebb városokban, falvakban, újságot és röplapot osztunk. Az emberek körülveszik a buszt, megható bizalommal mondják: „Maguk diákok, csak magukban bízunk, senki másban, még a kormányban sem. Mondják

meg, mit tegyünk.” Mi Nagy Imre mellett emelünk szót, az őt támogató röplapon kívül még egyet osztogatunk, amely a nyugati hatalmak esetleges beavatkozása, sőt az ENSZ-csapatok ellen is állást foglal – ekkor még nem tudjuk, hogy túl korai az öröm és túlzott az önbizalmunk.

Besötétedik, mire Győrbe érünk, itt éjszakázunk. Látom egy percre Zádor Pistát, ő a Diákbizottság (vagy az Értelmiségi Forradalmi Bizottság?) itteni állandó küldöttje és Szigethy Attilát is, aki itt vezető ember. Valami miatt bemegyünk a győri Nemzeti Tanácshoz, ahol összeveszek egy nővel – élvezettel meséli, hogyan lincseltek meg az ávósokat előző nap délelőtt Pesten, a Köztársaság téren. A részletek hajmeresztőek. Megmondom a nőnek, hogy mindegy, kiről van szó, még a halálos ellenségem meglincselésének sem örülök. (Utána, már a buszban, mondom Mártának, hogy az egészben az a legszomorúbb, hogy akik helyeslik a lincseléseket, vagy maguk is résztvettek benne, a választásokon majd biztosan valamelyik „keresztény” pártra szavaznak.) Tünődöm, ha ott lettem volna a Köztársaság téren, tudtam volna-e tenni valamit a tömeghisztéria ellen. Nem valószínű; egy barátom, aki véletlenül ott volt, mondta, hogy képtelenség volt bármit is tenni, még a Corvin-közösöket is majdnem megverték, amiért pár ávóst kiszedtek a tömeg kezéből.

Még Győrben halljuk, hogy Nagy Imre bejelentette – kilépünk a Varsói Szerződésből, Magyarország semleges! Ugyanakkor viszont azt is halljuk, szovjet csapatok továbbra is jönnek be Záhonyra. Mindez felkavarja a kedélyeket, élénken vitatkozunk. Hegyeshalomnál megállítanak, nincs engedélyünk határátlépésre, meg kell várni, amíg a szállítmány átérkezik a határnak erre az oldalára. A sorompónál várakozunk estig, végül a hegyeshalmi vasutasotthonban alszunk.

Az ország nyugati fele tele van külföldi újságíróval. Már Győrben találkozunk egy amerikaival, akinek akadozó nyelvvél (mert már régen nem beszéltem angolul) információkat adok a forradalmi sajtóról. Hegyeshalomban megismerkedünk két svéd újságíróval, az egyik az „Aftonbladet” munkatársa, a másik egy rádióállomásnak dolgozik. Nagyon barátságosak, együtt vacsorázunk a vasutasotthonban, vacsora után énekelgetünk. Kérdezik, hallottuk-e a legújabb híreket – angol–francia támadás történt Suez ellen. Vállat vonunk, mi közünk nekünk Suezhez? Az

egyik svéd csóválja a fejét: de még mennyire van közünk. Aztán megkérdi: szerintünk menjenek-e Pestre? Igenlő válaszukra megjegyzi, hogy a helyzet egyáltalán nem biztató: „az oroszok ugyan kimentek Pestről, de nemsokára vissza fognak menni”. Borúlátását arra alapozta, hogy egyre újabb szovjet csapatok érkeznek az országba, s a szuezi akció is befolyásolja az oroszok döntéseit. Megkérdi, mi visszamegyünk-e Pestre. Hogyne mennénk! Még egyszer mondja, nyomatékkal: „Meglátjátok, az oroszok vissza fognak menni.” Márta sírva fakad, pár percig hallgatunk, töprengünk. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy az oroszok ne vonuljanak ki, hogy a forradalom elbukjon.

A svédek másnap velünk jönnek Győrig, ott elbúcsúzunk. Naranccsal, csokoládéval, ruhával megrakott buszon megyünk vissza Pestre, visszük a Nyugat ajándékát az egyetemistáknak. Narancsot és kétszersültet ebédelünk, de kicsit nyomott hangulatban érünk vissza estefelé Pestre. A főváros határában látjuk, hogy az oroszok beásták magukat. Igazoltatnak, s mint később kiderül, az utolsók között vagyunk, akiket átengednek. Utánunk bezárul a gyűrű Budapest körül.

Az utolsó napok

November harmadika. Időközben két szám megjelent a lapból, igaz, rosszabb szedéssel, érdektelenebb tartalommal. Át kellett ugyanis vinni a nyomást az Alkotmány utcai Honvéd nyomdába, és ez meglátszott a lapon. Most visszamehetünk a Szikrába; a következő, november 4-i számot az eddigi két oldal helyett négy oldalra tervezzük, én folytatásos cikksorozatot tervezek bele, ami beszámol vidéki utunkról. (Csak az első cikk készül el és meg is jelenik, a korábbi gyakorlattól eltérően névvel jegyezve a november negyedik számában. Előzőleg csak egy versem jelent meg névvel a forradalmi „Egyetemi Ifjúság” egyik számában). De most újabb busz indul Győrbe, két újabb emberre van szükség, aki ott a Diákbizottságot képviselné. Vázsonyi Vilit küldöm és P. Bélát, akinek energiáját nem csökkentette az előző kirándulás; alighanem velük megy Márton is, akit aztán november negyedik Győrben ér.

A bölcsészkar gyűlésteremben éppen most kezdődik az ún.

„Diáksparlament” első ülése, amin részt vesznek a különböző egyetemek és főiskolák képviselői. Mindaddig két szerv tevékenykedett Budapesten, a mi bizottságunk és a műegyetemi forradalmi diákbizottság, de ezek természetesen nem tudtak bevonni minden aktív egyetemistát a munkájukba. Most a helyzet konszolidálásához minden egyetemista segítségére szükség lesz, mivel a kormánnyal egyetértésben szeretnénk, ha hétfőre az összes budapesti üzemek fölvennék a munkát. Kedvező jelentések futnak be, csak Újpesten vannak még a sztrájk folytatása mellett. Kovács Teri vállalja, hogy kimegy Újpestre és közli velük a Diáksparlament határozatát a munka felvételéről. Ha minden jól megy, mondogatjuk, holnaputánra vége a sztrájkoknak!

A gyűlésen én is felszólalok, pár szót szólok a lapról, s kérem a jelenlévőket, hogy támogassák a lapot, a forradalmi diákság egyetlen lapját. (Aznap, igaz, megjelenik egy műegyetemista csoport által kezdeményezett lap első száma, „Magyar Jövő” címmel, de erről akkor még nem tudunk.) Persze egyébként már nagy a konkurrencia: rengeteg lap jelenik meg, szinte mindegyik politikai párt, vagy csoportosulás lapot akar. A pártok elburjánzása is idegesítő; a szerkesztőségi ülésen megegyezünk, hogy Csernus cikket ír a pártalakítgatás ellen, figyelmeztet arra, hogy a főveszély, a szovjet csapatok beavatkozásra kész jelenléte még nem múlt el, ilyenkor nincs értelme újabb pártokat alakítani. A Diáksparlamentről átmegyek a második emeletre, ahol valamilyen oknál fogva évfolyamgyűlést tartanak – ez nem éppen felemelő látvány. Főleg olyanok vannak jelen, akiket az első napokban nem lehetett látni – mindenki kiteretgeti a maga (és a mások) kis szennyest. Ebben a kölcsönös vádaskodásban és retorikus felelősségre vonásdiban én nem kívánok részt venni.

Beleszaladok Pozsárba, elmondja, hogy egyetemi rádióadó alakult, s hogy segítsék nekik a műsorok előkészítésében. Pozsár, az egyre szivárgó rossz hírek ellenére elég derűlátóan ítéli meg a helyzetet. (Miért zárták körül az oroszok a budaörsi repülőteret? Csak azért, hogy onnan evakuálják a Budapesten rekedt orosz civileket?) Megnézem magamnak a rádiósokat; az Árpád-adót (mert így hívják) Ladányi Miska, az aprótermetű, de lelkes költő csinálja, meglehetősen hévvel. Megmutatja egy újabb versét; arról ír benne, hogyan harcolt kettesben egy lánnyal az oroszok ellen. (Nem biztos, hogy igaz; a lány, az igen, de szerintem mással vol-

tak elfoglalva.) Felbukkan Hárs György, a Kádár-kurzus későbbi csalogánya – csak pár napja érkezett haza, addig Szabó Pistával járták Albániát. Gyorsan ír egy cikket albániai élményeiről az „Egyetemi Ifjúság”-nak.

Este a Szikra-nyomdában, csináljuk a lapot. Tizenegy felé felhívjuk a Parlamentet – Endrődi sugárzó arccal jön jelenteni, hogy a legújabb hírek szerint Tökölön megkezdődtek a magas-szintű katonai tárgyalások a szovjet csapatok teljes kivonásáról, állítólag mindenbe beleegyeznek az oroszok, csak a lerombolt emlékművek helyreállításához ragaszkodnak és ahhoz, hogy „teljes katonai díszben” vonulhassanak ki, mint nemrégén Ausztriából. Megörülünk a hírnek, annyira, hogy fel is tesszük vastagbetűs címben a lap másnapi első oldalára: „Megállt a szovjet áradat – a parlament közlése szerint több szovjet katona nem jön be az országba.” (Nem is jött – volt már épp elég.)

Ilyenféle hírekkel nyugtatgatjuk magunkat, nem akarjuk belátni a helyzet „logikáját”. Mindenki túlzottan optimista; belpolitikailag talán lenne is okunk rá. Hétfőn a budapesti üzemek túlnyomó része fölveszi a munkát. Már napok óta megszűntek az önbíráskodások, az utcákon a Nemzetőrség osztagai cirkálnak, és sötétedés után mindenkit igazoltatnak. Mi Endrődivel éjjel kettő körül indulunk haza a nyomdából – kétszer is fel kell mutatnunk igazolványunkat. Arról beszélgetünk útközben, ha a helyzet valóban konszolidálódik, át kell alakítani az „Egyetemi Ifjúságot” megint hetilappá, legyen olyan kicsi, mint a lengyel „Po prostu” – érdekes, színes, de kritikai hangú értelmiségi lap.

Negyedikén hajnalban döng az egész világ. Anyám kiugrik az ágyából: „Fiam, megint lőnek”. „Hadd lőjjenek” mondom és a másik oldalamra fordulok, bár a lövöldözés nem a megszokott erősségű – „ágyúznak!” mondja anyám és bekapcsolja a rádiót. Fél öt-öt körül járhat – a rádióban Nagy Imre bejelenti az újabb szovjet támadást: „A kormány a helyén van”.

Rohanok be a bölcsészkarra, ahol még mindenki alszik, pedig hát ágyúznak. Hűvös szél fúj, az ágyúzás erősödik. Az újságíró tanszéken hevenyészett fekhelyek – fölzavarom Pozsárt, Gruber Lacit és a többieket. Első reakciónk hajszálla olyan, mint az enyém: egyszerűen nem akarják elhinni az egészet. Az egyetemi fegyvereket az alagsorban tárolták, lemegyek, néhányan már ott vannak, pucolják a fegyvereket. Nekiállok én is egy géppisztolyt

tisztítani, amikor: „Ra-ta-ta-tat!” eldördül egy sorozat. Mindenki hasra vágódik, de két percen belül kiderül, hogy ezek még nem az oroszok, csak az egyik kollegánk kezében sült el véletlenül a fegyver és senkiben nem esett kár. Teherautón berobogunk a nyomdába, visszük az „Egyetemi Ifjúság” utolsó forradalmi számát, azzal, hogy megsemmisítjük – a szovjet áradat nem állt meg, csak irányt változtatott. (A példányokból aztán mégis megmaradt, sőt külföldre is kijutott néhány; vagy ötvenet a fiúk elvittek magukkal emlékebe a bölcsészkarról).

Nem tudjuk, mitévők legyünk. Valakinek az az ötlete támad, hogy általános népfelkelésre felhívó röplapot kellene nyomtatni. Előbb a biztonság kedvéért fölhívjuk Kopácsit, Budapest rendőrfőkapitányát, hogy helyesli-e a tervet: hatalmazzák fel a katonákat, hogy az egyes laktanyákban fegyvereket oszthassanak civileknek. Kopácsit kapcsolják, de ő óvatosságra int: a helyzet zavaros, egy ilyen általános felkelésnek nincsen értelme. Azért hívjam őt vissza estefelé. (Heltai György szerint, akivel beszéltem, az nem lehetett Kopácsi, mert őt már kora reggel letartóztatták.) Bemegyek az Alkotmány utcába, a Honvéd nyomdába (röplapokért?), majd haza. Délután egy barátommal bemegyek újra a bölcsészkarra, azzal, hogy ha az oroszok megtámadják az épületet, védeni fogjuk. De mire odaérek, kiürítették – állítólag a Gellérthegyről kitűnően be lehetett volna lőni és a katonai parancsnok nem tartotta védhető pontnak. A tornateremben kiosztották a fegyvereket, s ki-ki ment, amerre látott.

Bár messziről még mindig tüzelnek, úgy tűnik, a forradalom sorsa eldőlt. Tehetetlenek vagyunk a szovjet túlerővel szemben, ENSZ-csapatok sem érkeznek; az ország berendezkedik egy másfajta ellenállásra. De ami történt, nem lehet meg-nem-törtétté tenni; 1956 után más lesz a magyar történelem. Ezt a két hetet nem lehet, nem is fogjuk soha elfelejteni.

Amikor kinyílik a palack

Első találkozásom a forradalommal a Petőfi téren volt. Késve érkeztem ki a tüntetésre, mert a gyülekezési tilalom elrendelése után azt hittem, hogy a nap szorongva várt eseménye mégiscsak elmarad. De voltaképpen nem késtem le semmiről. Minthogy az érdeklődők hullámokban lepték el a teret, a szobortalpazatról folytatólagosan ismertették az ifjúság és az Írószövetség pontjait. Ezeket egyébként már ismertem, mert délelőtt a város különböző pontjain is kiszögezték.

Valami meghatározhatatlan, különös érzést ébresztett az emberben ez az első, ez az induló gyűlés. Az egyetemisták rendszerben felvonuló tömött sorai egy kicsit a márciusi ünnepélyeket idézték, amelyekről háború előtt és után bánatosan ugyanazzal az érzéssel szoktak meg távozni: Hamis az egész... Külsőség... Hol vannak azok a régi márciusi ifjak... – Ezúttal azonban a játék jobban hasonlított az eredetire. A gyűlést nem engedélyezték – és mégis itt vagyunk. A jelszavak sem hivatalosak, tartalmuk megannyi kihívás: Nagy Imrét a kormány élére, felülvizsgálni az orosz csapatok ittartózkodását, demokrácia, a többpártrendszer és az alkotmányosság alapján. Igaz, hogy évek óta titokban mindenki ezt gondolja. De kimondani, kiírni, kikiáltani így... Szívdobogásom volt. S azt hiszem, nemcsak nekem.

Amikor aztán a tömeggel együtt sodródtam át a hídon Buda felé, a Bem szoborhoz, már éreztem, hogy ez a nap valami újat, valami nem reméltet hoz. De legalábbis lezár valami régit. Már az a gondolat is izgató volt, hogy csak így tüntet a „nép”, tüntet saját feje szerint, senki által nem igazgatva. „Nép”, hogy e szót nem a költők találták ki, hogy ez a fogalom létezik, ezen a napon

értettem meg először életemben. De amikor a budai rakparton vonultunk végig, se a menet elejét, se a végét nem lehetett látni, és amikor szinte jeladásra – pedig s z a v a k b a n senki által nem jelezve – kerültek ki az ablakokba a nemzeti zászlók, mit zászlók: libegő rongyok, kendők, szőnyegek, – egy hang, elcsukló izgalommal azt kiabálta bennem: tudod-e mi az: Forradalom! A véletlen folytán a hídon a sógoromba botlottam bele; ő soha nem volt kommunista; én egy évtizeden át az voltam. Ezen a napon mindketten egyetértettünk: kinyílt a palack és ezt a szellemet már nem lehet visszaparancsolni. Mintha csak egy Petőfi költeményben élnénk: most a nép beszél. A kormánynak pedig parírozni kell.

A Bem szobor előtti tüntetés egy kezdődő forradalom minden jelét magán viselte. Teljes rendezetlenség. Több szónok is beszélt egyszerre, de szavukat csak a közelben állók hallják. Hogy is hallhatná más, amikor a hangszórót, azaz, hogy a „Dekorációs Nemzeti Vállalatot” senki sem rendelte ki előre. A Petőfi-kör autós hangszórója volt az egyetlen impozáns lárma ebben a zűrzavarban. De artikulált szavakat ebből sem lehetett kiérteni. A hangot, azt jól ismertem, sok közös óra emléke fűzött tulajdonosához. Kicsit kisszerűnek tartottam, hogy a kör titkára maga kiabálja rekedtre magát a hangszórós autóban.

Derék, öreg Bem! Ekkora tömeget talán még életében sem látott együtt, pedig három forradalom legnagyobb csatáit vezényelte... Tere ezúttal szűknek bizonyult: a közeli Margit hídon már megállt a forgalom, mert a tett helyére igyekvő fekete embersűrűség teljesen ellepte. (Érdekes, mi az ellenkező irányból jöttünk.) Végül is úrrá lesz a tömegen az a közös elhatározás, hogy mielőtt a forradalmat folytatnók, tágasabb térségre kell vonulnunk. A Kossuth tér éppen jó lesz: ott kívánságainkat mindjárt a kormánnyal is közölhetjük. Ó, igen, ekkor még ilyen kedélyes volt ez a később oly véressé pirosult nap. Mert tévedés, hogy a forradalom lényegében komor valami. A forradalom először is jókedvet csinál. Szájról-szájra dobja a tréfákat az egyik percről a másikra testvériesült nép.

De közös gondolatokat is szül a forradalom. Tény, hogy mire az emberáradat a közeli hidakon át odahömpölygött a parlament elé, már nagyjából egyféle jelmondatok úszkáltak a levegőben, a máskor oly korrekt tisztviselői utcákon, a dugig telt

ablakú házak fölött. A Kossuth téren aztán újabb meglepetés érte a különböző helyekről összeverődött embertömeget: De sokan vagyunk! Mert akkor már kétszázezren lehettünk. Diákok, munkások, a hivatalokból kitódult tisztviselők, járókelők, ifjancok és családapák. S még mindig dűlt a tömeg a betorkoló utcákból és préselte a beljebb állókat. Már lehült az idő, hiszen októbert írtunk, de olyan hőséget a szabadban még nyáron sem éreztem. S ilyen szorosra nyomva sem álltam még szabad téren. Itt volnánk hát.

Mi minden másképp alakult volna, ha ekkor, ezekben a sorsdöntő percekben valaki átgondolt irányt ad az eseményeknek! Egy államférfi. Aki meri a nép kívánságát magáévá tenni — de meri a túlbuzgalmat is lenyesegetni. Aki odaáll a szomszédos pártközpontban rémülten összetoborozott pártvezetőség elé és azt mondja: itt vagyok. Velem együtt ezt akarja a nép. Belém löjjetek, ha egyszer olyan nagyon lövős kedvetekben vagytok. De ha élni akartok, akkor inkább tegyetek ahogy a nép és az én szavam mondja. S ha ez a férfi aztán kiállhatott volna az erkélyre a nép elé és azt mondhatja: győztem, a maradiság félreállt, ettől a perctől kezdve hozzálátunk ahhoz az újhoz, amit most már minden magyar akar — nyert ügye lett volna. A tömeg azonban egyedül volt. Kétszázezredmagával egyedül.

Eleinte ezt nem is nagyon bánta, hiszen végre, először „mióta is?” szabadon kikiálthatta kívánságait. Még — a szónokok híján — az országház erkélyére felkeveredett színészeket is türelmesen hallgatta egy ideig, bár igazi sikert csak egy vers aratott, az amelyben a refrént a tömeg szavalja kórusban: a Talpra Magyar. Ezzel a verssel kezdődött 1848 forradalma is — akkor a szerző maga adta elő, első ízben, a két napja írott költeményt — vajon a folytatás is ahhoz fog hasonlítani? Vajon a gyűlés melyik résztvevője merte volna megjósolni, hogy ha dicsőségben nem is, de tragédiában a hasonlóság egészen Paskievics—Zsukovig fog menni?

Amikor Nagy Imre végre a tömeg elé állt, az órák óta csodát váró és csodásan együttmaradó kétszázezer már fáradt volt, de még nem reményét veszített. De Nagy Imre üres kezekkel jött — és ez eldöntötte a forradalom sorsát. Üres kezekkel jött; mert Gerő Ernő vezérkarában kevesebb volt az állambölcssesség, mint 1848 bécsi kamarillájában. Az kinevezte a felelős magyar miniszteriumot — Gerőéknek nem volt szívük Nagy Imrét kinevezni,

csak akkor, amikor már késő volt. A Kossuth téren sötétedett, s mindenki érezte, mindenki el volt tökélve arra, hogy MA valaminek történnie kell. S minthogy ez a valami nem jött felülről, a nekilódult energiákat már semmi földi hatalom nem állíthatta meg abban, hogy a maguk útjait ki ne tapossák. A délutáni jókedvet elkeseredés váltotta fel. És az elkeseredés, sajnos, nem a legjobb tanácsadó.

Este tíz órakor, amikor Nagy Imre a Kossuth téri gyűlést végre feloszlatta (azt hitte, hogy feloszlatta) a pillanat tragikumára még nem volt nyilvánvaló. Csak a kielégületlenség érzése élt mindenkiben. Egy szikra kellett, hogy ez az egész pusztító lánggá csapjon. A szikrát megadták a rádiónál. Csoda-e, ha a pompás, vértelen nekiindulásból egy böszült indulattobzódás véres nyitánya lett?

A Kossuth térről elindulva még azt hittem: vértelen lesz a forradalmunk. A Rákóczi útra érve, amely felé, a Rádió-csata hírére meghallva, a legelszántabb csoportok vonultak, belémdöbbsent: lehet, hogy csak most kezdődik? Egy újság szerkesztősége felé vettem utam, ahol barátaim voltak, köztük a későbbi forradalmi kormány egyik államminisztere. Én még bizakodtam egy békés kibontakozásban — ők már a Gerő-beszéd és a Rádió-nál gázbombákig fejlődött csata lesújtó hatása alatt álltak. Ha lőni fognak, az ég irgalmazzon nekünk — mondotta a későbbi államférfi. Ebben a pillanatban egy eltorzult arcú ember rohant be a szobába.

— Maguk újságírók? — kérdezte — Hát akkor jöjjenek és nézzék meg az ÁVO munkájának első eredményeit! s mikor látta, hogy mindenki félrenéz, szinte sírva folytatta: Hát nem értik? Lőnek! Folyik a magyar vér! Az első halottakat most terítik ki a Szabad Nép épülete előtt!

Másodmagammal útrakerekedtünk, hogy az iszonyú látványt megnézzük. Még félórája sem múlt talán, hogy az épületbe beléptem — de mennyire megváltozott azóta az utca képe! A helytől, ahol voltunk, a Szabad Nép szerkesztősége békeidőben két perc. Most minden méter jóformán két perc volt. Felbolygatott méhkashoz hasonlítam a kint hömpölygő, sodródó, gyűlöletgörcsbe feszülő, harcra készülő tömeget? Nem, a hasonlat túl olcsó és túl gyenge.

Aki nem látott forradalmat, az nem tudja mi a forradalom. Amit a papírosok erről írnak, az oly távol esik a valóságtól! A forradalom mindenekelőtt: indulat. Mint, amikor egy ember válságos, váratlan pillanatban elveszti önuralmát, úgy hullik le forradalom idején a társadalomról mindaz a kötelék, ami eddig összetartotta. Ezek az emberek, akik most kint gomolyognak a Nagykörút és Rákóczi út sarkán, fél nappal ezelőtt még békés hivatalnokok, szelíd családanyák, kenyérgondokba belefásult munkások voltak, tudták, hogy van Törvény, Rend, Erő, melyhez nekik alkalmazkodniok kell. Hol volt már ez a félnappal ezelőtti énjük ekkor! Kóválygó fejjel, lázas szemekkel, sokévi hétköznapiok minden beidegzettségét félredobva hömpölygött az utcán a Tömeg. Már egyedeire is nehéz lett volna szépszóval hatni. Hát még együttes, szinte transzcendens erők által irányított, lökésszerű mozdulatára. A ráció ideje lejárt. A tettek órájába léptünk.

De a leghátborzongatóbb az volt, hogy ennek a Tömegnek nem volt központja. Impulzusok vezették ezt a tömeget, nem vezérek. Amikor a Szabad Nép elé értem, kiderült, hogy nem az épület előtt van a tetemre hívó ravatal. Bent az épületben; mert a rendszernek ezt a szellemi fellegvárát a tömeg akkor már elfoglalta. Az első emeleti ablakból hangszórók segítségével alkalmi szónokok beszéltek a néphez. De ki figyelt már akkor a szónokokra? Az éjben kísértetiesen világítottak a felfordított és felgyújtott pártautók, a tömeg pedig ki-beáramolva a széttört épületben kimeredt szemekkel nézte a tetemeiket. Ez erősebben hatott mint ezer prédikáció és tízezer politikai program.

*

Az éjfélutáni órákban már csoportok szerveződtek a város különböző pontjain. Honnét jöttek, kikből verődtek össze? Ki tudná ma már azt megmondani? A forradalom hozta össze őket. A rádió-csata. Az első elesettek látványa. Egy véres éjszaka minden borzalma és minden ítéletnap nagyszerűsége. Úgy, ahogyan voltak, az előző napi utcai – vagy munkaruhában. Táskájukat, ha volt, letették valahol; talán soha nem mentek érte. A fegyvereket akkor már osztogatták a teherautós ifjúnun-

kások. Járművet minden csoport maga rekvirált. Hogy mire készülnek, maguk sem tudták pontosan. De készen álltak a harcra, a végső leszámolásra. S amikor futótűzként járta be az éjjeli várost a hír, hogy Székesfehérvár felől jönnek az oroszok, már mindenki tudta mit kell tenni. A forradalom szabadságharcba toroklott.

Eredetileg megjelent a KULTÚRA c. Sao Paulo-i magyar folyóirat 1957/11–12. számában.

ORVOSKARI FIATALOK A FORRADALOMBAN

Beszélgetés Prágay Dezsővel

Ismert tény, hogy a Forradalom első szakaszában, kezdeményező szerepe volt a budapesti egyetemistáknak. A Műegyetem hallgatói előljártak a Forradalom követelményeinek megfogalmazásában. Az első forradalmi diákbizottságok a Műegyetemen és a bölcsészkaron alakultak (meg). (1956. okt. 25–26). Kevésbé ismert az orvoskari fiatalság forradalmi szerepe. Megkértük Prágay Dezsőt, aki ebben az időben az orvoskar Biokémiai Intézetének oktatója s egyben a Petőfi Kör vezetőségi tagja is volt, hogy beszéljen élményeiről, emlékeiről.

Első kérdésünk: *Volt-e az orvoskar diákjainak, oktatóinak sajátos szerepe a Forradalomban?*

P. D.: Volt, mégpedig a forradalom különböző szakaszaiban más és más. Október 23-án az orvostanhallgatók nagy tömegei és a Kar néhány fiatal oktatója együtt meneteltek a diáksággal a megbeszélte útvonalakon a Petőfi szoborhoz, majd onnan a Bem térre. Aznap, 23-án este azonban, bármily hihetetlenül hangzik, az orvoskar fiatalsága még megtartotta a Petőfi Kör egészségügyi vitáját (az utolsót ebben a vitasorozatban!). A hozzászólások sora a késő esti órákig tartott, egészen addig, míg a közeli Rádió körüli harci zaj behatolt a terembe és az első sebesültekhez orvosi segítséget kértek. A „Történelem” a tettek mezején folytatódott és „átlépte” a vitát. Megemlítem itt azt is, hogy a forradalmi harc legelső fázisában számos orvostanhallgató működött önként a kórházakban és elsősegély állomásokon. A forradalom első hetének végén, az orvosegyetem legmozgékonyabb fiataljai (oktatók és diákok) megalakítottak egy „Orvoskari Ideiglenes Forradalmi Bizottságot” (a rendes választások meg-

tartásáig). Vezetőségül egy hármás direktóriumot választottak, melynek tagja volt két oktató (P. I. és jómagam) és egy diák (J. B.). Ez történt október 29-én. Ezzel kezdődött az orvoskari munka új, formálisan is megszervezett szakasza. Ez a Forradalmi Bizottság szinte órák alatt, tanársegédekből és adjunktusokból, az új egészségügyi miniszterrel egyetértésben egy Vöröskereszt Bizottságot hozott létre, amely a Forradalmi Bizottsággal szorosan együttműködve megszervezte a kórházak legális és organizált gyógyszerellátását egész Nagybudapesten és környékén. A Forradalmi Bizottság azután gondoskodott a külföldről és vidékről befutó élelmiszer, ruha és pénzadományok legális átvételéről és megfelelő szétosztásáról a kórházak és a szűkölködő lakosság közt. Önkéntes diákok fegyverrel is szolgálták a forradalom ügyét; azonkívül, a Forradalmi Bizottság rölapokat adott ki, alkalmanként karöltve a Bölcsészkar Forradalmi Bizottsággal és az Értelmiségi Forradalmi Bizottsággal.

November 4-étől kezdve a Forradalmi Bizottság munkája drámai fordulatot vett. A szovjet támadás pár napig megakadályozta az előbbi munkát és sokan elszéledtek. Az orvoskari fiatalok kis csoportja azonban súlyos tűzharc közepette kimentette és kórházba szállította a Corvin-köz sebesültjeit. — A forradalom katonai leverése után, mikor a többi diákszervezet úgyszólván megbénult, az orvoskaron, talán a munka természete miatt is, tovább folyt, sőt új lendületet vett az aktivitás. A Forradalmi Bizottság magához ragadta a Vöröskereszt „újjászervezését” is s ennek keretén belül folytatta a gyógyszer és egyéb segélyosztást egészen november utolsó hetéig, amikor az orosz csapatok végigfésülték az egyetemeket és a Forradalmi Bizottságok vezetőit személy szerint keresték és lefogták. Azt még megértük otthon, hogy a külföldről küldött élelmiszer ajándékokat a bábkormány a hivatalos boltokban pénzért kezdte árulni a lakosságnak.

– *Mivel magyarázható az egyetemi Forradalmi Bizottságok gyors munkába lendülése?*

P. D.: A Forradalom rövid győztes szakaszában számos meglepő demokratikus kezdeményezés született, szinte a semmiből. Ez a meglepő jelenség a diákság körében magyarázható meg leginkább, minthogy ez a csoport tömegben egy helyen lakó, eleve megszervezett, intelligens, mozgékony fiatal emberekből tevődik össze. Itt mégis megemlítek egy előzményt. A Forradalmat meg-

előző években rendszeresen foglalkoztam diákjaim „fölvilágosításával”. Meg akartam takarítani számukra a sötétben tapogatózás éveit, melyeken magam keresztül mentem, míg felismertem és meg tudtam fogalmazni a diktatúrák szerkezetét, elfogadhatatlan, embertelen módszereit, félrevezető taktikáját és a torzításokat. Az érdeklődők legjobbjaival kis körökben és természetesen titokban magánkeretek között olvasó és vitaesteket rendeztünk, melyeken, például, megvitattuk a hivatalos párttörténet hazugságait, a hegeli filozófia szándékos eltorzítását; Liszenko és Lapesinszkaja tudománytalan szélhámoskodását, az orosz nacionalizmus jelentkezését szovjet álarcban, stb. E „magánszemináriumok” diákjaira kérdések nélkül számíthattam, ők is tudták, hol a helyük, mit kell tenniük, sőt újabb csoportok kezdeményezőivé váltak.

– *Maradt-e ennek az orvoskari munkának, a már említett megmentett sebesülteken kívül valami más tárgyi jele, emléke?*

P. D.: Maradt, néhány írásos emlék. Kezembem van egy példány a Petőfi Kör egészségügyi vitájára szóló meghívókból és két röplap. Egyiket az Orvoskari Forradalmi Bizottság a szabad héten adta ki: Ez egy felszólítás az önbíráskodás ellen. A másik ugyancsak a szabad héten készült, a Bölcsészkar Forradalmi Bizottsággal közösen: ez a munka felvételére szólított fel. A forradalom katonai leverését követő „utóvédharcban” a bábkormány árulását megbélyegző röplapokat adtunk ki, továbbá két orosznyelvűt, melyekben a magyarság elleni harc értelmetlenségét próbáltuk megmagyarázni az orosz közkatonáknak. Sajnos ezekből nem maradt példányom. Végül 3–4 újságíró és Oxfordi diákok jártak nálunk a szabad héten... ezektől maradt 1–2 levél.

– *El tudna-e mondani néhány személyes élményt a forradalom idejéből?*

P. D.: Nehezen. Elmondani is nehéz, kiválasztani még nehezebb néhányat a sok közül. Mégis, leginkább négy mozzanatra gondolok, rang és időrend nélkül.

Az első egy morzsányi történelem: Telefonbeszélgetés Nagy Imrével, október 26-án. Ekkor, többekkel való tárgyalás és tájékozódás után rádöbbenem Nagy Imre tragikusan kétes helyzetére. Az ország népe nem érti, nem értheti, hogy az „újjászervezett” kormány égisze alatt hogy történhetett meg az oroszok behívása, a „sokszoros” statárium elrendelése s a parlamenti mézár-

lás. Elsőrendű fontosságú volt, hogy Nagy Imre ezt a helyzetet fölmérje s a közhangulat megfordulásáról értesüljön. — Háy Gyuláéktól kapom a biztatást és a megfelelő telefonszámot. Mégis meghökkenek, mikor rövid, egy-percnyi várakozás után megszólal a vonal végén — nem valami titkár vagy „funkcionárius” — hanem maga a miniszterelnök, Nagy Imre nyugodt, meleg hangja: „Hallo, itt Nagy Imre beszél”. Bemondom a nevet, s azt, hogy a Petőfi Kör vezetőségi tagja vagyok, röviden elmondom, hogy a nép fel van zúdulva a kormány ellen, bizalma megingott (ő benne, N. I.-ben is) s a népellenes intézkedéseket most neki is tulajdonítják. — „Hogyhogy?!” — Hördült fel. — A szó hiteles, a hang most is fülembé cseng. — Elmondom, mint többünk véleményét: arra volna szükség, hogy tisztán válassza el magát a kormány gazembereitől. — Megköszöni a tanácsot, ezzel végződik a beszélgetés. — Nyilván nem én voltam sem az egyetlen, sem az első, aki ilyen helyzetfölmérésre és tisztázó lépésre akarta őt rábírní. Két nap múlva, október 28-án, Nagy Imre hivatalosan elismerte a Forradalmat, s magáévá tette a felkelt nép ügyét s ez mindenkinek segített!

Következő élményem visszanyúlik a fölvonulásra. Október 23-án, sok huzavona és végső belügyminiszteri tiltás ellenére délután két órakor megindult a diákság ezres tömegekben, magyar zászlókkal, fegyelmezett sorokban és — egyelőre — némán, a kijelölt célok felé. A torlódás elkerülése végett a Petőfi szobortól a különböző egyetemek diákjai különböző utakon indultak a végső cél, a Bem szobor felé, a lengyelek iránti szimpátia kifejezésére. Az Orvosegyetem ezernél is nagyobb csoportja, melyben én is meneteltem, a Kossuth Lajos utcáról a Kiskörútra fordult, majd a Bajcsy-Zsilinszky úton, a Szent István Körúton és a Margit hídon át érkezett a Bem szoborhoz.

A Kiskörút elején találkoztunk először a járókelők nagyobb csoportjaival, akik ebben a koradélutáni órában vásárlásaikat, mindennapi dolgaikat intézték és teljes megdöbbenéssel álltak meg a *hihetetlen* jelenség előtt: Fiatalok óriás tömege, magyar zászlókkal, ünnepélyes némaságban, otromba szólamok és otromba táblák nélkül!! Villámként hatott a kép, villámgyors volt a felismerés is. Láttam idős férfiakat, akik kalapjukat levették, ahogy megálltak s láttam az arcukon végiggördülő könnyeket; láttam asszonyokat, akik a járda kövezetén térdre hulltak, sírva

imádkoztak; fiatalok virágokat dobáltak, a sorhoz léptek s elkérték a már akkor kézben tartott röpcédulákat, a 16 pont első nyomtatott példányait. A néma tömegben az Ady mozi előtt forrt ki az első jelszó: A Forradalomra oly meghatóan jellemző módon *józan* és egyszerű követelés volt ez: „Új kormányt!” – hangzott fel ezer diáktorokból – s ezt követte a „Vesszen Gerő!” harsány jelszava. A Bajcsy-Zsilinszky úton újabb jelszavak törtek elő a még mindig fegyelmezetten haladó felvonuló tömegből (melyhez ekkor már járókelők is csatlakoztak). „Nagy Imrét a kormányba!” – morajlott föl újra és újra. Amint a diáksereg a Bajcsy-Zsilinszky úton végighaladt, újabb esemény történt, mely alapjában változtatta meg az egész tüntetés jellegét. Ekkor találkozott a felvonuló diákok tömege a gyári munkások tömeges csoportjaival. A munkások a fő közlekedési utakon (Újpesti rakpart, Váci út, Szent István Körút) igyekeztek hazafelé, munka után.

Az első meghökkenés után az előbbiekhöz hasonló felismerés, reakciók, jelenetek következtek. De itt már tömegek, mégpedig munkástömegek csatlakoztak a diáktüntetéshez, fáradtságról, vacsoráról megfélemlítve. A tömeg több tízezerre duzzadt s jellege drámaian megváltozott. A félig-meddig elszigetelt diáktüntetésből forradalmi diák–munkás egység lett. Ez az egység feltartóztathatatlanul vitte előre s kísérte mindvégig a Forradalmat.

Újabb élmény: Október 31-én történhetett, hogy az Orvosgyetemi Forradalmi Bizottság központjába egy munkásöltözetű idegent kísérték be, aki tört németiséggel tudakozódott a vezetőség után. A nehezen összekeresett szavak mögött csak úgy izzott a küldetés tudata: A látogató egy kétmotoros lengyel repülőgép pilótája volt (a Forradalmi filmen is látni ezt a repülőgépet), aki elmondta, hogy Poznań városában a munkások önként és tömegesen vért adtak a magyar Forradalom sebesültjeinek. A becses ajándékot az ügyeletes orvosok meghatódva átvették, de a lengyel „ajánlat” itt nem ért véget. A pilóta erősködött, hogy őt megbízták: 8 sebesült magyar fiatal vigyen magával Pestről hogy azokat Varsó, Łódz vagy Poznań nyugodt atmoszférájú kórházai-
ban ápolhassák teljes felépülésükig. Nekünk is nehezünkre esett, (talán nem is a mi ugyancsak nehézkes németünk miatt) megmagyarázni a csalódott pilótának, hogy ez a kérése most nem teljesíthető.

Így a küldetés csak félig sikerült, de a nagylelkű gesztust őrzi, őrizze tovább is a hálás emlékezet, az utókor: Poznań nevét szívrünkbe zártuk.

Utóljára hagytam – nem is egy élményt, hanem egy egész élménysorozatot – a forradalom sebesültjeinek mentéséről. Hogy az elején kezdjem: November 3-án, több mint egy hét óta először tértem haza budai otthonomba, hogy erőt merítsek az új hét fontos munkáihoz. A szovjet támadás veszélyéről én addig is többször hallottam, de, bármily különösen hangzik is, nemigen volt időm foglalkozni evvel, s azt sem hittem, hogy a szovjet a világ szemeláttára le meri taposni forradalmunkat. November 4-én hajnalban J. B. orvostanhallgató zörgetett föl a szörnyű hírrel: orosz támadás van folyamatban. Arra kért, hogy amint tudok, menjek át a pesti Forradalmi Bizottsági központba, ahol nagy kavarodás van. Ezzel ő sietett is vissza. Az utolsó percben sikerült átjutnom a Kossuth hídon (ahol már mongol külsejű járőröket láttunk), s akkor Pest már a vihar előtti kísérteties csendben várta a csapást. A máskor annyira élénk, tevékeny Üllői úti Forradalmi központ szinte üres; néhányan kapkodnak vagy lézengnek tanácstalanul. Egypár jóbarát és közeli munkatárs vár a közös határozatra. Megbeszélésünk tükrözi a helyzetet: A győzelem mámorából a vereség mélységeibe zuhantunk. De még mindig tehetünk mást is minthogy a pincébe bujjunk, vagy elmeneküljünk. Helyzetünk kötelez a helytállásra. Rövid megbeszélés során arra a konklúzióra jutottunk, hogy az orvosegyetemi munkához legméltóbb lesz, ha az ellenállás központjából, a Corvin közből, elhozzuk a sebesülteket az egyetemi klinikákra, hogy megfelelő ápolást kapjanak. A halottakat majd lesz idő eltemetni, de a sebesülteket *most* kell megmenteni! Közben kiderült, hogy két orvostanhallgató egy K. I. nevű fiú és egy Éva nevű lány (akinek vezetéknevére sajnos nem emlékszem) már járt is a Corvinban nem sokkal ezelőtt és kihozott egy sebesültet. Elhatároztuk, hogy ezt a munkát folytatjuk. Aznap délután, négyen, K. J., M. S., J. B. és jómagam, két hordággal elindultunk a Corvin köz felé. Éva egy nagy vöröskeresztes zászlót vitt előttünk; mindnyájan fehér köpenyt viseltünk, vöröskeresztes karszalaggal. Az egyetem Mária utcai kapuján kilépve s az utcán áthaladva az Üllői útra kerülünk. Az Üllői út és a Körút kereszteződésénél pokoli kép fogad. Orosz tankok állnak a Kilián laktanya Üllői úti oldalán, két tank

a Körút felőli oldalon, egy tank távolabb a Körúton. Ezek rendetlen időközben vaktában lőnek gépfegyverrel és néha ágyúval is mindenre, házakra, vélt alakokra. Nyilván terrorakciót folytatnak. A Nagykörút Corvin köz előtti szakaszán nincs tank: A corvinosok híres ágyúja a „Prolongálva” – most is tiszteletet parancsol. A Kilián közelében, az Üllői út Nagykörúthoz közel eső szakaszán és a Körúton mindenfelé még füstölgő kiégett terepjárók, csapatszállítók, autók, tankroncsok. Ahogy a Körútnak nekivágunk, félelem száll meg bennünket: – lőnek – nem lőnek? de mi megyünk. Valami nálunknál nagyobb erő visz tovább. Nem lőttek ránk, bejutunk a Corvin közbe. Iszonyú rombolás, pusztítás képe mindenütt. A híres ágyú összetörve hever a kapuban. A főépület pincéje, ahová az alacsony félablakokon keresztül hatolunk be, a pusztulás valóságos infernója. Egy-két ágy, szétszórt fegyverek, fegyverroncsok, vastagon borítva kőporral, szeméttel; emberi testrészek, cafatok, támolygó, heverő sebesültek, haldoklók. S aki jobban bírja magát, még mindig fegyverét szorongatja. A két hordágyra két súlyos sebesültet teszünk, pokróccal letakarjuk őket: hideg is van, biztonságosabb is így. Megint összeáll csoportunk: a két pár sebesültvivő, elől E. a zászlóval s megyünk vissza ugyanazon az útvonalon, a sebészeti (Rubányi) klinikára.

– *Nyilván találkozniuk kellett a Pongrátz fivérekkel. Van-e erre nézve emléke?*

P. D.: Utóbb nekem is különösnek tűnt ez, de a Pongrátz fivérekkel nem találkoztam. Valószínű, hogy miután a főépület és az azt védő ágyú már az első támadáskor szétrombolódott, a harcolók még életerős zöme a szomszédos épületcsoport jobban védhető házaiba húzódott. Erre utal egy emléktöredék: A pincében, miközben a sebesültekkel foglalkoztunk, odalépett hozzánk egy corvinista harcos és az orosz tankok helyzetét tudakolta.

Folytatom az elbeszélést. Pergőtűztől, aknatűztől függően folytattuk a sebesültek kimentését november 4-e estéig s másnap, 5-én egész nap (nov. 5-étől Éva helyett D. M. orvostanhallgatónő vitte előttünk a vöröskeresztes zászlót), nov. 6-án egész nap s végül, nov. 7-e reggelén. Ezután már nem mentünk a Corvin közbe. Mentőmunkánkat a lakosság kisebb csoportjai figyelték kapualjakban, útkereszteződésnél és tanácsokkal, információkkal próbáltak segíteni.

Esténként holtfáradtan dőltünk le pihenni a Sebészeti Klinika alagsorában, ahol az orvosok éjjel-nappal operáltak, kötöztek, gyertyavilág mellett. (Aki nem tapasztalta, nemigen tudja elképzelni, milyen nehéz két embernek egy harmadikat cipelni, néha futva és állandó idegfeszültségben.)

Egyre több tragédiának vagyunk tanúi. Ahogy 5-én reggel az Üllői út és a Körút sarkához közelítünk, egy fegyveres magyar katonát pillantunk meg, aki alkalmas pillanatra (pillanatnyi tűzszünetre) vár, hogy a Körúton átfutva a corvinistákhoz csatlakozzék. Mindenki próbálja lebeszélni, de ő kitart és pár perc múlva nekifut a Körútnak: azonnal halálos találat éri. Fölveszszük, az egyik hordágy már mehet is vissza a Klinikára: mire odaér, a katona már halott. A Corvin köz pincéjében szaporodnak a sebesültek. (Valószínű, hogy a corvinista harcosok odahozták a többi, szomszédos épületcsoport újabb sebesültjeit is.) Látható, hogy néhány sebesült menthetetlen, mégis magunkkal visszük, hogy legalább emberibb körülmények között, kórházban halhasson meg. Ezt a munkát még két napig folytatjuk. Társaimmal együtt összesen körülbelül 20 többnyire súlyos sebesültet hozhatunk ki nov. 7-e délutánjáig.

– *Úgy tapasztalta, hogy a támadók kimélték a mentőket, vagy pusztá szerencse, hogy életben maradtak?*

P. D.: Csak a magam csoportjáról beszélhetek. Nem mondhatom, hogy kifejezetten céloztak ránk, hisz teljesen védtelenek voltunk, s ezt bizonyára nem éltük volna túl. Természetesen, mi is kerültünk minden provokáló gesztust és fölösleges kockázatot, márcsak a sebesültekre való tekintettel is. De arról éppen nincs szó, hogy tekintettel voltak ránk. A megfélemlítést célzó vak lövöldözésnek számtalanszor áldozatul eshattunk volna. Egy kitérésre azonban tisztábban emlékszem, mikor csoportunkat a szó szoros értelmében „falhoz állították”, s úgy látszott, hogy most jön a golyószó. J. B. csekély orosz tudásával és kézzel lábbal sebesen magyarázta, hogy mentők vagyunk, míg végre elengedtek. Egy fiatal katolikus pap, aki egy párszor velünk járt és nagyon bátran viselkedett, azt mondogatta: „Szép halál lett volna, szép halál!”. S míg az én közvetlen csoportomban nem volt halálos áldozat, a klinika kertjének friss sírjai közül jónéhányat vörös keresztet zászló borított, jelezte a mentőmunka hősi halottait. (Ilyesmire több más példa is volt a fővárosban.)

Mentőmunkánk alatt orosz sebesültekkel is volt — elég különös — tapasztalatunk. Ketten „menedékjogot” kértek tőlünk — elmagyaráztuk, hogy erre most semmi mód nincs; mások, a kikérdezés során agresszíven állítják, hogy őket a magyar kormány hívta be. A kérdésre, hogy milyen magyar kormány, nem tudtak felelni, összezavarodtak.

Nemsokára újabb probléma elé kerültünk: november 6-ra a Rubányi Klinika megtelt, a sebesültek elhelyezését teljesen át kell szervezni. Újabb tervet dolgozok ki: teherautókat szerzünk. Belátva, hogy ez a munka az eddigi módszerrel igen lassan megy, nov. 7-én délre az összes diákönkéntest és minden rendelkezésre álló teherautót betegszállításra állítok be. Magam is elindulok, 4 teherautóval, mindeniken 3–4 sebesült és 2–3 diák, akik a hordágyakat emelgetik. A cél a Vas utcai kórház és a Rókus. Ahogy a Szentkirályi utcán a Mikszáth tér felé haladunk, akna vágódik közvetlen közelünkben egy ház tetejébe: teleszóródunk mindnyájan, betegek és kísérők, téglacseréptörmelékkel, malterporral. Az akna röppályája alatt futottunk el! — A Vas utcában sebesült harcoló kéri segítségünket. Megállunk, segítőtársam szorítókötést alkalmaz, hogy a vérzést elállítsa. Míg a többiek a sebesült autóba segítségénél segédkeznek, a Kőfaragó és Vas utca sarkán orosz tank jelenik meg és felénk tart. Ahányan vagyunk, annyiféle a reakció: A sebesültek fohászkodnak; egyik társunk a betegek közé ugrik, másik, a vöröskeresztes zászlóval kezében az autó mellé hasal. Az elsősegélyt nyújtó orvostanhallgató és én állunk a teherautó hátánál, védtelenül. A veszély erőt ad: ráordítok az autó mellett hasaló diákra, a vöröskeresztes zászlóért, s azt magasra tartva lengetem „pajzsul, védelmül”. A tank odaér, fedele megnyílik — magyar harcolók integetnek nekünk. Kiderül, hogy éppen most fogták el a tankot, sem idejük, sem módjuk nem volt „átfesteni”. Óriási megkönnyebbülés, hogy ezen a Világon ébredtünk föl a kalandból. A tank eltűnik a Rákóczi út irányában s mi folytatjuk utunkat, a Stáhly utcán és a Gyulai Pál utcán át a Rókus kórházig. A többi betegszállító teherautó is ide gyűlik azzal a rossz hírrel, hogy a Vas utcai kórház már nem tud több beteget fölvenni. A Rókus előtti téren leszállunk és dörömbölünk a kórház kapuján. Semmi mozgás. Újabb dörömbölés, kiabálás — végre megnyitják a kiskaput. A vonakodás értető. A Rákóczi úton éppen akkor két orosz tank robog a Keleti

pályaudvar irányába, s az út hosszában többször ágyúval végiglőnek. Az iszonyú zaj sokszorozódva verődik vissza a házak falán.

Ujabb két orosz tank kerül elő, ezek is az utca közepén rohanak, (félnek leállni házak tövében, ahonnan a „Molotov koktél” veszélye fenyegeti őket). Az egyik a Rókus tér mellett, a nyíltabb színen megáll. Az egyik közeli ház emeleti ablakában egy villanásnyi mozgás (emberalak? vagy macska?), s a következő pillanatban a tank golyózáporral sepri végig a tér összes emeleti ablakát, köztük a kórházét is, és a Rákóczi út közeli házait is. Ránk, csodák csodája, nem lőnek. Lassan a Rókus kórház egyik kapuja megnyílik, az autók odaállnak és a sebesülteket gyorsan beszállítjuk az árkádos udvari folyosókra, ahonnan a kórházi ápolók viszik őket beljebb. Utána, „pihenésül” még hallgatjuk egy darabig a céltalan lövöldözést s egyikünk megszólal: „Barátaim, mi minden van ebben a Varsói Szerződésben!”. A találó megjegyzésre mintegy feleletül, az előbbi tank belelőtt a kórház kapuja fölött elhelyezett kis Rókus szoborba. Hadicél volt ez is? Átmenetileg a Rubányi klinikán való „sebesült feltorlódás” problémáját megoldottuk. Az Orvosegyetemen ezután még pár hétnyi „szabad” munkára nyílt alkalmunk, mely alatt a sebesültek sorsát tovább is elrendeztük és minden segínyt kiosztottunk a kórházaknak és a lakosságnak. De hamarosan elérkezik a nap, mikor legtöbbünknek menekülni kell. Orosz tankok és terepjáró jelenik meg az Üllői úton, egy szakasz katona csörtet végig a klinikakerten. A velük jövő tiszt gyűrött, piszkos papírlapot mutat és otromba kijéjtéssel kérdezi tőlem, hogy a föltüntetett egyének hol vannak? A listán az én nevem a második. Mutatok az egyik romos épület felé, ahol semmi sincs. Elindulnak. – Én is, – a rab Hazából a Szabad Világ felé.

Befejezésül hadd mondjam el, hogy – sok fájó és nehéz élmény ellenére – a Forradalom számomra mindenképp fel-emelő élményt jelentett. Sajnálom azokat, akik csak a gyászt és nemzeti tragédiát látnak benne. Mégkevésbé tartozom azok közé, akik egyszerűen élvezik a forradalom által megteremtett könnyebb helyzetet Keleten és Nyugaton. A nyereség-veszteség számadásaitól teljesen függetlenül, én egy tartozást, adósságot érzek, soha le nem róható hálát, azok iránt, akik életüket áldozták a Szabadságért. Ennél többet nem tudok mondani.

(A beszélgetést lefolytatta E. B. 1986 nyarán Amerikában.)

A „Magyar Október” előzményei

Az 1956 novemberi ellenállási szabadsajtó történetéhez

1982-ben az első szamizdatkiadványomon a lyukas zászlós, Kossuth-címeres embléma mellett az „M. O.”, azaz „Magyar Október” kiadó-elnevezés szerepelt. A névválasztás nem volt véletlen. Előtörténete 26 évvel korábban, most harminc éve kezdődött.

1957-ben a Fővárosi Bíróság 7 év, majd a Legfelső Népbíróság 10 év börtönbüntetésre ítelt. Számos cselekményben találtak bűnösnek: az október 23-i tüntetésben való részvétel, fegyveres harc a Rádiónál, fegyverviselés október 25-én — a statárium idején való első letartóztatásomkor —, különböző szervezetek munkájában való részvétel és egy újságcikk szerzősége október 30 és november 4 között és sok minden egyéb, még közbűntény is, amit nem igen mulasztottak el belevenni az ítéletekbe. A legfőbb vád azonban a szovjet hadsereggel és a Kádár-kormánnyal szemben ellenséges röplapok terjesztése volt. Azért nevezem ezt legfőbb vádnak, mert általános tapasztalat szerint a nyomozati és bírósági elbírálásban mindenekelőtt azt vették figyelembe, hogy november 4-e után miként viszonyultunk az új hatalomhoz.

A röpiratokkal kapcsolatos vádak a szovjet intervenció utáni napokra, a november 4-e és 15-e közti időszakra vonatkoztak. Ekkor működött a „Magyar Október Szabadsajtó” szamizdatkiadó elődje, a „Magyar Október” röplap-szabadsajtó. A nyomozó hatóságok ezernyi oldal jegyzőkönyvet készítettek róla, és sok tárgyalási napon át foglalkozott vele a bíróság is, majd elítélésem után, 1957 októberétől három hónapos pótnyomozást is folytattak ez ügyben. A röplapokkal kapcsolatos vallomásaim merőben eltértek a vádhatóság feltételezéseitől, s habár a tárgya-

lóterem plafonja repedezett, oly kevés igazság volt abban, amit mondtam, ellenbizonyítékokat mégsem sikerült találniuk. 30 év után, most először mondom el azt, ami valójában történt.

Kezdjük azzal, hogy mit tudtak a nyomozók, mit tudott a bíróság. Kezükben volt az az anyag, amit november 15-én éjjel foglaltak le nálam házkutatás során, vagyis több ezer röpirat, stencilek, kéziratok, kb. 2000 üres papírlap és három írógép. Szakértő bizonyította, hogy a röplapok szövegét a nálam lefoglalt írógépekkel írták stencilre. Volt néhány tanúvallomás is arról, hogy sokszorosítással foglalkoztam. Más bizonyítékkal nem rendelkeztek, sokszorosítógépet nem találtak.

Tagadtam azt a vádat, hogy a röpiratokat én készítettem volna. Tagadtam önvédelemből – úgy gondoltam erősen súlyosbítaná a helyzetemet –, de tagadtam azért is, mert ha a sokszorosítást elismerem, barátaimat is el kellett volna árulnom. Így csak annyit ismertem be, hogy a nálam talált röplapok példányait az utcán terjesztettem.

Az írógép-szakértő véleményével szemben és a lefoglalt nagy mennyiségű röpirattal mint bizonyítékkal szemben nem volt könnyű a feladatom. Igyekeztem vallomásomat minél egyszerűbbé és kevésbé megcáfolhatóvá tenni. Olyan egyszerűvé, hogy akárhányszor kell elmondanom, ne zavarodhassak bele. Történetem ennyiből állt: november 1-én vagy 2-án a Forradalmi Diákbizottságban, a Bölcsészkaron megismerkedtem egy Laci nevű, hozzám hasonló korú, vagyis 24 év körüli fiatalemberrel, akivel összebarátkoztunk. Vezetéknevét nem tudom. Lacival november 5-én véletlenül összetalálkoztam a Bajcsy-Zsilinszky úton, és hamarosan kiderült, hogy egyformán vélekedünk a szovjet megszállásról és a Kádár-kormányról. Laci elmondta, hogy a zürzavarban szerzett egy sokszorosítógépet, stencilje is van, de nincs írógépe. Megbeszéltük, hogy másnapra hozok neki írógépet. Így is történt. Lacival majd minden nap találkoztunk, adott nekem az általa készített röplapokból – ezeknek nagy részét az utcán kiragasztottam, szétszórtam –, én pedig később kicseréltem a gépet egy másik, majd egy harmadik írógépre. Pontosán kellett tudnom, hogy mikor melyik írógép volt „Laci”-nál, mert a röpiratok más és más gépekkel készültek – a történetet ehhez kellett igazítanom. Meg kellett magyaráznom a nálam talált stencilek, kéziratok, üres papírok származását is. Azt mondtam, hogy a

letartóztatásom napján, november 15-én Lacitól visszakaptam az utolsó írógépet is, mert közben szerzett egyet, és ugyanakkor adott nekem egy nagy csomagot, kérve, hogy őrizzem meg azt a következő találkozásig, mert ő olyan helyre megy most, ahol megmotozhatják. Ebben a csomagban voltak a stencilek, üres papírok és kéziratok, de én ezt nem tudtam egészen a házkutatásig.

„Laci” – akiről pontos személyleírást adtam – természetesen soha nem létezett. Az oroszok még félig-meddig talán hittek a történetben, mindenképp szembesítettek velem egy csomó Lacit – eredménytelenül –, a magyar nyomozók azonban semmilyen hitelt nem adtak szavaimnak. Igaz, nem is törekedtem erre. Amikor Kicska hadnagy, a kihallgatóm már nagyon sokszor ismételte, hogy hazudok, akkor egyszer azt találtam válaszolni neki, hogy miért ne hazudnék, nem engem fizetnek a nyomozás munkájáért. Ez már 57 márciusában történt. (Később két tanú jelenlétében megpróbálta megismételteni velem, amit mondtam, de nem sikerült visszaemlékezniem a korábbi kihallgatáson történetekre.)

Vallomásomat végig fenntartottam, soha semmilyen önellentmondásba nem keveredtem. Az ítéletben a bíróság kénytelen volt kimondani, hogy a sokszorosítás vádját nem lehetett bizonyítani. Más kérdés, hogy javítottam-e helyzetemen ezzel. A 10 évbe belefért volna a sokszorosítás is. Barátaim viszont egyelőre mindenképp szabadlábbon maradtak.

De mi történt valójában? Térjünk vissza november 4-re, amikor sok más honfitársammal együtt arra ébredtem, hogy lövik szét megint a várost. Az ég ki-kivilágosodott. A rádióban Nagy Imre beszélt: A szovjet csapatok megtámadták Budapestet és többi nagyvárosunkat. A Parlament közelében laktam – reggel 8 óra tájban láttam, amint az Arany János utcán hosszú sorokban vonulnak szovjet tankok és páncélautók az Országház felé. A szünet nélküli ágyúdörgésben elmentem az egyik bizottságba, ahol előző nap jártam. Az „Országos Nemzeti Bizottság” vezetője hivatalosan talán Benjámín László volt, gyakorlatilag azonban Kuczka Péter, és a Hazafias Népfrent székházában működött, a Belgrád rakparton. Teljes zűrzavart találtam, a vezetők sehol, néhány fiatalabb ismerősömet láttam csak: Teljesen tanácstalanok voltak. Egy velem egykorú fiatalember – akinek testvére pár nappal

korábban esett el az oroszok elleni harcban — puskával és ben-zines palackkal akart az orosz tankokra támadni. Lefogták, és mint később hallottam, a Veres Pálné utcai diákszálláson egy szobába zárták, nehogy „öngyilkosságot” kövessen el. A fiút Taraszovics Sándornak hívták, Nyíregyházáról küldték Nagy Imréhez pár nappal korábban. A telefon folyton csengett, vidék-ről hívták a bizottságot, tanácsot kérni. Kuczka korábbi titkár-nője, E. — akiről később még lesz szó — ezt ismételte: „Feles-leges harcba nem bocsátkozni. Fegyvert, embereket megőrizni.” Hazamentem.

Lehet, hogy a Taraszovics-eset másnap történt. Már nem tudom, összefolynak bennem az események. Annyi bizonyos, hogy másnap reggel ismét odamentem, és éppoly zűrzavart ta-láltam. Délutánra azonban már minden csendes volt, senki nem tartózkodott az épületben, kivéve egy idős portást. Ez alkalom-mal már meghatározott céllal mentünk hárman, Lipták Tamás matematikus barátom, a korábban említett E. és én. Célunk a Hazafias Népfront sokszorosítógépének megszerzése volt — emlékeztem, hogy melyik helyiségben tartják. A portás zavarod-tott volt, nem tudta, mivel hoz bajt a fejére — ha engedi elvinni a gépet, vagy ha nem. Különböző papírokat mutattunk, de fő-ként határozott fellépésünk segített. A stencilgépet egy hátizsák-ban vittem haza, bár kilógott belőle és nagy súlya miatt sokszor kellett letenni a földre, miközben újra és újra orosz páncélosok robogtak el mellettünk. Az út nagyon hosszúnak tűnt a Szabadság híd és a Lánchíd között. E. zokogott: „Gyurikám, érdemes még bármit csinálni? Vége az életünknek, vége a hazánknak!”

Szóval a sokszorosítógépet hazavittem, de nem sokáig tartot-tam a lakásunkban. A szovjet megszállással azonnal visszajött a korábbi paranoid félelem a feljelentéstől, a házkutatástól. (Ez nem is volt indokolatlan, a házkutatás alig tíz nappal később meg is érkezett.) Átgondoltam, kinél lehetne a házban elhelyezni a gépet. A múlt század hatvanas éveiben épült nagy neoklasszicista bérházban laktam — hatalmas pincék, padlások, három emelet körfolyosókkal. Egy szerszámlakatos foglalkozású húsz év körüli fiúval állapodtam meg végül: a földszinten lakott és egy barkács-műhelynek használt kis különálló sufnnival is rendelkezett: itt helyeztük el a gépet és néhány más tárgyat, így féltve őrzött pisztolyomat (ha ezt megtalálják tíz nappal később, akkor aligha

írhatnám most ezt a visszaemlékezést). A gép tehát már november 5-én ide került, és még aznap elkezdtünk dolgozni vele.

A többszám magyarázatra szorul. Sokan laktunk akkor ebben a szüleim által bérelt lakásban, a Nádor utca – mai Münnich Ferenc utca – 19-ben, a második emeleten. Ott volt mindenekelőtt apám, anyám, akkori feleségem – Vera –, és természetesen én is. Ott volt aztán Lipták Tamás barátom, aki Óbudán lakott, de 4-én bennrekedt a városban. Ott volt Tamás felesége: ekkor engedték ki a kórházból, ahol korábban mandulaműtéttel feküdt. Ott volt Oltványi Ambrus barátom, akit immár másodszor (először 45-ben) lőtték ki az oroszok a Dunára néző Vigadó téri (akkor Molotov téri) lakásából. Aztán vendégünk volt már egy hete Dr. Beér János is, az államjog professzora, egy nagyon távoli rokonunk – anyám másodunokatestvérének első férje –, régi pártfunkcionárius, aki a Belügy elnöki osztályát vezette néhány évvel korábban és állítólag szerepe volt a kitelepítések szervezésében. Október végén mindenesetre megijedt, nálunk kért menedéket, majd november 4-e után is maradt. Sok időt töltöttek ott más barátaim, mindenekelőtt Zádor Pali, egy korábbi osztálytársam egyetemista öccse. Szóval voltunk elegenden. Olykor-olykor Miklós bátyám is megjelent, bár ő Budán lakott.

Tanácskozást tartottunk. Beér Hanzitól sem féltünk; úgy tűnt, mindenben rokonszenvezik velünk, sőt az elkövetkező napokban híreket szállított az újjáalakult pártból. Volt két írógépünk: egyik apámé volt, a másikat pedig Lipták hozta a Matematikai Intézettől. (Később harmadikat is szereztünk Nágel Gyula nevű barátunktól.) Némi stencilt és papírt a géppel együtt elhoztunk a Hazafias Népfronttól, de jelentős mennyiségű utánpótlásra volt még szükség. Az ellátás megszervezését Lipták Tamás és Zádor Pali vállalta. Abban nem volt vita, hogy röplapjainkban el fogjuk ítélni a szovjet megszállást és az országra kényszerített törvénytelen kormányt, és arról sem, hogy sztrájkfelhívásokat bocsátunk ki, de a fegyveres harchoz való viszonyulásban megoszlottak a vélemények. Végül abban maradtunk, hogy fegyveres ellenállásra senkit nem szólítunk fel, de a szabadságharcosok még mindig tartó hősies helytállásáról írni fogunk. Úgy gondoltuk, hogy éjjel sokszorosítunk, nappal terjesztjük az elkészült röpiratokat és írjuk az újakat – az alvást váltóműszakosra terveztük.

Tíz napig készítettük és terjesztettük a röpiratokat, szám sze-

rint kb. 20 félért, egyenként 500–1000 példányban. Egy részük sztrájkra hívott fel – mutassuk meg ország-világnak, hogy nem ismerjük el a bábkormányt és egységesen állunk szemben az idegen leigázással. (Az egyik ilyen röplapunkat Angyal Pisták változatlan szöveggel újrásorsorozították. Angyal tanú volt a tárgyalásomon, de nem mondta meg, ki küldte neki az eredeti szöveget.) Voltak politikai nézeteinket kifejtő röpiratok – ezekben leszögeztük, hogy a szocializmus hívei vagyunk, szemben a megszállók fasiszta gyakorlatával. Az egyik röplap – „Politikai ABC” volt a címe – azzal kezdődött, hogy a magyar nép a Horthy- és a Rákosi-rendszerben már megszokta, hogy politikusainak minden szava hazugság, de a Kádár–Münnich-kormánynak sikerült túltennie elődein. Ezután a „Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány” nevet vizsgáltuk. Magyar? Szovjet tankok hozták nyakunkra. Forradalmi? Annyi közül van a forradalomhoz, hogy vérbefojtották. Munkás–paraszt? A munkás és paraszti fiatalokat tízezerrel gyilkolják le. Kormány? A kereket Moszkvában forgatják.

A szövegszerkesztés teljesen kollektívan történt. Mindenki hozzászólt, és a végső szöveget együtt alakítottuk ki. Készítettünk egy újságot is, két oldalon betördelve, „Szabadságharc” címmel. Ez több – egymástól vonallal elválasztott – kis cikkből állt. Ez esetben az egyes cikkeket más és más írta. Az egyik kis cikk arról szólt, hogy helyes-e feltörni az élelmiszerüzleteket. Azt tanácsoltuk, hogy a környéken lakók közössége kollektívan nyissa fel az ilyen boltokat, és az ennivalót osszák szét a lakosság körében. Egy másik cikk azt fejtegette, hogy ezekben a napokban nem számít, hogy valaki kommunista-e, vagy sem, együtt kell küzdenünk a magyar szabadságért és függetlenségért. Ezt Beér János írta.

Ilyés Gyula „Egy mondat a zsarnokságról” c. versének stencilre gépelése közben az egyik írógép felmondta a szolgálatot, a leírást másikkal kellett folytatni. Később, vallomásom kialakítása-kor erre is tekintettel kellett lennem.

Igyekeztünk informatív szövegeket is sokszorozítani. Már a szovjet megszállás első napjaiban Münnich Ferenc – a fegyveres erők minisztere – parancsot adott, hogy minden katonatisztnak alá kell írnia egy ún. „Tiszti nyilatkozat”-ot. Ez azt tartalmazta, hogy az aláíró elítéli az ellenforradalmat, kijelenti, hogy nem vett

részt semmilyen ellenforradalmi cselekményben, egyetért a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulásával és helyesli a szovjet csapatok behívását. Mármost sikerült megszerezniünk ennek a rendelkezésnek a titkos végrehajtási utasítását is, és mindkettőt nyilvánosságra hoztuk. Ennek jelentősége egyrészt abban állt, hogy megmutatta, a kormány valójában ellenforradalomnak tekinti az elmúlt hetek eseményeit, jóllehet ebben az időben még hivatalosan elismerte a forradalmat, abból származtatta magát és csak az „ellenforradalmi torzulásokat” ítélte el. Másrészt kiderült a végrehajtási utasításból, hogy aki nem írja alá a nyilatkozatot, azt azonnal el kell bocsátani a honvédségtől és eljárást kell indítani ellene, de aki aláírja, annak ügyeit is ki kell vizsgálni: meg kell állapítani, hogy igazat mondott-e, nem vett-e részt az ellenforradalomban. Mindez előre vetette a letartóztatások és perek árnyékát. Az utolsó – már november 15-én készült – röpiratunk egyébként „Elhurcolják fiainkat” címmel a magyar fiatalok Szovjetunióba deportálásáról és a letartóztatásokról szólt. Felhívtuk a lakosságot, hogy akadályozza meg az elhurcolásokat. (Sajnos mi magunk sem tudtuk megakadályozni, már aznap este sem.)

A röpiratokat „Magyar Október”, „Harcoló ifjúság” és „Továbbharcoló ifjúság” aláírással láttuk el. Kivétel volt a „Szabadságharc” című újság, amelynek „impresszumába” a Népszabadság példáját követve ezt írtuk: „Szerkeszti: A szerkesztőbizottság.” Ami egyébiránt igaz volt.

Később a börtönben sokat töprengtem azon, hogy vajon volt-e haszna ezeknek a röpiratoknak. Végülis azt hiszem, igen. Igyekeztünk tájékoztatást és tanácsokat adni. Az emberek szerettek érte. Az utcán sokféleképpen terjesztettük őket – kiragasztottunk házakra, fákra, osztogattunk kézbeadva, behajítottunk kapuk alá, sorbanállók mellett elhaladva feldobtunk egy-egy köteget a levegőbe, az emberek elkapkodták és csodálkozva néztek a magasba, honnan szállnak alá –, ez volt a legromantikusabb része tevékenységünknek. Egyszer a Gorkij fasorban, a szovjet követség előtt osztogattam a röpiratokat, a járókelők azt hitték, az oroszokat szolgáljuk, le akartak köpni és csak hosszas rábeszélés után vették át vonakodva a röplapokat, de azután visszajöttek, ölelgettek és kérdezték, hol vagyunk, kitartunk-e még, van-e remény. Ilyenkor kicsit szégyelltem magam, nem tudtam mit mond-

jak. De azért azt hiszem, ezek az írások lelkileg segítettek valamit.

Mégis, tudom, sok újat nem sikerült mondanunk. Két fontos kérdés volt, ami akkor mindenkit foglalkoztatott, és ezekre nem tudtunk, nem is próbáltunk választ adni. Az egyik kérdés: menni vagy maradni. Százezrek, talán milliók töprengtek ezen. Mi magunk sem tudtuk a választ. Volt egy vitám Zádor Palival. Én azt mondtam, menni kell, mert lecsuknak, felakasztanak. Pali azt mondta, nem szabad disszidálni, csinálni kell valamit. Én maradtam, ő három nappal később elment. Ha kimondjuk a röpiratokban, hogy akinek komoly félnivalója van, az ne higgyen a kormány ígéreteinek, hanem induljon el, akkor talán kevesebben kerültek volna börtönbe, kötéltre.

A másik kérdés az lett volna: Mit tegyen az, aki marad? Mit tegyen akkor, ha a megszállás állandósul, a hatalom stabilizálódik, ha segítséget sehonnan nem kapunk? Ha a határ lezárul és a börtönök megtelnek? Nem tudtuk a választ. Nem akartunk erre a lehetőségre gondolni. Nem mondtunk semmit. Mint ahogyan a többi röpiratok százezrei sem beszéltek róla. Igaz: harminc év telt el azóta, és a választ ma sem tudom.

De hadd térjek vissza a sokszorosításra. Volt három „alvállalkozói megbízásunk”: mindhármát teljesítettük. Az egyik megbízás az Írószövetségtől érkezett. E.-től megtudták, hogy van stencilgépem, és üzeneteket küldtek, hogy adjam át az Írószövetségnek, mert nekik nagyobb szükségük van rá. A kérés teljesítését megtagadtam. Én hoztam a gépet november 5-én aknatűzben a hátamon, én rejtettem el, ők miért hagyták a sajátjukat elkobozni? Elvállaltam viszont, hogy november 12-i „Kiáltvány”-ukat lesokszorosítom. Ezt meg is tettem, méghozzá kétszer is, mert az első adag 1000 példányát gyorsan szétosztották. Magam is terjesztettem ezt a Kiáltványt. Tisztességes, szép szöveg volt, de úgy tűnt, hogy az emberek kissé lagymatagnak érezték az akkori lelkiállapotukban. A másik megbízás Gyurkó Lászlótól jött, telefonon (!). Gyurkót nem ismertem, ő se engem, de arra kért, hogy egy orosz nyelvű felhívást – amelyben kéri a szovjet katonákat, hogy ne lőjenek a magyarokra – sokszorosítsak le számára. A stencilt elküldi lakásomra és 1000 példányt kér. A stencil el is jutott (nem én vettem át) és a kért mennyiséget is megkapta megbízottja, aki egy utcasarkon várt a megbeszél jellel, bal kezében egy hosszában összehajtott aznapi Népszabadsággal. (Ennek a

„bérmunkának” később szomorú következményei lettek számomra.) A harmadik megbízás volt a legfontosabb. Bátyám

Krassó Miklós – még október végén elment Újpestre, ahol beválasztották az épp akkor alakuló Forradalmi Bizottságba. November 12-én Miklós (Zádor Palival együtt) újra ellátogatott az újpesti volt tanácsházba, ahol furcsa állapotokat talált. Az egyik szobában a Forradalmi Bizottság ülésezett, a másikban pedig a IV. kerületi Tanács korábbi vezetősége, amely november 4-e után előszivárgott az óvóhelyekről. Olykor átmentek egymáshoz veszekedni, de egyéb érdemleges nem történt. A Forradalmi Bizottság ülésén bátyám azt javasolta, hogy hívják össze a budapesti gyárak képviselőit közös, központi munkástanács megalakítása céljából. Tudta, hogy van sokszorosítógépem, és elvállalta, hogy másnapra elkészül és a gyárakba kikerül az a felhívás, amelynek szövegét azonnal meg is fogalmazták. Ez arra szólította fel a budapesti gyárak munkásait, hogy képviselőiket másnap, 13-án délután 1 órára küldjék el Újpestre. a Városháza épületébe, a Budapesti Munkástanács megalakításához. Ezt a felhívást még 12-én éjjel lesokszorosítottuk, és 13-án délelőtt diákok vitték ki a gyárakba; a terjesztést Zádor Pali szervezte. (Az Újpesti Forradalmi Bizottság tagjait a november 12-éről 13-ára virradó éjjelen KGB egységek letartóztatták, az épületet pedig szovjet tankok vették körül. A gyárak délben odaérkezett képviselői mégis megtartották gyűlésüket. Az Egyesült Izzóban alakult meg a Nagybudapesti Központi Munkástanács, amely aztán 15-én átköltözött a Budapesti Közlekedési Vállalat szék-házába, az Akácfa utcába.)

November 15-én, csütörtökön délután egy ismerősömnél újságkiadást tervezgettünk. Hirtelen órára néztem. Öt perc hiányzott a kijárási tilalom kezdetéig. A lakás gazdája, D., rábeszélte, hogy töltsen nála az éjszakát, de én elindultam – gondoltam, néhány percből még nem lehet nagyobb baj: majd csak kimagyarázom magamat, ha járőrökkel találkozom. Az utcán nem is történt semmi, mégis másképpen alakul az egész életem, ha hallgatók D. tanácsára és nem megyek akkor haza. Mert alig néhány óra múltán, éjjel 11-kor hosszú, erőszakos csengetés hallatszott – nem volt kétséges, kik a látogatók. Igyekeztem néhány pillanat alatt – amíg Vera kiment ajtót nyitni – mindent „eltüntetni”. Tele lett a kályha, az ágyneműtartó és a polcok a könyvek mö-

gött, de jutott belőle a takaró alá is, az ágyba. Mire kiértem az előszobába, már ott állt egy pufajkás – a karhatalmistákat nevezték így akkoriban, a „karhatalmi ezred” főleg letartóztatásokkal foglalkozó tagjai csaknem kizárólag volt ávósokból toborzódtak –, és rám szegezte puskáját. Az előszoba-ajtóban, ugyancsak fegyverrel, két másik pufajkás állott, és jutott belőlük a ház udvari folyosójára is. A fal felé kellett fordulnom, miközben elszántan rontottak be a lakásba, mintha állig felfegyverzett erődöt ostromolnának meg.

Később a helyzet békésebb lett. Érkezett néhány orosz katona egy tiszttel, aki leült és apámmal próbált társalogni, miközben a többi – magyar és orosz – egyenruhás a lakás feldúlásán fáradozott. A házkutatás nem volt eredménytelen. Ahova nyúltak, röpiratokat találtak; magam is meglepődtem, amikor kiderült, hogy apám és anyám – egymástól függetlenül – ugyancsak elrejtett illegális sajtótermékeket könyvek, illetve fehérneműk közé. Már mi is majdnem szabadon járkálhattunk a lakásban – el is szemtelenedtem és követeltem a lefoglalt tárgyak egyenkénti leszámolását, többek közt az üres papírlapokét is, melyek száma mintegy kétezerre rúgott. Kívánságom szerint történt minden, több példányos, hosszú jegyzőkönyv készült tételek százaival, az eljárás egyetlen szépséghibájának legfeljebb azt lehet felróni, hogy a jegyzőkönyv minden egyes példányát magukkal vitték a katonák, amikor reggel 5 óra után hatalmas rakománnyal és négyünk nem önkéntes kíséretében eltávoztak. Aggódó szüleimnek az orosz tiszt nyájas mosollyal mondotta, hogy másnapra mind otthon leszünk. Feleségemet, Oltványi Ambrust, Lipták Tamást és engem vittek magukkal.

A nyájas mosolyok megszűntek már a lépcsőházban. Taszigálni kezdtek, a ház előtt pedig beültettek az ott várakozó orosz páncélautóba és közölték, hogy azonnal ránk lőnek, ha szökést kísérelnénk meg, de akkor is, ha beszélgetni próbálunk. Először az V. kerületi rendőrség közeli őrszobájára vittek a Vadász utcába – itt kaptam az első pofont egy magyar rendőrőrmestertől –, majd néhány órára cellákban helyeztek el, egymástól elválasztva. Utunk következő állomása reggel 10 óra tájban a Beloiannisz utca volt, ahol feltételezésem szerint az V. kerületi szovjet parancsnokság fészkelte be magát egy teljes épületbe. A házkutatáskor lefoglalt rakományt orosz katonák hozták utánunk – magyart ekkor

már egyáltalában nem láttunk. Az oroszok kihallgattak, neveket, neveket és megint csak neveket akartak megtudni. Délután ismét tovább vittek, ezúttal az Ajtósi Dürer soron kötöttünk ki; úgy tűnt, hogy ez már a szovjet városparancsnokság. Közben sikerült néhány szót váltanunk egymással, és megegyeztünk, hogy a többiek semmiről nem tudnak semmit, én fogom „elvinni a balhét” (igaz, ekkor még nem ismertem ezt a kifejezést, de később annál többször hallottam).

Az ember soha nem tudhatja, mi mire lehet jó. Ha többen vagyunk az ügyben, szervezkedés vezetésének vádjá alapján halálos ítéletet is kaphattam volna. De azt sem tudhatjuk, milyen előnyei lehetnek annak, ha értünk a telefonközpont-kezeléshez. A városparancsnokság nagy épületkomplexumában ugyanis az oroszok első kérdése az volt, hogy ért-e valaki közülünk ehhez a szakmához. Én csalódottabb voltam, mint ők, amikor nemleges választ kellett adnunk. Lehallgathattuk volna minden beszélgetésüket (persze csak akkor, ha még oroszul is tudunk).

Ismét kihallgatások következtek. Be kellett számolnom – tolmács útján – minden percemről október 23-tól kezdve. Nehéz volt, mert az október 25-től 30-ig terjedő időszakról – amikor a Gyorskocsi utcai börtön foglya voltam – nem akartam beszélni: netán az akkor elmaradt statáriumot eszükbe jut utólag alkalmazni. Nem volt azonban könnyű hat napot kitölteni meg nem történt eseményekkel. Ezután megint neveket követeltek: ki szervezte az ellenforradalmat, kik harcoltak, kik irányítottak. Soroltam néhány ismert nevet – Kádár Jánost, Tildy Zoltánt, Nagy Imrét, Dudás Józsefet, csak úgy, találomra. Szemük se rebent, most a lakcímüket követelték. Végül hosszasan időztek tőlem elkobzott aktfényképeknél – itt is neveket és címeket akartak kapni, de feltehetőleg az előzőtől eltérő célokkal.

Több kihallgatás után másnap, 17-én délután került sor a döntő beszélgetésre. Egyenként vittek kihallgatásra egy szovjet ezredeshez, aki tolmács segítségével politikai nézeteimről faggatott és arról, hogy mi volt a célom a röplapokkal. Könnyen meglehet, hogy hazaengedtek volna, ha azt felelem, hogy az utcán kaptam, de hazavittem megsemmisíteni őket, mert nem engedhettem a felszabadító szovjet elvtársak becsmérélsét (ekkor még nem volt írógép-szakértői vizsgálat). Én azonban „forrófejű” voltam; úgy éreztem, kell lennie valakinek, aki az igazi véleményét vágja a

szemükbe. (Később a börtönben meggyőződtem róla, hogy sokan, nagyon sokan cselekedtek ugyanígy – és ez nem ritkán az életükbe került.) Válaszaim hallatán az ezredes egyre inkább elkomorodott. Végül ezt kérdezte: „Hát nem a szovjet hadsereg szabadította fel Önöket 45-ben a nácik gyilkos uralma alól?” A válasz sorsdöntő volt. „Nekem mindegy, hogy nyugatról vagy keletről jönnek-e a fasiszta megszállók” – mondtam. A kihallgatás ezzel véget ért.

Három percet kaptam, hogy elbúcsúzhassak feleségemtől, majd elvittek. Az orosz autó a már ismerős Gyorskocsi utcába szállított, ez a börtön most a KGB kezén volt.

*

Nem kívánnék a börtönben uralkodó állapotokról és kihallgatásaimról sokat beszélni itt. Másfél hónapon keresztül egy szovjet KGB-s ezredes hallgatott ki, soha nem ütött meg, legfeljebb fenyegetett. Olykor mintha némi lelkiismeretfurdalást éreztem volna a hangjában, viselkedésében. Sokszor kérdeztem tőle, milyen minőségben tartanak itt, hadifogolyként tekintenek-e, és ő mindig azt felelte, hogy a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány letartóztatottja vagyok. Gúnyolódtam e magyar kormány szemmel látható nemzeti hovatartozásán, s ilyenkor közölte, hogy hamarosan átadnak a magyar nyomozó szerveknek, de nem biztos, hogy meg fogom köszönni. Ebben igaza lett.

Tolmácsom a Szovjetunióban született, veterán magyar kommunista szülők gyermekeként; a budapesti Lenin-intézetben tanult. Ha az orosz tiszt kiment, beszélgettünk, adott cigarettát, elmondta, hányan disszidáltak már és figyelmeztetett arra is, hogy cellatársam besúgó, vigyázzak, mit beszélek neki. Egyszer megkérdeztem tőle, meggyőződésből, kényszerből vagy pénzért végzi-e munkáját, és ő azt felelte: „Lehet, hogy mindhárom okból.” Később a börtönben elítéltként láttam viszont: elárulta egy barátjának, hogy letartóztatás fenyegeti, az disszidált, őt pedig államtitok megsértéséért lecsukták.

Már az oroszok sok mindent kinyomoztak. Nem volt túl nehéz, megtalálták újságcikkemet a „Magyar Jövő” című forradalmi lap első és egyben utolsó, november 3-i számában, s ebben írtam

ról is, hogy mit csináltam a forradalom első napjaiban. A röplapok terjesztését elismertem. Vitás pont maradt a röpiratok szerzőkége és a sokszorosítás kérdése. A stencilgépet nem sikerült megtalálniuk és a „Lacik”-kal való szembesítések nem vezettek eredményre.

Január elején vették át a magyar hatóságok a börtönt, vagy legalábbis annak azt az emeletét, amelyen én „laktam”. Helyzetünk valóban rosszabbodott, a bánásmód durva lett, többször meg is vertek.

A kihallgatások előlről kezdődtek, mert az orosz nyomozók magukkal vitték az összes jegyzőkönyveket a Szovjetunióba, nem is kerültek többé elő. Eleinte úgy látszott, hogy „izgatás” vádjával fognak többedmagammal elítélni, de aztán a koncepció megváltozott: egyedül kerültem bíróság elé a „népi demokratikus társadalmi rend elleni szervezkedésben való tevékeny részvétel” vádjával, ennek büntetési tétele sokkal magasabb volt. A tárgyaláson a tárgyi bizonyítékok – a lefoglalt röpiratok, stencilék, papírok, kéziratok – mellett az ügyészség tanúvallomásokkal kívánta bizonyítani a vádakát. A röpiratok vonatkozásában tanúként szerepelt egy volt zárkatársam, aki arról számolt be, hogy mit mondtam neki a cellában, valamint tanú volt Gyurkó László és három társa, akikkel együtt akartak korábban bíróság elé állítani. Gyurkóék mindent elmondtak, amit mondhattak: a nyomozókkal való együttműködésük már korábban világossá vált eltüntetett és újrafogalmazott jegyzőkönyvekből, egy hosszú ideig homályos pont magyarázatát nyomozói segédlettel a már disszidált és ki nem hallgatható Taraszovics Sándorra hárították át. Én tagadtam, hogy valaha láttam volna Gyurkóékat vagy hallottam volna róluk: az orosz nyelvű röplap stencilje a Közgazdaságtudományi Egyetem cirill betűs írógépén készült, a nálam lefoglalt gépek latin betűsek voltak. Gyurkó azt mondta, hogy miután közvetítő útján megkapta tőlem a röpiratokat, meggondolta magát, helytelennek érezte terjesztésüket és így mind a négyszáz példányt meg is találták nála házkutatáskor. Minthogy vallomásom szerint nem tudtam az egész ügyről, nem kérdezhettem meg tőle, mit csinált a többi hatszáz példánnyal.

Meghallgatta a bíróság a védelem tanúit is. Köztük szerepelt Dr. Beér János, aki szemrebbenés nélkül állította, hogy a lakás-

ban soha semmilyen röpiratkészítés nem folyt és én szocialista, ha ugyan nem kommunista meggyőződésű vagyok. A „mentő tanúk” nyilatkozatait a bíróság – különféle indokolásokkal – nem vette tekintetbe.

Gyurkóról még valamit. A Gyorskocsi utcai börtönben mindjárt az első napokban „falon keresztül” megismerkedtem a szomszéd zárka lakóival: az oroszok nem sokat törődtek azzal, hogy mit csinálunk, próbálunk-e beszélgetni a „szomszédokkal”. Nos, ebben a zárkában volt elhelyezve egy Kaás Ervin nevű fiatalember, akitől megtudtam, hogy ő november 13-án bukott le röpiratkiragasztás közben. A „Magyar Október” röplapjai voltak nála – bár engem nem ismert –, zsebében viszont Gyurkó László neve és címe. Két nappal később nálam tartottak házkutatást. Gyurkóékat aztán külön tárgyalták, ő néhány hónapos felfüggesztett ítéletet kapott „teljes felderítő vallomásának” és a kormányt támogató „pozitív hangvétellű” cikkeinek figyelembevételével.

Persze más módon is nyomomra juthattak. Sokan tudták, mivel foglalkozunk – ennek jele volt az Írószövetség már említett érdeklődése és megbízása is. Többen láthattak röpiratok terjesztése, ragasztása közben a pesti utcákon is. A házunk egyik lakója hosszan szorongatta a kezemet két nappal a házkutatás előtt, és óvott, hogy vigyázzak, mert lakásunkból este kiszűrődött a sokszorosítógép zaja. Valójában a lakásban nem folyt sokszorosítás, a mákdaráló zaját hallotta.

Engem – mint már említettem – 1957. júniusban 7 év börtönre ítélte a Fővárosi Bíróság B. Tóth Matild tanácsa, és az ítéletet a Legfelső Népbíróság Radó Zoltán tanácsa szeptemberben 10 évre emelte fel. Az utolsó szó jogán arról kezdtem beszélni, hogy a vádirat szerint lefoglaltak nálam egy ellenforradalmi verset és egy géppel írt fasiszta sajtóterméket is. A vers szerzője Illyés Gyula volt, a prózai írásé Howard Fast amerikai kommunista író. „Ha Illyés az ellenforradalmár és Howard Fast a fasiszta, akkor nem kerültem rossz társaságba” – mondtam éppen, amikor a tanácselnök megvonta tőlem a szót. „Büszke leszek a csíkos rabruhára. Éljen a független és szabad Magyarország!” – mondtam még, s bár ez a megnyilatkozás leginkább egy régebbi stílusú szov-

jet film legsematikusabb jeleneteire emlékeztet, ma sem érzek másképpen.

Még néhány szót arról, hogy mi történt a többiekkel és mi történt a stencilgéppel. Három társamat akkor – 1956. november 17-én – az oroszok szabadon engedték. Lipták Tamást azután többször őrizetbe vették, végül 1958-ban letartóztatták és két és fél évre ítélték a sokszorosítógép Mérei Ferencékhez való eljuttatása miatt. 1979 óta Angliában, Cambridge-ben él. Verát néhányszor bevitték a rendőrségre, megverték és állásából elbocsátották. Még börtönben voltam, amikor elváltunk; később feleségül ment egy ismert párthű íróhoz. Oltványi Ambrust kidobták az Irodalomtörténeti Társaságból, haláláig állás nélkül, szabadúszóként élt. Nágel Gyula 1957-ben Birminghambe került, egyetemi előadónak. Zádor Pali két nappal letartóztatásom után bátyámmal együtt elment az országból, ma Amerikában matematikus. Taraszovics Sándorral közel harminc év múltán Washingtonban találkoztam, az egyik egyetemen. Kuczka Péter egy ideig eredeti szakmájában, kőfaragóként dolgozott, majd a sci-fi könyvkiadás magyarországi királya lett. E. talán túlságosan is jól illeszkedett be a megváltozott viszonyokba, ismert kultúrpolitikai funkcionáriussá vált. Gyurkó színházigazgató és országgyűlési képviselő volt hosszú ideig, majd ő lett a Kádár-életrajz írója. Dr. Beér János – a tanácsrendszerről szóló elismert mű szerzője – a Jogi Egyetem nagyrabecsült professzoraként halt meg. Tolmácsom már 1960-ban kiszabadult, kádercsaládba házasodott és bánatosan itta a vodkát Szent István körúti eszpresszóokban. Kihallgatóm, Kicska hadnagy 1964-ben – újabb találkozásunkkor – már őrnagyi rendfokozatot viselt. Angyal Pistát 1958-ban, karácsony napján felakasztották. Bátyám 1985-ben lakástűz áldozata lett Londonban. Ugyanitt, emigrációban követett el öngyilkosságot 25 évvel korábban Pali testvére, Zádor István, aki 1956-ban Szigethy Attila mellett dolgozott Győrött, a Dunántúli Nemzeti Tanácsban.

*

A sokszorosítógépet letartóztatásom után Lipták Tamás átadta azoknak, akik később az utolsó „revizionista per” vádlottjai lettek. Több röpirat készült rajta, az „Új Tükör” mai szerkesztőjé-

nek, Fekete Sándornak „Hungaricus” írói névvel közreadott tanulmánya is. Aztán a gépet elásták, majd egy évvel később – amikor már érezték a letartóztatás veszélyét – darabokra szedték szét és a Dunába dobták. A nyomozók mindent megtudtak, bűvárok keresték a stencilgép maradványait, eredmény nélkül. A vádlottak ítélete ettől nem vált enyhébbé, de én hiába képzeltem éveken keresztül, hogy kiszabadulásom után, ha majd egyszer megint eljön az ideje, használni tudom ismét a „Magyar Október” régi sokszorosító-gépet.

(Krassó György, a budapesti demokratikus ellenzék ismert személyisége. 1986 tavasza óta Londonban él.)

Budapesti ellenzéki tanácskozás 1956 értelméről és tanulságairól

Az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából – a sokhetes hivatalos „ellenforradalmi” propaganda-kampány után – 1986. december 5–6-án egy budapesti magánlakáson mintegy 70 személy részvételével kétnapos konferenciát tartottak. A nemrég elhunyt Donáth Ferenc által kezdeményezett összejövetelelen történészek, írók, a forradalom egykori részvevői és ifjú ellenzéki értelmiségiek jelentek meg négy nemzedék képviselőiben. Ott volt Újhelyi Szilárd, a Márciusi Front egyik alapítója, Hegedűs András, Magyarország 1955–56-os miniszterelnöke, Rácz Sándor, az egykori Nagybudapesti Központi Munkástanács elnöke és Nagy Elek, a Csepeli Központi Munkástanács elnöke, akiket a fiatalok órákon át cstromoltak kérdéseikkel.

A mindvégig magas színvonalú, tárgyilagos hangnemű tanácskozáson négy előadást vitattak meg: Vásárhelyi Miklós az 1953–54-es első megghiúsított reform-kísérletet elemezte; Széll Jenő és Mécs Imre a forradalom főbb mozzanatait és erőit vizsgálták „felül”- és „alulnézetből”; végül Kis János az 1956–57-es restaurációt tette vizsgálat tárgyává.

A Konferencia teljes anyaga nyomtatásban is megjelenik majd.

nek, Fekete Sándornak „Hungaricus” írói névvel közreadott tanulmánya is. Aztán a gépet elásták, majd egy évvel később – amikor már érezték a letartóztatás veszélyét – darabokra szedték szét és a Dunába dobták. A nyomozók mindent megtudtak, bűvárok keresték a stencilgép maradványait, eredmény nélkül. A vádlottak ítélete ettől nem vált enyhébbé, de én hiába képzeltem éveig, hogy kiszabadulásom után, ha majd egyszer megint eljön az ideje, használni tudom ismét a „Magyar Október” régi sokszorosító-gépét.

(Krassó György, a budapesti demokratikus ellenzék ismert személyisége. 1986 tavasza óta Londonban él.)

Budapesti ellenzéki tanácskozás 1956 értelméről és tanulságairól

Az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából – a sokhetes hivatalos „ellenforradalmi” propaganda-kampány után – 1986. december 5–6-án egy budapesti magánlakáson mintegy 70 személy részvételével kétnapos konferenciát tartottak. A nemrég elhunyt Donáth Ferenc által kezdeményezett összejövetelelen történészek, írók, a forradalom egykori részvevői és ifjú ellenzéki értelmiségiek jelentek meg négy nemzedék képviselőiben. Ott volt Újhelyi Szilárd, a Márciusi Front egyik alapítója, Hegedűs András, Magyarország 1955–56-os miniszterelnöke, Rácz Sándor, az egykori Nagybudapesti Központi Munkástanács elnöke és Nagy Elek, a Csepeli Központi Munkástanács elnöke, akiket a fiatalok órákon át cstromoltak kérdéseikkel.

A mindvégig magas színvonalú, tárgyilagos hangnemű tanácskozáson négy előadást vitattak meg: Vásárhelyi Miklós az 1953–54-es első megghiúsított reform-kísérletet elemezte; Széll Jenő és Mécs Imre a forradalom főbb mozzanatait és erőit vizsgálták „felül”- és „alulnézetből”; végül Kis János az 1956–57-es restaurációt tette vizsgálat tárgyává.

A Konferencia teljes anyaga nyomtatásban is megjelenik majd.

Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére

A magyar forradalom történetéhez tartozó események feltárása sok vonatkozásban még mindig a történészek előtt álló feladat. Az itt következő dolgozat nem több kísérletnél, amely a bukás utáni évek egyik legszomorúbb mozzanatára, a megtorlásra próbál számadatok segítségével rávilágítani. Okkal tételezhetjük fel, hogy az adatok *valahol* pontosan megvannak, ezért munkánk remélhetőleg nem lesz időtálló. De amíg a pontos számvetés elkészítésére mód nyílik, addig sem hiábavaló *emlékeztetni* azokra, akiket a megtorlás sújtott.

A mai rendszer nem hangsúlyozza, ami pedig történeti tény, hogy geneziséét a forradalom jelenti, s berendezkedésének, majd „konszolidációjának” egyik alapja a széles körű és kegyetlen megtorlás volt. Ez a megtorlás, mint alább látni fogjuk, a társadalom potenciálisan leginkább ellenálló rétegeit és csoportjait célozta.

A forradalom történetével nyugaton foglalkozó nagyszámú feldolgozás természetesen nem hagyta ki vizsgálódásai köréből a megtorlás folyamatát és adatait sem, ám ezek a munkák, megszületésük körülményeiből adódóan, elég bizonytalan becslésekre támaszkodtak. E régebbi becslésekre itt csak utalni fogunk.¹ A magunk részéről a fellelhető és kritikailag feldolgozható *hazai hivatalos részadatokat* vettük kiindulópontnak.

A közhiedelem szerint itthon szinte semmiféle adatot nem tettek közzé a megtorlásról. Valójában néhány alapvető szám fellelhető a Központi Statisztikai Hivatal által kibocsátott évkönyvek megfelelő táblázataiban, valamint helyi statisztikai kiadványokban. A megtorlás kezdeti szakaszában, 1957 folyamán még a sajtó is viszonylag részletesen foglalkozott egyes perekkel

(elsősorban megfélemlítési céllal és különösen vidéken), s itt is közzétettek bizonyos részadatokat. Nagy segítséget jelentett végül azon adatok, tények sokasága, amelyeket az események szenvedő részesei bocsátottak rendelkezésünkre: ezekért ezúton mondunk köszönetet. Becsléseink a fenti részadatokra épülnek.

I.

Kutatásunk kiindulópontja annak meghatározása volt, *hány embert ítélték el* a bíróságok a forradalomban való részvételért, azaz – korabeli jogi kifejezéssel élve – a Népköztársaság elleni bűncselekmény vádjával?

A jogi szaknyelv nem kerülhető meg, hiszen az első adatok forrását éppen annak segítségével közelíthetjük meg. Ismeretes, hogy 1956 után még évekig nem létezett büntető-törvénykönyv, ezt a szerepet egy „A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása” című gyűjtemény (a továbbiakban: BHÖ) látta el. A BHÖ a bűncselekményeket hét nagy csoportba rendezve tartalmazta, amelyek a következők:

- I. A Népköztársaság elleni büntettek
- II. Az államhatalom és az államigazgatás rendje elleni büntettek
- III. A társadalmi tulajdon elleni büntettek
- IV. A népgazdaság és tervgazdálkodás elleni büntettek
- V. A család, az ifjúság és a nemi erkölcs elleni büntettek
- VI. A polgárok személye elleni büntettek
- VII. A polgárok javai elleni büntettek.

Ha szemügyre vesszük az 1957. évi Statisztikai évkönyv „Igazságszolgáltatás” című fejezetének 2.3. sz. táblázatát („Jogerősen elítéltek bűncselekmények szerinti megoszlása”) kiderül, hogy az adatszolgáltatás alapját itt a BHÖ fejezetbeosztása képezi. A táblázat valóban hét fő kategória szerint oszlik meg, mindamellet az első helyen a fent II.-vel jelzett, az államhatalom és az államigazgatás rendje elleni bűncselekmények adatai szerepelnek. Első pillantásra a BHÖ-t nem ismerő olvasó ezek között is gyaníthatná az általunk keresett adatokat, ám a BHÖ, de még a statisztikai évkönyv következő, 2.4 sz. táblázata áttekintéséből is kiderül, hogy ez a csoport a közokirathamisítás, a hatósági közeg elleni erőszak,

garázdaság, az ittas állapotban elkövetett bűntett stb. cselekményeit tartalmazza. A 2.3. sz. táblázat utolsó, hetedik helyén viszont tekintélyes számú elítélte utaló számot találhatunk a nem sokat mondó „*egyéb bűncselekmények*” megjelöléssel. Következtetésünk szerint ez nem lehet más, mint a BHÖ I. csoportjában szereplő, „Népköztársaság elleni” bűncselekmények miatt elítéltek száma. 1957-ben eszerint 6425 személyt (felnőttet és fiatalkorút) ítélték el jogerősen ilyen váddal.

Mielőtt tovább mennénk, ehhez az adathoz néhány megjegyzést kell fűzni. Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, vajon megbízhatóak-e ezek a számok, s ez a szám különösen? A bírósági statisztikai adatszolgáltatás eredeti táblázatait összehasonlítva a helyi statisztikai kiadványok megfelelő közléseivel a kettő egyezését tapasztaltuk, így az adat helyesnek elfogadható. Ugy tűnik, hogy az „*egyéb*”, elvileg bármit tartalmazható kategória elegendőnek látszott az adatok álcázásához, amelyek nélkül például az összesített számsorokat sem lehetett volna kifejezni. Ezért a KSH adatát kutatásunk kiindulópontjaként elfogadtuk – de csakis kiindulópontnak. Miért?

Elsősorban azért, mert a fenti szám nem tartalmazza az évben elítéltek teljes számát. Az 1957. évi évkönyv ugyan nem utal erre, az 1969. évi és a következők viszont az igazságszolgáltatási fejezet előtti megjegyzésben tudatják, hogy *a katonai bíróságok megfelelő adatait a táblázatok nem tartalmazzák*. 1956. december 11-én az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletet adott ki a rögtönítélő bíróságok bevezetéséről a lőfegyverek engedély nélküli tartása (nemertebb kifejezéssel: a fegyverrejtegetés), az ezekkel elkövetett gyilkosság, rablás stb. bűntettére. Az intézkedés világosan a felkelés alatt felfegyverkezettek ellen irányult. *A statáriális eljárásokat a katonai bíróságok folytatták*, s azok csak 1957. novemberében szűntek meg. A forradalomban részt vett, s ezért államellenes bűncselekményekkel vádolt katonák és rendőrök felelősségvonnása is a katonai bíróságok hatáskörébe tartozott, ez a szerepük pedig a statárium megszüntetése után sem ért véget.²

A fentieket megerősíti az 1956 utáni megtorlásról itthon közzétett egyedüli összefoglaló adat, amely Berecz János „Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956” című könyvében található. Eszerint: „A polgári és katonai bíróságok 1956. november 4-től 1957. július 31-ig közbiztonsági bűntettek miatt 28 601 személyt ítélt

tek el, közülük 6321 főt a Népköztársaság elleni (tehát politikai) büntettek miatt.”³ Nyilvánvaló, hogy a KSH 6425 főnyi elítéltről szóló adata nem tartalmazza a katonai bíróságok elítélteit, hiszen a bíróságok semmiképpen sem végezhettek az összes elítélés 98%-ával július 31-ig, 1956 végén pedig – amiről még említést teszünk – csupán néhány tucat ítélet született.

Berecz János közlése nyilvánvalóan részleges adat, bár a közlés kontextusából úgy tűnik, hogy a szerző ennél többnek szánta. A megtorlás nemcsak folytatódott 1957 júliusa után is, de éppen ezután érte el tetőfokát 1958-ban: elegendő csak Nagy Imre és társai perére és kivégzésére utalni. De 1957. december 21-én, az országgyűlés ülészakán beszámoló Szénási Géza legfőbb ügyész és Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke egyaránt kijelentette, hogy az „ellenforradalmi ügyekben” történő felelősségrevonás még nem fejeződött be.⁴

Ugyanakkor a polgári bíróságok előtt „egyéb” (= Népköztársaság elleni) bűncselekményekért elítéltek száma sem fedi teljesen az általunk keresett, a forradalomban való részvételért elítéltekét tehát. A BHÖ I. része ugyanis a Népköztársaság elleni büntettek között a következő fontosabb cselekményeket sorolja fel:

- államrend elleni szervezkedés, mozgalom kezdeményezése, vezetése, az abban való részvétel, annak támogatása, erről való feljelentési kötelezettség elmulasztása
- izgatás
- fegyverrel, lőszerrel, robbanóanyaggal való visszaélés, azok engedély nélküli tartása (fegyverrejtegetés)
- tiltott határátlépés
- háborús és népellenes büntett, hazaárulás, hűtlenség, tsz elleni izgatás stb.

A legutolsóként említett kategóriába tartozók száma a fővárosi részadatok tanulmányozása alapján elenyészőnek, a nagyságrendet és az arányokat nem befolyásolónak látszik. A tiltott határátlépés esetében viszont más a helyzet: 1957-ben Budapesten az államellenes bűncselekmények miatt jogerősen elítéltek 43,7%-a tartozott közéjük, s még 1958–1959-ben is 20% körül mozgott arányuk.⁵ Az ország elhagyásának szándéka 1956 után természetesen nem nélkülözte a politikai motívumokat, alapjában véve mégsem tekinthetjük ezeket kifejezetten politikai ügyeknek. Ezért a későbbiekben megkísérjük a határátlépési perek elítél-

jel számát becsléssel meghatározni, hogy így elkülöníthessük a szorosán vett politikai elítéltek számától.

Egy következő feladat a vizsgálat időhatárainak meghatározása. *Meddig tartott* a megtorlás, illetve mely időpontig tekintendő a politikai perek túlnyomó többsége 1956-osnak? Mivel a perek iratai és a hivatalos kimutatások természetesen nem állnak rendelkezésre, talán önkényesnek tűnik a kutatás évkörét 1956 decemberétől *1959 végéig* kiterjeszteni. De az egyik legfontosabb közvetett forrásunk, a hazai feldolgozások politikai perekre való *hivatkozásainak* elemzése támogatni látszik ezt a feltevést: az ezekben szereplő bírósági aktaszámok túlnyomó része 1957–1959-ből való.⁶ Ugyaninnen tudható, hogy egyes ügyekben még 1960-ban is folytak eljárások (pl. a Köztársaság téri lincseléssel kapcsolatban a Baross téri felkelők ellen).

Ezek számát viszont csaknem lehetetlen pontosan meghatározni. A statisztikai évkönyvek igazságügyi fejezetének felépítése már 1959-ben megváltozott: kimaradt a jogerősen elítéltek bűncselekmény-főcsoportok szerinti felosztása. A következő hivatalos adat a politikai elítéltek számáról 1962-ből való (554 fő). Ettől kezdve a hetvenes évek közepéig 200–300 fő körül mozog évente.

A számunkra legfontosabb 1959-es évben azonban joggal feltételezhetünk nagyszámú ötvenhatos pert, még az akkori kisebb izgatási perek is bizonyára a forradalmi eseményekkel állhattak kapcsolatban. Az 1959-es hiányzó adatokat a korábbiakkal való összevetés, a tendenciák kiterjesztése, a helyi és országos adatok összehasonlítása nyomán próbáljuk meghatározni. A hivatalos statisztikákból kiinduló adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A táblázatból azonnal látható, hogy a megtorlás első két évében az összes elítéléseken belül *igen magas* az államellenes bűncselekményekkel vádoltak aránya, kb. 15%. „Normális” körülmények között ez az arány elenyésző: 1965-ben pl. 0,5%, 1966-ban 0,7%. Budapesten 1957–58-ban arányuk némileg alacsonyabb, ami valószínűleg az elsőfokon vidéken tárgyalt határátlépési ügyek nagy számából adódhat. Két változás érdemel különös figyelmet: 1959-ben a fővárosban az előző évhez képest felére csökken az elítéléseken belül az államellenesek részesedése. Másfelől a budapesti államellenes elítéléseknek a hasonló országos elítéléseken belüli

1. táblázat
A polgári bíróságokon jogerősen elítéltek száma,
felnőtt- és fiatalokorúak

év	össz. közvadás elítéltek száma	ebből Nközt. ell. bñncs. miatt elítéltek száma/ az össz. %-ában	Bpesti közvadás		Bpesti Nközt. ell. bñncs.			
			elítéltek száma	az orsz. %-ában	elítéltek száma	Bp. közvadás %-ában	orsz. Nközt. ell. %-ában	
1957	38 735	6425	16,6	7 449	19,2	925	12,4	14,4
1958	55 535	7853	14,1	10 406	18,7	1309	12,6	16,7
1959	61 621	...	?	13 918	22,6	831	6,0	?

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1957–1959. Budapest Statisztikai Évkönyve 1958–1960. Saját számítások.

aránya növekszik (1957: 14,4; 1958: 16,7%, talán azzal is összefüggésben, hogy az összes közvadás elítéléseken belül növekedett a budapestiek aránya (1957-ről 1959-re 19,2 ől több mint 22%-ra). Joggal feltételezhető, hogy a főváros súlya az államellenes elítéléseken belül 1959-ben is tovább nőtt. Feltételezhető az államellenes elítélések számának jelentős, a fővárosihoz hasonló arányú csökkenése is. Erre mutat az 1957–58-ból rendelkezésre álló ügyészszégi adatok változása is:

2. táblázat

Népköztársaság elleni bñncselekmények miatt
feljelentett személyek száma országosan, felnőtt és fiatalokorú

év	megszüntetés	vádemelés	összesen
1957	4 989	15 235	20 224
1958	2 494	3 774	6 268

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1957., 1958.

Az újabb vádemelések erősen lecsökkenő számát, az 1957–58-ról áthúzódó ügyeket, valamint az 1. táblázatban mért változásokat figyelembe véve, ha a Budapesten 1959-ben államellenes bñncselekmény miatt elítéltek számát (831) a hasonló országos számhoz képest 18%-nak tekintjük, akkor kb. 4600 fővel számolhatunk 1959-ben. Ebben az esetben az 1959-ben államellenes bñnökért

elítéltek aránya az összes közvádas elítéléseken belül kb. 7,5%-os volna.

E becslés próbájára áttekintettük az 1957–1959-es statisztikai évkönyvek 2.4 és 2.3 (1959) sz. táblázatainak (Jogerősen elítéltek száma az elkövetett bűncselekmények szerint) adatait. Ezek mindhárom évben ugyanazon közvádas cselekmények elítéltjeinek számát tartalmazzák, immár részletesen felsorolva azokat. Ugyancsak egységesen *nem tartalmazzák* az államellenes elítéltek számát és néhány más közvádas cselekmény elítéltjeit. Mivel az elítélések bűncselekmény-struktúrája a szóbanforgó időszakban nemigen változott, feltételeztük, hogy a nem részletezett cselekményeken belül az államellenesek egy bizonyos arányt képviseltek. Az eredmény a következő:

3. táblázat

A Statisztikai Évkönyv (1959) 2.3 és 2.4 sz. tábláiban nem szereplő közvádas elítéltek, felnőtt- és fiatalok

év	az elítéltek száma összesen	ebből Nközt. ell. bűncs. miatt szám	%
1957	12 088	6425	53,2
1958	19 345	7853	40,6
1959	10 301	...	

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1957–1959 alapján saját számítások.

Ha a két százalékhányt átlagát vesszük, úgy szinte pontosan a fenti következtetés eredményét kapjuk, míg ha a csökkenést vesszük figyelembe, úgy kb. 3000 fő lesz az eredmény.

Az *ügyészeti és bírósági adatok összevetésével* megállapítható, hogy Népköztársaság elleni bűncselekmények miatt 1957–58-ban 19 009 vádemelés történt (ld. 2. táblázat). Ugyanebben a két évben a bíróságok jogerősen lezárták 16 995 fő ügyét, ebből elítéltek 14 278 személyt, azaz a bíróságok elé kerültek 84,2%-át. Legalább kétezer vádlott ügye húzódott át 1959-re, s minden bizonynyal újabb vádemelések is történtek. Ezek számát egyáltalában

nem ismerjük. Az elítéltek száma ebben az évben 3000—4500 között lehet, s talán nem tűnik önkényesnek, ha a korábbi arányokhoz leginkább közelítő *4000 főnyi elítélttel számolunk a továbbiakban.*

A következő feladat „leválasztani” a BHÖ szerinti Népköztársaság elleni elítéltek számától a tiltott határátlépésért elítéltek számát. Az ily módon kapott szám azon elítélteké lesz, akiket a vizsgált években kifejezetten politikai cselekményekért büntettek. Országos adatokkal erről egyáltalában nem rendelkezünk, ezért kénytelenek vagyunk e számot a helyi adatok érvényét kiterjesztve meghatározni, jóllehet ez torzítás veszélyével jár.⁷

4. táblázat

A szorosan vett politikai elítéltek száma országosan a bp-i arányok alapján, felnőtt- és fiatalok

év	Nközt. ell. elít. száma orsz.	Nközt. ell. elít. száma Bp-en	Ebből szoro- san politikai Budapesten szám	%	A %-arányból számított orsz. szám
1957	6 425	925	521	56,3	3 617
1958	7 853	1 309	1 046	79,9	6 274
1959	4 000*	831	598	72,0	2 880
Össz.	18 278				12 771

* becsült adat

Forrás: Budapesti Stat. Évk. alapján saját számítások.

Ha a három év fővárosi átlagát vesszük (a szűkebben vett politikai elítéltek aránya 70—71% körül van), nagyon hasonló országos összesítést kapunk. Megállapítható tehát, hogy *a polgári bíróságok 1957—59-ben több mint 18 ezer főt ítélték el a törvény által politikainak minősített bűnökért, és ebből 12 és fél ezernél többre tehető a forradalomban való részvételért elítéltek száma.*

A *katonai bíróságok* által elítéltek számának meghatározása az eddigieknél nehezebb feladatot jelent, hiszen a rendelkezésre álló adatok, ha lehet, még az eddigieknél is hiányosabbak. Tevé-

kenységük kezdeti szakaszáról viszont vannak információink. A Központi Statisztikai Hivatal 1957 elején kiadott, a forradalmi eseményekről szóló jelentése szerint 1956. dec. 11–1957. jan. 7. között a statáriálisan eljáró katonai bíróságok 71 főt ítéltek el.⁸ 1957. február 12-én egy budapesti bírósági tanácskozás 208 főben jelölte meg a statárium addigi elítéltjeinek számát.⁹ Végül felhasználható Berecz János már idézett közlése, amely 1957. júl. 31-ig együttesen tartalmazza a polgári és katonai bíróságok elítéltjeinek számát. E nyomon elindulván megkíséreltük szétválasztani a kétféle bíróság elítéltjeinek adatát.

Először a közölt 6321 főből kivontuk a KSH által 1956-ra megadott statáriális (tehát katonai) elítéltek számát, 71 főt, hisz ezeket biztosan ötvenhatos ügyekért ítélték el. (E szám érvénye 1957. jan. 7-ig terjed, de az eltérés nem jelentős.) 1957. évre így 6250 Népköztársaság elleni elítéltet kaptunk.

Adott időszakon belül a polgári és katonai bíróságok elítélései *arányának* meghatározásához egyetlen fogódzót találtunk. Az országgyűlés 1957. december 21-i ülésén Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke beszámolójában közölte, hogy 1957. nov. 30-ig a Legfelsőbb Bírósághoz (polgári tanácsok) 1717 „ellenforradalmi tárgyú” bűnügy került, míg a katonai kollégiumhoz 827 ügy.¹⁰ *Ügyekről* van tehát szó, és *nem az elítéltek számáról*. De mert az ügyek azonos jellegűek, okkal feltételezhető, hogy szereplőik átlagos száma sem tér el sokkal egymástól, ennek kiszámítására majd visszatérünk. A Legfelsőbb Bíróságon 1957-ben az ügyek 67,5%-a polgári, 32,5%-a katonai tanácsok elé került. Ha ezt az arányt Berecz János sokat idézett számadatainak felbontására alkalmazzuk, a következő eredményt kapjuk: 1957. júl. 31-ig polgári bíróságok elítéltek 4219 főt, katonai bíróságok elítéltek 2031 főt.

Ellenőrzésképpen először az ily módon kiszámított, a polgári bíróságokon elítéltekről szóló adatot vizsgáljuk meg. A katonai bíróságok szinte kizárólag politikai tárgyú cselekményekkel foglalkoztak ezidőtájt, így Berecz János közlése az egyéb közvadás cselekményekért elítéltek számáról a polgári bíróságokra esik. Az általa megadott 28 601 főből tehát kivontuk az 1956–57-ben katonai bíróságokon elítéltek számát (71 + 2031 = 2102 főt). A fennmaradó 26 499 főből számításunk szerint 4 219 embert ítéltek el államellenes cselekményekért, vagyis az összes elítélt

15,9%-át. Ez szinte pontosan megegyezik az 1. táblázatban 1957. évre, a polgári bíróságokra vonatkozó 16,6%-os aránnyal, vagyis igazolja a fenti számítás helyességét.

Az egy ügyben szereplő személyek számára vonatkozólag részadatokkal rendelkezünk. A KSH 1957 eleji jelentése 61 katonai ügy 89 vádlottjáról tudósít (1,4 fő/ügy). Országos és helyi sajtóközlések alapján 1957-ből 33 katonai bírósági ítélet 58 szereplőjének nevét számoltuk össze (1,8). A Legfelsőbb Bíróság 1957-es szorosán vett politikai ügyei közül sajtóközlések, visszaemlékezések összegyűjtésével 122 ügy 284 elítéltjéről van tudomásunk (2,3). Ügyenként átlagosan két ember elítélését feltételezve a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma 1957. nov. 30-ig több mint 1600 főt ítélte volna el. A statáriálisan eljáró katonai bíróságok azonban jogerős ítéleteket hoztak, vagyis nem volt fellebbezésnek helye a katonai kollégiumhoz¹¹, (mely egyébként szintén folytatott elsőfokú eljárásokat, pl. Dudás József és Szabó János esetében, akárcsak a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi tanácsa pl. Nagy Imre és társai, vagy még korábban Déry Tibor és társai ügyében).

Becslésünk szerint 1957-ben a katonai bíróságok országosan kb. 3000 főt ítéltek el, s ez a szám a statárium megszűnése, 1957. novembere után, 1958-ban is százakra rúgott. Az összes 1956-os elítélésekről szóló eredményeket a következőkben foglalhatjuk össze.

5. táblázat

Az elítéltek száma országosan, felnőtt és fiatalok

év	polgári bíróságokon		katonai bírós. polit. elít. száma	politikai elítéltek polg. + kat. együtt
	Nközt. ell. elít. száma	politikai elítéltek száma		
1957	6 425	3 600	3 000	6 600
1958	7 853	6 300	400	6 700
1959	4 000	2 900	?	2 900
Össz.	18 278	12 800	3 400	16 200

A megtorlás természetesen nem csupán a *több mint 16 ezer* 56-os cselekményekért elítéltet érintette. 1957–58-as adatok szerint a *polgári bíróságok* az eljűk kerültek kb. 83–85%-át ítélték el.¹² Így feltételezhető, hogy 1957–1959 között Népköztársaság elleni cselekmények vádjával összesen *26 ezren kerültek bíróság elé*, s 21 700 főt ítélték el (ebből több mint 16 ezret szorosan vett politikai cselekményekért.¹³) A *polgári ügyészségek* adataiból (2. táblázat) feltételezhető, hogy három év alatt csak *31 ezer ember ügyében folytattak vizsgálatot*. Az internálás¹⁴, a lakóhelyről való kitiltás, a rendőri felügyelet alá helyezés, a munkahelyről való fegyelmissel történő elbocsátás, a kényszerlakhely kijelölése (kitelepítés), a feketelistára helyezés bizonyosan *további tízezreket* érintett.

II.

A kérdést, hogy *kiket ítélték el* a bíróságok 1956-os cselekmények vádjával, két szempontból is szükséges feltenni. Először is fontos az elítéltek társadalmi helyzete, kora, neme, másodsorban megállapítandó, milyen tevékenységért sújtotta őket a megtorlás. Jelenleg egyik kérdésre sem tudunk kielégítő körben válaszolni, kizárólag részadatokra támaszkodhatunk. Ezeket megfelelő szociológiai mintának sem tekinthetjük, hiszen földrajzi értelemben egyoldalúak: túlnyomórészt a fővárosra vonatkoznak. Úgy érezzük azonban, hogy bizonyos következtetések így is megkockázathatók.

Mintegy két évi gyűjtőmunka eredményeképpen két csoportban 760 szorosabb értelemben vett politikai elítéltről részletesebb adataink vannak. A két csoport egyikét 457 fő alkotja, akiket 1957–1958-ban (néhány esetben 1959-ig) elhúzódóan a *népbíróságok*, illetve a korszak elején a *gyorsított eljárás* szabályai szerint eljáró rendes bíróságok ítélték el. A másik, 303 fős csoportot a rendes büntetőtanácsok által 1957–58 folyamán elítéltek alkotják.

Az elkülönítést az indokolta, hogy a kétféle eljárás határozottan más karakterű cselekményekkel foglalkozott, s emiatt a büntetések mértéke is számottevően különbözött. A gyorsított eljárást az 1957. január eleji csepeli sztrájkot követően az 1957.

évi 4. sz. törvényerejű rendelet mondta ki többek között fegyverés lőszerrejtegetés, gyilkosság, gyújtogatás, rablás, közérdekű vagy nélkülözhetetlennek nyilvánított üzem (a kiegészítő rendelet szerint minden száz főnél többet foglalkoztató üzem) működésének zavarása, tömeges munkabeszüntetésre való felhívás, államrend elleni szervezkedés büntettének esetére.¹⁵ A gyorsított eljárás szerint működő különtanácsok utódai a népbíróóságok, melyek felállítására először a Legfelsőbb Bíróságon, majd a Fővárosi Bíróságon, a Pest megyei, Miskolci, Szegedi, Pécsi és Győri megyei Bíróságon került sor 1957 tavaszán és nyarán.¹⁶ A népbíróóságok átvették a gyorsított tanácsok ügykörét és eljárási szabályait is. Büntetéseik előírás szerint drákóiak voltak: felnőttek esetében halál vagy az összes körülmények mérlegelésével öttől tizenöt évig terjedő börtön (1957. jan. 15. előtti cselekmények esetében ez lehetett kisebb is, ám ezt alig alkalmazták).

A rendelkezésre álló adatok nem bizonyultak elegendőnek annak megállapításához, hogy az említett több mint hétszáz személyt milyen konkrét cselekmények miatt ítélték el. Ismerjük azonban az elítélés alapjául szolgáló bűncselekmény megjelölését, halmazat esetén a legjellemzőbbét. Utóbbit azért érdemes megemlíteni, mert – elsősorban a népbíróósági tanácsok – igyekeztek minél több köztörvényes cselekményben elmarasztalni a vádlottakat. Ezt számos visszaemlékezés is megerősíti: szervezkedés mellett sokakat elítéltek még társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopás, rablás miatt is. Az elítélések alapjául szolgáló bűncselekményekről ad képet a 6. sz. táblázat.

A népbíróóságok elé kerültek mindenekelőtt a *fegyveres felkelő csoportok* elfogott tagjai. Az itt szereplő mintában van pl. a Széna téri harcoló csoport több tagjának pere, a IX. kerület Tompa utcaiak egy része, a kisésti felkelők közül néhányan, hasonlóan a Corvin-közből, a Práter utcából, a Dudás vezette csoportból, stb.¹⁷ A népbíróósági mintában szereplők 19%-át vádolták gyilkossággal is (általában szervezkedés mellett) ezek egy része felkelő volt, ahogyan a fegyverrejtegetésekért elítélteké is. Több felkelőt „meg nem határozható számú gyilkosság kísérlete” címén (is) elítéltek.

A különleges bíróságok ítélték el a különféle – egyébként kis számban előforduló – *terrorcselekmények és gyilkosságok* elkövetésével vádlottakat. A népítéletek, lincselések kérdésével a for-

radalommal kapcsolatos szakirodalom bőségesen foglalkozott, így talán itt nem szükséges bővebben szólni ezekről. Hogy ezeket az ügyeket hogyan vizsgálták ki, és a hozott ítéletek mennyiben voltak indokoltak, azt csak valamikor a perek iratainak tanulmányozása után lehet eldönteni (esetleg). Mintánkban ilyen jellegű a miskolci népítélet résztvevőinek tömegpere, Sziklai Sándor alvezredes meggyilkolásának ügye, Bordás András csepeli sztahanovista meggyilkolásának szereplői, s néhány személy más esetek (Köztársaság tér, Mosonmagyaróvár, karhatalmisták elleni merényletek, stb.) kapcsán.

6. táblázat

Elítéltek megoszlása bűncselekmények szerint (legjellemzőbbnek minősített bűncselekmények)

Bűncselekmény	Népbír. (Gys.) tanács		Rendes bünt. tanács	
	szám	%	szám	%
államrend elleni szervezkedés kezdeményezése és vezetése (BHÖ 1/1)	48	10,5	—	—
államrend elleni szervezkedésben tevékeny részvétel, felhívás stb. (BHÖ 1/2)	354	77,5	70	23,1
izgatás (BHÖ 2)	12	2,6	185	61,0
fegyverrejtegetés (BHÖ 33, 34)	30	6,6	39	12,9
gyilkosság, emberölés (BHÖ 349, 351)	13	2,8	2	0,7
egyéb	—	—	7	2,3
összesen	457	100,0	303	100,0

Sajátos csoportot alkotnak a *november 4. utáni szervezkedések* elítéltejei. E többnyire kórházakban szerveződött, röplapok és ille-

gális sajtó előállításával vádolt csoportok közül gyűjtésünkben szerepel a Péterfy Sándor utcai kórházban szervezkedők néme-lyike (Tóth Ilona, Gáli József, Obersovszky Gyula és társaik, Eörsi István), a Péch Géza vezette tömörülés tucatnyi tagja, Sándor András író, a szolnoki szervezkedés, stb. Népbíróságok ítélték el a *helyi forradalmi, nemzeti bizottságok* elfogott tagjait (a kakucsi, nagytétényi, budafoki, rákosszentmihályi, újpesti bizottságok néhány tagjáról van adatunk). A megtorlás célpontjai voltak a különféle *vallási alapon álló politikai tömörülések* tagjai (itt: Mindszenty titkára, Turcsányi Egon és a hercegprímás kör-nyezetének számos tagja, a fővárosi Nemzeti Bizottságban fellépő Zajgóvári Károly-féle Keresztény Párt, az Illés István vezette Ma-gyar Forradalmi Ifjúság Pártja nevű szervezet vezetői). Különleges bíróságok elé kerültek egyes *munkástanácsok* vezetői is, általában a legnagyobb üzemekből, és a területi munkástanácsok vezetői (Ganz Vagon, Északi Járműjavító, Ikarus, vagy a KMT megalakulásában szerepet játszó Krassó György és Sz. Nagy Sándor, a csepeli központi munkástanács három vezetője stb.)¹⁸

A rendes bíróságok elé került személyek csoportokba sorolása még nehezebb, hiszen – kis számban – szinte minden fent emlí-tett kategória megtalálható közöttük, talán a népítéletek és a november 4. utáni szervezkedések résztvevői jelentenek kivételt. Az ide kerültek ügyét az köti össze, hogy a bíróságok, illetve más hatóságok tevékenységüket kevésbé fontosnak ítélték, s bizo-nyára olykor még a minimális törvényes alap is hiányzott az el-ítéléshez. Úgy tűnik, hogy a legnagyobb tömeget a munkahelyi, lakóhelyi közösségben elhangzott, izgatónak minősített kijelen-tésekért elítéltek, és – ami fontosabb – *az üzemi munkástaná-csok vezetői és tagjai*, az intézményekben létesült forradalmi bizottságok szereplői jelentik (hazai kiadványok hivatkozásai alapján több mint kéttucatnyi üzemi munkástanács-per szerep-lőit sikerült eddig azonosítani). A korábban említett kategória rávilágít arra, hogy nemcsak a forradalmi tevékenység, de az amelletti kiállás – sőt talán ennek gyanúja is – elegendő volt az elítéléshez.

A két mintában szereplő elítéltek túlnyomó többsége (több mint 93%-a) férfi. Adataink igazolják azt a közhelynek számító megállapítást is, hogy 1956 az ifjúság forradalma volt. Különösen érvényes ez a radikálisabb, ill. tevőlegesebb résztvevőkre: a külön-

leges bírósági mintában szereplők 59,5%-a nem töltötte be 1956-ban 30. életévét, de a rendes bíróságok előtt elítéltek esetében is 43,6% az arányuk. A részletes kormegoszlást a következő táblázat szemlélteti:

7. táblázat
Az elítéltek megoszlása 1956-os életkoruk szerint (%)

életkor	Nbír. (Gys.)	rendes bünt. t.
18 éven alul	7,4	10,6
18–20 éves	18,2	9,6
21–24 éves	15,5	9,9
25–29 éves	18,4	13,5
30–34 éves	10,1	16,2
35–39 éves	8,3	11,2
40–44 éves	8,1	9,9
45–49 éves	4,6	8,2
50 év felett	9,4	10,9

A vizsgált elítéltek társadalmi helyzetét reprezentáló adatok, ahogy már említettük, nem alkalmasak szélesebb körű kiterjesztésre. Fővárosiakról lévén nagyrészt szó, nem reprezentálják a parasztság részvételét az eseményekben, s mivel polgári bíróságok elítéltjeivel van dolgunk, ugyanez mondható a fegyveres testületekről is. (Arról nem is szólva, hogy az elítéltek eleve bizonyos értelemben torzítottan tükrözik a forradalomban résztvevők megoszlását.) Gyűjtött adataink sok esetben nem tették lehetővé a finomabb kategorizálást, így azután legfeljebb bizonyos tendenciák érzékeltetésére nyílik lehetőség.

A 8. táblázat két adatsora láthatóan igen hasonló. Többséget képez az üzemi munkásság, amely az elítéltek összesített többségét is jelenti. Az egyetlen jelentősebb számszerű eltérést az alkalmazott, termelésirányító réteg rendes bíróságok előtti jelentősebb súlya képviseli (a parasztság reprezentációja, amint említettük, nem alkalmas különösebb következtetések levonására). A magyarázat valószínűleg az, hogy e réteg tagjai inkább az intézmények stb. forradalmi bizottságaiban és az üzemi munkástanácsokban voltak jelen, mint a fegyveresen harcoló csoportokban.

Nem számszerűsített különbség, hogy amíg a népbíróságokon elítélt értelmiségiek túlnyomó része humán foglalkozású: író, pap, jogász, tanár, addig a rendes bíróságok jobbára műszaki értelmiségieket vontak felelősségre.

8. táblázat
Az elítéltek megoszlása foglalkozásuk szerint (%)

Foglalkozás	Nbír. (Gys.) (N = 457)	rendes bünt. t. (N = 303)
segédmunkás	16,2	14,5
szak- és bet. munkás	38,3	39,9
bányász	4,6	—
munkás összesen	59,1	54,4
paraszt	7,2	—
termelésirányító, alkalmazott	11,8	21,5
értelmiségi	11,1	11,5
egyetemi hallgató	3,7	1,0
tanuló összesen	7,0	7,0
egyéb (önálló kisip., htb., nyugdíjas stb.)	3,7	5,6

A forradalom mozgatóerejét jelentő fiatal munkások tömege a két fentebbi táblázatból meggyőzően kitűnik. A megtorlás fő célpontjai ők voltak, a két minta adataiból körvonalazható jellegzetes típus: a *legfőbb húszas éveinek elején járó, fegyverrel harcoló munkás, és a harminc körül járó, immár környezetében bizonyos tekintélyt, esetleg alacsonyabb irányítói pozíciót szerzett társa, akit az üzemi munkástanács vagy valamely intézményi forradalmi bizottság soraiba választottak*. A megtorlás természetesen nem kerülte el a forradalom előtti *olvasás idején vezető szerepet játszó, de különösen annak vereségébe belenyugodni nem akaró, az ellenállást a munkástanácsokkal együtt folytató értelmiségieket* sem.

Már részben a kormegoszlásból is következik az a történeti tény, hogy a volt uralkodó osztályok képviselői elenyésző arányban reprezentáltak az elítéltek között. Az általunk vizsgált 760 fő

közül 49 esetben (6,4%) tért el az 1945 előtti foglalkozás az 1956-ostól, túlnyomórészt katonatisztek és vezető köztisztviselők dolgoztak munkásként és alkalmazottként. A fiatal elítéltek *eltartójának* 1945 előtti adata (ahol ezt sikerült kideríteni) sem mutat ettől lényegesen eltérő képet. A népbíróságok elé került fiatalok közül 140 olyan munkás foglalkozását vizsgáltunk, akik 1945 előtt eltartottak voltak, és tudjuk az apa foglalkozását. 86 fő munkás (61,4%), 28 fő parasztcsaládból (20%) származott, 12 fő (8,6%) eltartója a felszabadulás előtt önálló kisiparosként vagy kiskereskedőként dolgozott. Korábban alkalmazott volt 9 fő eltartója, s végül 3 értelmiségi, egy-egy pedig földbirtokos illetve katonatiszt apától származott. Látható, hogy a munkás elítéltek nagy többsége munkáscsaládokban, vagy falusi illetve városi kisegyzisztenciák, esetleg falusi nincstelének családjában nőtt fel.

Arra vonatkozóan, hogy az elítéltek közül milyen arányban képviseltették magukat az ún. lumpen és bűnöző elemek, nagyon nehéz megbízható számszerű adatokat találni. A felmérésbe bevont 760 személy közül 13 fő (1,7%) foglalkozása (alkalmi munkás, foglalkozás nélküli, börtönből szabadult) utalt erre, ezt azonban még hozzávetőleges arányként sem lehet értelmezni. Tény, hogy a különleges bíróságon elítélt 457 személyből 111 (24,3%) büntetett előéletű volt, jobbára köztörvényesként (a politikai elítéltek aránya kb. 6,5%). Hasonló képet mutat a fővárosban szorosán vett politikai cselekményekért 1957–59-ben elítéltek összeségéből számolt arány: ezek 23,6%-a volt már büntetve. Az ötvenhatosok közül tehát minden negyediket-ötödiket elítéltek már korábban valamilyen bűncselekményért. Ennek reális értékeléséhez figyelembe kell venni hogy 1949 és 1956 között a bíróságok több mint 930 ezer jogerős ítéletet hoztak.¹⁹ Ezek zömét egyáltalán nem az ún. koncepciók perек, hanem kihágások, a beszolgáltatással kapcsolatos közellátási büntettek, az ún. tervbüntettek, kisebb súlyú üzemi lopások stb. tették ki. Az országos és helyi hatóságok túlbuzgósága, terrorja, ugyanakkor nemegyszer a létfenntartás kényszere játszott szerepet tíz- és százazrek elítélésében. (Gondoljunk Déry Tibor: *A téglafal mögött* című novellájára, mely jellegzetes példája ennek az utóbbi esetnek.) A *köztörvényes bűnökért többszörösen büntetettek* aránya már szignifikánsabb, ez a népbírósági mintában 9,6%.

Megbízható képet még ez a szám sem jelent arról, hogy az eseményekben a lumpen-bűnöző elemek milyen súllyal szerepeltek (pl. a többszörösen büntetettek feltalálása és elítélése nyilvánvalóan sokkal könnyebb volt). Mindenesetre a hazai kiadványokban gyakorta hangoztatott vádat, miszerint a forradalom tevőleges résztvevői között igen nagy arányban, sőt vezető helyen szerepeltek „bűnöző, huligán, lumpen” elemek, a statisztikai adatok nem igazolják, pedig a szerzők is láthatóan az elítéltek adataival kívánják igazolni állításaikat. Semmi ok nincs tagadni, hogy a forradalmi cselekményekért elítéltek egy részét, talán 6–8%-át ilyen személyek alkották, Budapesten egy-két százalékkal többet is. Kétségtelen, hogy az eseményekben szerepet játszottak a politikai cselekményekért valamikor korábban elítéltek, akik egy része biztosan alapvetően szembenállt mindazzal, ami 1944/45 után történt Magyarországon. Népbíróági mintánkban, ahogy már említettük, kb. 6,5% azok aránya, akiket korábban politikai cselekményekért ítétek el. Ezek egy része valószínűleg kisebb súlyú izgatás, határátlépési kísérlet, más része szervezkedés miatt ült börtönben. Az ún. háborús és néPELLenes büntettért elítéltek aránya 1–2% mindössze. Ami a szervezkedéseket, kémkedési ügyeket illeti, Fehérváry István könyvének²⁰ adatközlő fejezetei jól rávilágítanak arra, hogy ezek egy része ártatlan, más része felelőtlenül beugratott, jelentéktelen hírszerző tevékenységet folytató egyén volt. Az ilyen ügyekben elítéltek forradalom alatti szerepét, de még az elítélésen belüli arányát sem tarthatjuk jelentősnek, ahogyan a lumpen elemekét sem. Megállapítható, hogy a hazai kiadványokban sok fáradtsággal kialakított képet a tipikus, lumpen-bűnöző, volt nyilas és fasiszta, klerikális földalatti szervezetekből jött „ellenforradalmárról” éppen az elítélések nem igazolják. A megtorlás — természetes módon — nem ellenük irányult, hanem a fentebb már említett, a számadatok által sokkal inkább valószínűsíthető típusok ellen.

III.

A forradalmi eseményekben való részvétel miatt elítélteket sújtó *büntetések mértékéről*, az elítélések körülményeiről a korábbiakhoz hasonló, töredékes kép bontakozik ki. Nincs országos

adatunk a büntetések időtartamának alakulásáról, a kivégzettek számáról, a fontosabb perek szinte mind a nyilvánosság teljes kizárásával zajlottak le, s nemhogy a sajtó nem adott hírt többségükről, de még a legközelebbi hozzátartozókra, sőt — pl. az elítélő határozat indokló része tekintetében — olykor még a vádlottakra is kiterjedt az ítéletközlési tilalom.

Közvetlenül a forradalom leverése után a sajtó viszonylag részletesen foglalkozott az egyre sűrűsödő őrizetbevételekkel, majd a statárium december 11-i bevezetését követően tudósított az első ítéletekről is — persze meglehetősen szűkszavúan. Már négy nappal a rögtönbíráskodás meghirdetése után fegyverrejtegetésért kivégezték Miskolcon Soltész Józsefet, majd december 20-án (kegyelmi kérvényük elutasítatván) a kecskeméti ifj. Góbor Ferencet és Minczér József 24 éves bányászt, a kesztölci nemzetőrség tagját.²¹ Ők tehát a megtorlás első áldozatai. Ezután a központi sajtó 1957 nyaráig szinte naponta közölte az újabb és újabb letartóztatások, vádemelések és ítéletek híreit. Nagy számuk ellenére szűkszavúságuk változatlan maradt: lényegében csak az első nagyobb pert, a Tóth Ilona és társai elleni bírósági eljárást kísérelték meg részletesebben bemutatni.²² Később minden bizonnyal úgy találták, hogy a per körülményei (a vádlottak — orvosnő, író, újságíró, szökött rab, fiatalkorú, egyetemisták stb. — koncepciós ízű összeválogatása, a vád tárgyául szolgáló gyilkosság középkori rémtörténetyszerű tálalása, bizonytalan pontjai) a kívánt propaganda-hatás szempontjából inkább ártanak, mint használnak, s az elsőfokú ítélet után mellőzték a részleteket. Az elsőfokú bíróság három halálos ítéletet hozott, a Legfelsőbb Bíróság ezt kétszeresére emelte, halálra ítélve többek között az elsőfokon 1, illetve 3 évi börtönre ítélt Gáli Józsefet és Obersovszky Gyulát. Az ő életüket a nemzetközi tiltakozás megmentette, ám a másik négy vádlottat kivégezték.²³ A központi sajtó ezt követően egyre ritkábban foglalkozott elítélésekkel „ellenforradalmi ügyekben”: viszonylag rendszeresen 1958 májusáig, amikor közölte Péch Géza és három társának kivégzéséről, a többiek elítéléséről szóló hírt.²⁴ Ezt követően a csend csak kétszer tört meg: 1958 júniusában Nagy Imre és társai elítélésekor, majd 1959 áprilisában Mérei Ferencék ítéletének közzétételkor.²⁵ A kezdeti „bő” tájékoztatás éppúgy szolgálta a megfélemlítést, mint a hírek visszafogása, vagy az áttérés a teljes hírzárlatra. Az első időszak-

ban a még magát gyengének érző hatalom befelé és a külföldnek egyaránt igyekezett bizonyítani erejét, később a helyzet változásával a társadalom esetleges ellenállásának bomlasztására elegendőnek ítélték a titoktartás fátyla mögötti kiszivárogtatást, s nyomában a rémhírek terjedését. Most már a külföld számára is az erő helyett inkább a megbékélés, a konszolidáció szemléltetésére volt szükség, amibe a tömeges és kemény ítéletek hírei nemigen illettek bele. Vidéken hasonló folyamat játszódott le. A különbség annyi volt, hogy a helyi hatóságok néhol eleinte megengedték maguknak „saját megtorlásuk” különlegesen bő, a központi mértéket meghaladó tálalását, nem tartózkodva a vádlottak elleni legdurvább hangulatkeltéstől, a perek látványos megrendezésétől. Igen szomorúan jellemző ebből a szempontból a talán legismertebb vidéki per, a győri Földes Gábor és társai elleni eljárás, melynek célja a Dunántúli Nemzeti Tanács ellenkormány jellegének bizonyítása és a mosonmagyaróvári vérfürdő felelősségének elhárítása volt; itt hat halálos ítéletet hoztak.²⁶ 1957 szeptembere után a vidéki lapok még elvétve sem közöltek híreket a helyi bíróságok politikai elítéléseiről – az időpont egybeesett az azév őszi ENSZ-közgyűlés elé terjesztett jelentés nyilvánosságra hozatalával, mely a magyar kérdéssel foglalkozott.

Célunk mindenekelőtt *adatok* közlése a megtorlás folyamatáról, nem pedig a perek részletesebb tárgyalása.

A büntetések megoszlásáról az I. fejezetbenihez hasonló országos adatunk nincsen. Az egyetlen ilyen jellegű *részadatot* megint csak Berecz János közlése szolgáltatja. 1957. július 31-ig a Népköztársaság elleni bűncselekményekért elítélt „6321 fő közül 70-et halálra, 2332 főt 1 éven felüli börtönre, 3581 főt pedig 1 éven aluli börtönre ítélték, a többi pénzbüntetéssel, javító-nevelő munkával, próbára bocsátással nevelték”.²⁷ A megtorlás kezdeti szakaszára tájékoztató jellegűnek elfogadható e közlés, ámbár azt nem tartalmazza, hogy az ítéletek jogerősek voltak-e (valószínűleg nem mind), s a büntetések felosztása is rendkívül elnagyolt. A közlés fő fogyatékosága, hogy „a Népköztársaság elleni büntetteknek” azidőben nagy tömegét adták az – enyhe ítélettel sújtott – határátlépési kísérletek. Bár az adatban benne foglaltatnak a statáriális és más katonai ügyek is, mégis feltevésünk szerint e részleges közlés a *valóságosnál enyhébb* képet igyekszik festeni. Ennek igazolására összehasonlítottuk a rendelkezésre álló legszé-

lesebb adatunkkal, a fővárosban Népköztársaság elleni, illetve szorosan vett politikai cselekmények vádjával elítéltek büntetési adataival 1957. évben.

9. táblázat
A büntetések megoszlása 1957-ben

	Berecz-adat		Bp. Nközt.		Bp. polit. elítélt	
	1957. júl.-ig		ell. elítélt		1957-ben	
	szám	%	szám	%	szám	%
1 év alatti bört.	3581	56,6	454	49,1	169	32,4
1 év feletti	2332	36,9	309	33,4	239	45,9
halálbüntetés	70	1,1	26	2,8	26	5,0
egyéb büntetés	338	5,4	136	14,7	87	16,7
összesen	6321	100,0	925	100,0	521	100,0

Ha csak a börtönbüntetések arányait vesszük szemügyre, jól látható, hogy amíg a Népköztársaság elleni bűncselekmények miatt elítéltek arányai hasonlóak a Berecz által megadott számokhoz, addig a politikai, tehát ötvenhatos ügyekben a helyzet egészen más: itt a szigorúbb büntetésekre ítélt aránya jóval meghaladja az enyhébb elbírálásban részesültekét! Feltevésünk tehát nem volt alaptalan: a hazai félhivatalosnak tekinthető adat a valóságnál enyhébb képet sugall a megtorlásról. A nem börtönjellegű egyéb büntetések eltérő arányaira nehéz kielégítő magyarázatot találni. Csökkenthette részesedésüket a katonai bíróságok súlya, amelyek nem szabtak ki ilyen büntetéseket; esetleg feltehető, hogy a Berecz-féle statisztika nem tartalmazza a fiatalok adatait (1957-ben a fővárosban Népköztársaság elleni vádakkal elítélt fiatalok 55,6%-át büntették javítóneveléssel, próbárabocsátással stb.). Fentiekén kívül szó lehet itt helyi sajátosságról, arról ugyanis, hogy Budapesten kiemelkedően nagy számú fiatalok ítélték el, s az eltérést az ő sajátos büntetésstruktúrájuk okozza. E feltételezést a forradalom köztörténete mindenesetre megerősíti.

Tekintsük át most már az 1957–1959 között a fővárosban szorosan vett politikai okokból elítéltek részletes megoszlását büntetésük szerint:

10. táblázat

Politikai cselekmények miatt jogerősen elítéltek megoszlása
büntetésük szerint Budapesten, 1957–1959,
felnőttek és fiatalok

	szám	%	
3 hó alatti börtön	6	0,3	} 1 év alatt 31,9%
3–6 hónapi börtön	137	6,3	
6–12 hónapi börtön	548	25,3	
1–2 évi börtön	398	18,4	} 1 év felett 54,0%
2–5 évi börtön	331	15,3	
5–10 évi börtön	210	9,7	
10 év feletti börtön	172	7,9	
életfogytiglan	58	2,7	
halálbüntetés	85	3,9	
egyéb büntetés	220	10,2	
összesen	2165	100,0	

Minden számszerű összehasonlítás nélkül látható: a forradalom résztvevőivel szemben *igen kemény büntetéseket* alkalmaztak. Közülük *minden második elítélt egy évnél hosszabb börtönbüntetést kapott; minden tizből egy öt éven felüli, egy pedig tíz esztendőt meghaladó szabadságvesztéssel számolhatott. A halálos ítéletek 4%-os aránya megdöbbentően magas.* A főváros központi szerepe miatt – úgy a forradalomban, mint a megtorlásban – az arányok valószínűleg nem teljesen alkalmazhatók az ország egészére. De nem valószínű, hogy a vidék adatai e téren *gyökeresen* eltérőek lennének. *Győrött*, ahol katonai rögtönítélő bíróság és megyei népbírósi tanács is működött, a helyi sajtóban 1957-ben közölt 73 politikai ítélet közül 8 volt halálos, és 4 életfogytiglani, 13 tíz év feletti börtönbüntetést szabtak ki. *Baranyában* 77 hasonló ítéletből 1 halálos, 2 életfogytiglani, 11 tíz évet meghaladó volt. *A miskolci bíróságok* 67 ismert ítélete közül 15 (!) halálos volt, 4 életfogytiglani, 13 pedig tíz évnél hosszabban tartó börtönt tartalmazott. (A vidéki közlések csekély kivételtől eltekintve csak az elsőfokú ítéletekről tudósítottak.)

Összehasonlításként vegyük szemügyre egy nemrég napvilágot látott tanulmány²⁸ segítségével az 1945–1949 között a népbíró-ságok elé került *háborús és népellenes* bűnösökkel szemben alkalmazott büntetések megoszlását (az akkori adatok elsőfokú ítéle-tekre vonatkoznak!)

11. táblázat .

Az elítéltek megoszlása büntetések szerint (%)

	1945–49, orsz.	1945–48, Bp.	1957–59, Bp.
– 1 év	46,8	34,4	31,9
1–5 év	37,6	42,2	33,7
5–10 év	7,2	10,3	9,7
10 év felett	3,9	6,6	7,9
életfogytiglan	1,8	3,3	2,7
halálbüntetés	1,7	3,2	3,9
egyéb	–	–	10,2
összesen	100,0	100,0	100,0

Megj.: 1945–49-ben az időtartamok börtön és kényszermunka!

A népbíró-ságok 1945–1949 között kb. 27 ezer főt ítélték el összesen, (ebből Budapesten csaknem 12 ezret) egy több évre terjedő korszakban elkövetett bűncselekmények miatt. Ehhez képest a forradalmi időszak néhány hete, utóvédharcokkal együtt néhány hónapja során folytatott tevékenység 16 ezer ember bírósági elítéléséhez vezetett, mely ítéletek szigorúsága egyáltalán nem maradt el, sőt éppen a legsúlyosabb büntetési kategóriák arányait tekintve még felül is múlta a háború utáni számonkérést. *Az 1956 utáni megtorlást a fentiek alapján történeti mértékkel nézve is igen széleskörűnek mondhatjuk, s ennél is fontosabb jellemzőjének tekinthetjük rendkívüli keménységét és kegyetlenségét.*

Térjünk vissza még egy számítás erejéig az elítéltek társadalmi helyzetének vizsgálatakor használt, bíróság-típusok alapján készített két felmérés adataihoz. Az ezekben szereplő elítéléseket abból a szempontból vegyük szemügyre, hogy a forradalmi rész-

vétel típusai szerint elkülönített csoportokat milyen mértékű megtorlás sújtotta.

12. táblázat
Az elítéltek megoszlása büntetések szerint

	Nbír. (Gys.)		rendes bünt. t.	
	szám	%	szám	%
1 év alatt	60	13,1	167	55,1
1–2 év	42	9,2	53	17,5
2–5 év	96	21,0	35	11,5
5–10 év	106	23,2	17	5,6
10 év felett	76	16,6	5	1,7
életfogytiglan	45	9,9	–	0,0
halálbüntetés	32	7,0	–	0,0
egyéb büntetés	–	0,0	26	8,6
összesen	457	100,0	303	100,0

Ha a fenti adatokat egyrészt a 6., másrészt a 10. táblázat adataival összefüggésben próbáljuk értelmezni, kiderül, hogy a különleges bíróságok – létrehozásuk szándékának megfelelően – drákói büntetéseket hoztak. Ezek – vélhetően bárki – a lincselők és gyilkosok ellen irányultak. Csakhogy még a hazai vádakat teljesen elfogadva is a négy és félszáz elítélt legfeljebb egytizedét sorolhatjuk közéjük, s akkor még nem említettük az effajta ügyek vizsgálatát borító homályt. Tény, hogy az itt szereplő halálos ítéletek egyharmada jut rájuk, de az is nyilvánvaló, hogy a rettenetesen kemény ítélkezés nem elsősorban ellenük, hanem főként a fiatal felkelők, valamint az ellenállást november után is szervezők és folytatók ellen irányult. A bíróságok és irányítóik tudták, hogy a lincselők többsége az eseményekbe az igazi küzdelem lezajlása után bekapcsolódó csőcselékből került ki, akiket az események felszínre vetnek, abban kiélik kegyetlen ösztöneiket, aztán ismét elmerülnek. Az igazi veszélyt számukra nem ezek, hanem a fiatal és elszánt harcosok és közvetlen támogatóik jelentették, akiket a legkeményebb büntetésekkel igyekeztek megtörni.

A rendes büntetőtanácsok *jóval enyhébb* ítéleteinek zömét, ahogyan arról már szó esett, feltételezhetően az üzemi munkás-

tanácsok és intézményi forradalmi bizottságok tagjai ellen hozták. Ehhez a megállapításhoz feltétlenül hozzá kell tenni két dolgot. Az egyik, hogy az ítéletek többségét ezek a tanácsok mondták ki: az erre vonatkozó egyetlen adat a Legfelsőbb Bíróság 1957. november 30-ig *befejezett ügyeire* vonatkozik, mely szerint *a lezárt perek* nem egészen 20%-át folytatták különleges bíróságok, *több mint négyötödét a rendes tanácsok*.³⁰ Vagyis, ha *a legveszélyesebbnek érzett kategóriákkal szemben a büntetés súlyossága*, akkor *a mozgóerőt jelentő munkástanácsi, forradalmi bizottsági tagokkal szemben a megtorlás tömeges jellege, széles köre érvényesült*. Jó okunk van feltételezni azt is, hogy az itt számszerűen adatok híján nem vizsgált más megtorló intézkedések — internálás, elbocsátás, feketelista, vizsgálatok, kihallgatások — szintén az utóbbi csoportokra jutottak elsősorban. A másik, hogy *a munkástanácsok legradikálisabb, legtekintélyesebb vezetőivel szemben ez az általában enyhébb eljárás egyáltalában nem érvényesült, őket népbírósággal vagy anélkül igen kemény börtönbüntetésekkel sújtották*. A Központi Munkástanács vezetői közül Rác Sándor életfogytiglant, Bali Sándor 12 évet kapott, a Ganz Vagon munkástanácsa két tagja 8—8 évet, Nagy Elek, a csepeli munkástanács elnöke 12 évet, Dobrovits Emil a pécsi városi munkástanács egyik vezetője 14 évet, Baranyai László, a soproni városi munkástanácsok intéző bizottságának elnöke 10 évet, s még sorolhatnánk.

A megtorlásról szóló adatok közül kétségkívül legmegdöbbentőbb a *halálraítéltek és kivégzettek* számáról szóló. Az egész kérdéskör feldolgozása méltó és külön tanulmány feladata, itt csak a kivégzettek számának megállapítását szeretnők megkísérelni. Kezdjük ezúttal is a hivatalos adatokkal.

A legkorábbi, 1956. decemberi—1957. januári időszakról a KSH többször idézett kiadványa 11 halálos ítéletről tudósít, ebből 6-ot végrehajtottak, 3 fő kegyelmet kapott, két kegyelmi ügy még nem zárult akkor le.³¹ Az 1957. február elején Budapesten tartott bírósági tanácskozáson közöltek szerint 31 statáriális halálos ítélet született addig, amelyből 21-et hajtottak végre.³² Az 1957-es Statisztikai Évkönyv szerint polgári bíróságok azévből 60 jogerős halálos ítéletet hoztak, a következő években az évkönyvekben erre vonatkozó közlést nem találunk.³³ S végül

Berecz János közlése szerint 1957. július 31-ig 70 halálos ítéletet hoztak a különböző bíróságok.

A halálos ítéletek vizsgálatakor át kell lépünk tanulmányunk általános, 1957–59-es időhatárán. Visszaemlékezések szerint 1961-ben még három halálos ítéletet hajtottak végre forradalmi ügyben: ekkor végezték ki Budapesten Nickelsburger Lászlót, a Baross téri fegyveres csoport parancsnokát és két társát. Ugyanezen *visszaemlékezések, valamint töredékes sajtóközlések alapján* biztosan állítható, hogy 1956. december és 1961. vége között Budapesten a Gyűjtőfogházban 266 kivégzés történt. Ebből a hazai sajtó közléseit összegezve kb. 25 embert közönséges bűncselekményekért vagy háborús bűntettekért³⁴ végeztek ki, ami egyébként megfelel a későbbi időszak évi átlagos 4–6 halálos ítéletvégrehajtásának. Budapesten ezekben az években tehát hozzávetőleg 230–240 embert végeztek ki 1956-os ítéletek nyomán.

Nehezebb kérdés, hogy hány embert ítéltek halálra, végeztek ki vidéken, s hogy így mennyi végül is az országos szám. A Népszabadság 1956–1960 között Budapesten 62, vidéken 26 különböző (első- és másodfokú) halálos ítéletről számolt be, az ítélet végrehajtását azonban csak 45 esetben közölte. Ebből 6 esetnek nem volt 56-os vonatkozása, a többi ítéletből 29-et a fővárosban, 10-et vidéken hajtottak végre, tudunk azonban olyan végrehajtott halálos ítéletekről is (pl. Miskolcra), amelyeket az országos napilap nem közölt. 1957-ben, amikor a polgári bíróságok 60 halálos ítéletet hoztak, a fővárosban ebből – 35-öt mondtak ki.³⁵

Az összes arányokat figyelembe véve úgy tűnik, hogy a polgári – különleges és rendes – bíróságok a fővárosban hozták az összes halálos ítélet kb. 50–60%-át. Ezek Budapesten 1957–61 között 123 jogerős halálos ítéletet hoztak, a fenti számítás szerint a megfelelő országos adat 200–250 fő körül van. Ehhez kell hozzászámítani a statáriális és rendes eljárások keretében katonai bíróságok előtt elítéltek számát, valamint a Legfelsőbb Bíróság Népbírói tanácsa által elsőfokon halálraítéltekét. Ezeket együttesen 150 főre tehetjük. Ily módon becslésünk szerint 350–400 embert végeztek ki Magyarországon 1956. decembere–1961. vége között, túlnyomó többségét – kb. 90%-át – a forradalomban való részvételért. Pontos adatot egyelőre lehetetlen közölni,

de biztosan tudni lehet több mint 260 fő haláláról; s a teljes szám ennél bizonyosan magasabb. Szinte minden jelentősebb vidéki városban volt egy-két nagyobb per, s ezekben bizonyosan voltak halálos ítéletek is.³⁶ Ezek nagy részét nem Budapesten hajtották végre. *Az 1956-os ügyekben bírói ítélet alapján kivégzettek végső száma igen óvatos becsléssel 320–360 főre tehető.*

Eredményünk így jóval alatta marad a nyugati feldolgozásokban erre vonatkozóan közölt legtöbb becslésnek.³⁷ Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a legtöbb munka (amelynek adatait a későbbiek átvehették) a kezdeti szűkös hazai sajtóközléseken túlmenően semmiféle információra nem támaszkodhatott, csak a terjedő rémhírekre, amelyek, amint már utaltunk rá, a hírzárlat és „rései” működése törvényszerű következményeként erősen felnagyították a valós arányokat.

Becslésünk azonban elmarad az előzetesen leginkább elfogadhatónak tűnő külföldi tanulmány adatától is. Gosztonyi Péter ugyanis könyvében 453 főben jelöli meg a kivégzettek számát, „ENSZ forrásokra” (közelebbi megjelölés nélkül) hivatkozva.³⁸ Az előzőekhez képest az eltérés nem nagy, mégis jelentősnek mondható. Bizonyos magyarázatok lehetségesek erre is: kiindulópontjaink között ezúttal is hivatalos adatok szerepeltek, amelyek nem biztos, hogy megfelelnek a valóságnak. A visszaemlékezések és saját gyűjtés alapján összeállított 260 fő körüli lista hitelesnek tűnik, de teljessége bizonyára megkérdőjelezhető még saját vizsgálati körén (Budapesten kivégzettek) belül is. Nem lehet kizárni, hogy a harcok során rövid úton kivégeztek elfogott felkelőket a szovjet parancsnokok vagy a magyar karhatalmisták, erről több visszaemlékezés is beszámol, bár hitelüket megállapítani nem könnyű.³⁹ Elképzelhető, hogy ezeket a harci cselekmények áldozatai között tüntették fel a statisztikákban, ha egyáltalán regisztrálták őket valahol.⁴⁰ Amíg azonban újabb alátámasztott adatok és becslések nem mutatják ki az ellenkezőjét, a fentebb kiemelt számot tartjuk elfogadhatónak.

Ez egyébként igen magas szám. S politikai perben a halálbüntetés különösen elfogadhatatlan. Egyetlen ember, egy tucat vagy több száz kivégzése egyaránt borzalmat ébreszt, legyen az törvényes miniszterelnök, vagy éppen csak nagykorúvá lett felkelő. Tizenhatezer ember elítélése, több száz kivégzése, tízezrek egyéb formában való szankcionálása úgy következett be, hogy a kor-

mány büntetlenséget ígért az „eseményekben” résztvevőknek.⁴¹ Történelmünk során sajnos nem egyszer került sor megtorló kampányokra, más és más körülmények között, különböző előjelekkel. 1849 után az osztrák hatóságok kb. 120 főt végeztek ki ítélet alapján, 1919 után ugyanez a szám száz körül volt, amelyből kb. 70 embert, vöröskatonát, népbiztost, Lenin-fiút kivégeztek. Már láttuk az 1945 utáni antifasiszta népbíráskodás adatait (ld. 11. táblázat és azt követően), akkor 477 főt ítélték halálra, ám ebből végül csak 189-et végeztek ki.⁴² A magyar história e szörnyű listáján végigtekintve döbbenetesen állapíthatjuk meg, hogy *1956-ért csaknem annyi embert végeztek ki, mint a korábbi három korszakban együttvéve.*

* * *

Nem gondolom, hogy az eddigieken túl bármiféle következtetést kellene levonnunk. A bevezetőben említettük, hogy célunk az emlékeztetés: így nem marad más, mint tisztelni a névtelen és neves halottak, meghurcoltak emléke előtt.

Budapest, 1986. április

Jegyzetek

- 1 A bebörtönzöttek számáról szóló becslések: „több tízezer” (Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála. München, 1983. 351.); Gosztanyi Péter könyvében (1956. A magyar forradalom története. München, 1981. 190.) „tízezrek” szerepelnek. Lényegében ugyanez szerepel pl. Bennett Kovrig könyvében (Communism in Hungary from Kun to Kádár) is. Kb. 20 ezerre teszi a bebörtönzöttek számát a Hungary Under Soviet Rule. New York, 1957. c. kiadvány (15–16.), majd ugyanez a kiadvány 1959-ben megjelent 3. kötete (12–13). Ezt veszi át pl. Váli Ferenc: Rift and Revolt in Hungary. Cambridge, 1961. 439.
- 2 A statárium bevezetésére ld. az Elnöki Tanács (a továbbiakban ET) 1956. 28. sz. törvényerejű rendeletét (tvr). Magyar Közlöny (a továbbiakban MK), 1956. dec. 11. 100. sz. Megszüntetését ld. ET 1957. 62. sz. tvr. MK 1957. nov. 3. 117. sz. A statáriális eljárásra ld. Fontosabb adatok az októberi eseményekről. Bp, KSH. 1957.) a továbbiakban: KSH Adatok...) 51. A katonai bíróságok 1957. november utáni tevékenységére pl. Hollós Ervin–Lajtai Vera: Köztársaság tér, 1956. Bp. 1974. 102. oldal 31. lj. és 108–109. old. 50. lj. a Tolnai Lajos utcai ill. Víg utcai rendőrségen működő fegyveresek elítéléséről. Ugyanerről Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak? Bp. 1967. 85. old. 71. j.

- 3 Bercz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. Bp. 1981. 100. A fenti adatokat a nevezett szerző számos helyen újra közölte: Béke és Szabadság 1982. 5. sz., Mozgó Világ, 1985. 10. sz., Látóhatár, 1986. 2. sz.
- 4 Az 1953–57. évi országgyűlés naplója 1. kötet. 42. ülés 1957. dec. 21-én, 2199–2233. (A továbbiakban Országgy. napló...)
- 5 Budapesti Statisztikai Évkönyv 1958, 1959, 1960 „Igazságszolgáltatás” c. fejezete és saját számítások.
- 6 Elsősorban Hollós Ervin: Kik voltak... i.m., Hollós Ervin–Lajtai Vera: Köztársaság tér... i.m., valamint Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956. Bp. 1967., Molnár János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Bp. 1969. c. munkák hivatkozásairól van szó. A letartóztatásokról, perekről és ítéletekről hiteles képet ad Beszélő, 8. sz. 3–47. és interjújában Krassó György. Ld. AB Hírmondó, 1983. 2. sz. és ugyanezt a Szivárvány 1984. 14. (szept.) számában, 86–98. Egyébként kis számban 1960–61-ben is folytak perek 1956-os ügyekben, pl. Földes Péter újságíró 1960-ban ítélte el katonai bíróság.
- 7 Az 1957-es adat korrekciójára megvizsgáltuk a *Kisalföld* c. napilapban a Győr–Sopron megyében működő bíróságok 1957-ben közzétett elítéléseinek arányait. 125 főből 52-t (41,6%) tiltott határátlépésért, 73-at politikai cselekményekért ítéltek el. Utóbbiak 58,4%-os aránya a fővárosihoz hasonló. A *Dunántúli Napló*ban ugyanebben az évben közzétett 90 elítélésből csak 13-at (14,4%) mondtak ki határátlépésért, az *Északmagyarország* (Miskolc) közlései szerint alig néhányat a kb. 70-ből.
- 8 KSH Adatok... i.m. 51.
- 9 Kisalföld, 1957. febr. 16.
- 10 Országgy. napló... i.m. 2227.
- 11 MK 1956. dec. 12. 101. sz. A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 6/1956. sz. rendelete, V. rész.
- 12 KSH Statisztikai Évkönyv 1957., 1958. Igazságszolgáltatás, 2.3. sz. táblák.
- 13 A katonai bíróságok vádlott/elítelt arányairól ld. KSH Adatok... i.m. 51. 89 vádlottból 2-t felmentettek, 16 esetében rendes eljárásra utaló határozatot hoztak, a többit elítélték (80%). A bírósági tanácskozás tájékoztatása szerint (ld. fentebb 10. l.) 1957. febr. 12-ig 254 vádlottból 208-at ítéltek el (82%).
- 14 Az internálásról (a „közbiztonsági őrizet bevezetéséről” ld. ET 1956. 31. sz. tvr. MK, 1956. dec. 13. 102. sz.; végrehajtásáról a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek miniszterének 1/1957. sz. rend. MK, 1957. jan. 13. 4.sz.; meghosszabbításáról ET 1957. 41. sz. tvr. MK, 1957. júl. 14. 77. sz.; megszüntetéséről ET 1960. 10. sz. tvr. MK, 1960. ápr. 1. 27. sz.) összesen egy adatunk van: az országgyűlés 1957. dec. 21-i ülésén Szénási Géza legfőbb ügyész tájékoztatása szerint dec. 20-án egy táborban 1869 fő volt, amelynek „negyedrésze közveszélyes munkakerülő, bűnöző”. Országgy. napló... i.m. 2199. Váli Ferenc még 1960 elején is 35 ezerre becsüli az

- internáltak számát, ami valószínűleg túlzás. Váli, idézett mű 441.
15 MK 1957. jan. 15. 5.sz.
- 16 A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsáról ld. ET 1957. 25. sz.
tvr. MK 1957. ápr. 6. 4. sz., a megyei népbíróági tanácsokról ET
1957. 34. sz. tvr. MK 1957. jún. 15. 66. sz. és 5/1957 sz. Igazság-
ügyminiszteri rend. MK 1957. jún. 29. 73. sz.
- 17 A hazai kiadványokban név szerint említett „hírhedt” fegyveresek
közül viszont pl. Dilinkó Gábor és Wurmhuber Adolf pl. rendes
bíróágok elé kerültek, ennek mintájában szerepelnek.
- 18 A perek vádlottait visszaemlékezések, a 7. sz. jegyzetben említett
könyvek hivatkozásainak elemzése, a *Népszabadság* 1957–58-as
bíróági tudósításai segítségével azonosítottuk.
- 19 KSH Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp. 1956. Az elítélések-
ről, a magas szám magyarázatáról ld. Bibó István: Levelek az 1963-
as amnesztia által börtönben hagyott 1956-os foglyok ügyében.
Bibó István összegyűjtött munkái 3. kötet. Bern, 1983, 918., 920.
- 20 Fehérváry István: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Mün-
chen, 1978. 53–122.
- 21 Népszabadság 1956. dec. 16., dec. 21. Minczér Józsefről ld. Hodo-
sán Imre: Cselédkönyvtől a tölgyfalombig. Bp. 1984. 240–241.
- 22 Népszabadság 1957. febr. 19. és a következő számokban. A per a
korabeli filmhíradók egyikében is szerepelt.
- 23 Népszabadság, 1957. júl. 5.
- 24 Népszabadság, 1958. máj. 18.
- 25 Népszabadság, 1959. ápr. 2.
- 26 Kisalföld, 1957. május 10.–jún. 11.
- 27 Berecz János: Ellenforradalom... i.m. 180.
- 28 Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepíté-
sek, és igazoló eljárások, 1945–1949. Történelmi Szemle 1985.
1. sz. 118–140. Különösen 138–139. táblázat.
- 29 A felmérésben szereplő perek közül csak az 1957. évekből vannak
meg a halálos ítéletek, de ezeken kívül még több eljárás nyomán
születtek ilyenek. Utóbbiak részletes adatait nem sikerült meg-
szerezni, így ezek nem kerültek be mintánkba, még akkor sem, ha
a neveket esetleg kiderítettük. Tudomásunk szerint az itt szereplő
32 halálra ítélt közül három főt törvényességi óvás ill. kegyelmi ha-
tározat nyomán nem végeztek ki (Gáli Józsefet, Obersovszky Gyulát és a Dudás-csoport egyik tagját, Varga Rezsőt). Ugyanakkor a
jogerősen életfogytiglanra ill. 10 éven felüli börtönre ítélték közül
ötöt később perújrafelvétel vagy más, számunkra ismeretlen eljárás
nyomán halálra ítélték és kivégeztek.
- 30 Ld. Domokos Józsefnek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének beszámoló-
ját az országgyűlésen. 1432 lezárt ügyből 70-et gyorsított tanács,
200-at népbíróági tanács, 1162-t rendes tanács tárgyalt. Országgy.
napló... i.m. 2227.
- 31 KSH Adatok... i.m. 51.
- 32 Kisalföld, 1957. feb. 16.
- 33 1960-ból származik az évkönyvek következő adata, 6 halálos ítélet-

- tel, majd 1961: 14, 1962: 10, 1963: 5 halálos ítélet született, az utóbbi két évben mind emberölés vádjával. KSH Statisztikai Évkönyv 1961., 1962., 1963.
- 34 Ld. pl. Francia Kiss Mihály ügyét, Népszabadság, 1957. ápr. 2. s köv., valamint Hollós: Kik voltak... i.m. 302. Ekkoriban végezték ki Mikulich Tibort, Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenállási mozgalmának árulóját. Ld. Simonffy András: Kompország katonái. Bp. 1981. 275–276. (Mikulichot 1959. okt. 6-án végezték ki.)
- 35 Ebből 26-ot politikai ügyekben, ld. 9. táblázat. A fennmaradó 9-et gyilkosságért, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeket figyelmen kívül hagyhatjuk mind. A bírósági statisztika bűnhalmazat esetén (tehát ha egy vádlottat több különböző vádpontban is bűnösnek találtak) az ún. legjellemzőbb cselekményt tette meg a besorolás alapjává. Az államellenes szervezkedést akire csak lehetett igyekeztek rábizonyítani, ám néhány esetben emellett mégis a gyilkosság volt az elítélés fő alapja. (ld. 6. táblázat fentebb).
- 36 Győrött 1957 folyamán a sajtó közlése szerint 8, Pécsen 1, Miskolcon 15 főt ítélték halálra 56-os ügyekben elsőfokon (Miskolcon 7 esetben az ítélet végrehajtását is közölték). Egyikük sem szerepel a Budapesten kivégzettek között. (Kisalföld, Dunántúli Napló és Északmagyarország alapján).
- 37 A köztudatban leginkább Méray Tibor i.m. 350. adata, 2000–2500 fő honosodott meg. Ezt vette át többek között Bill Lomax: Hungary, 1956. London, 1976., majd magyarul Magyarország 1956-ban. Párizs, 1982. 210. továbbá Bennett Kovrig i.m. Ld. még Fehér Ferenc: A hruscsovista mintaállam. Magyar Füzetek 8. sz. (2000–3000 kivégzés), The Truth About The Nagy Affair. London–N.Y. 1959. (2500–5000 kivégzés), valamint Váli Ferenc i.m. 439. (2000 kivégzett). A kivégzések körülményeiről hiteles leírást Krassó György idézett interjújában olvashatunk, ld. 6. sz. jegyzet.
- 38 Gosztonyi Péter i.m. 190.
- 39 Pl. Pongráz Gergely: Corvin-köz, 1956. H.N. 1982. 222. Ilyen eset szolgált Kósa Ferenc–Csoóri Sándor filmforgatókönyve, a „Forradás” alapjául is.
- 40 A statisztikai évkönyvek megállapítása szerint 1956-ban 2562, 1957-ben 13 fő halt meg „hadműveletek alkalmával elszenvedett sérülések miatt. KSH Statisztikai évkönyv, 1957. Bp. 1958.
- 41 Felhívás a magyar néphez! Megalakult a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány. Bp. 1956. nov. 4-i keltezésű nyomtatott röplap. A kormány programját ismertető szakasz 3. pontja: „A testvérharc megszüntetése, a rend és a belső béke helyreállítása. A kormány nem tűri meg, hogy a dolgozókat bármi ürügy alapján üldözzék, mert a legutóbbi idők eseményeiben résztvettek.”
- 42 1849 utánra ld. Magyarország története 6/1. kötet. Bp. 1979. 451. 1919-re Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Bp. 1982. 60. (Meg kell jegyezni, hogy 1919-ben a különítmények és a román csapatok által ítélet nélkül legyilkoltak száma ugyanezen munka és más források szerint ezrekre rúgott.) Az 1945–49-es népbírászkodásra ld. Zinner Tibor: i.m. 138–139.

Nacionalizmus és politika az európai tapasztalatban

A nacionalizmus Európában szorosan kapcsolódik a politikai hatalom kérdéséhez. Hozzátehetjük, nemcsak itt, hanem szerte a világon – lévén a nacionalizmus Európa egyik legsikeresebb export-terméke. A hatalom keletkezését, megoszlását és legitimálását egyaránt befolyásolja a nacionalizmus, idestova két évszázada. A nacionalizmussal foglalkozó tanulmányok rendszerint mégis csupán magára a jelenségre figyelnek, és a hatalommal való összefüggését elemzésre nem szoruló feltevésnek tekintik. A jelen cikkben azt a nézetet fejtjük ki, hogy mind a nacionalizmust, mind a politikai hatalom természetét jobban megérthetjük, ha nem külön-külön, hanem együtt vizsgáljuk őket. Pontosabban, hogy a politikai hatalom mibenlétének vizsgálata a modern Európában feltárhatja előttünk a nacionalizmus hatékony működésének határait és választ kaphatunk arra is, hogy melyek a nacionalizmus integráló és melyek dezintegráló oldalai.

Általánosan elfogadott tény, hogy a nacionalizmus modern jelenség és többé-kevésbé az is, hogy ami első pillantásra nacionalizmusnak tűnhet a pre-modern, azaz a XIX. század előtti korszakból, az voltaképpen valami másnak a kifejeződése. Különbséget kell tennünk ugyanis a XVIII. század második felében gyökerező nacionalizmus mint politikai tan és mindama számtalan etnopolitikai identitás és lojalitás között, ami a pre-modern politikai közösségeket összetartotta. Noha az egy-egy politikai közösség vagy dinasztia iránti lojalitás XIX. század előtti megnyilvánulási formáit a szó modern értelmében félrevezető lenne nacionalistának tekinteni, e lojalításoknak megvoltak a maguk rég bevált politikai következményei és funkciói. Ami ezekhez

képeket újat jelentett, az az volt, hogy a nacionalista doktrínát egyszerre egyetemes érvényűnek kiáltották ki – azt hirdetvén, hogy a világ nemzetekre és csakis nemzetekre oszlik, s hogy az egyes ember egy, és csakis egyetlenegy nemzet tagja. A lojalitás ilyen fokú koncentrációja nyilvánvalóan modern jelenség, s hogy milyen okok váltották ki, arról alább lesz szó. A korábbi, modern kor előtti identitásokat – az egy közösséghez tartozás, a „mi” s ezzel szemben az „ők” érzetét – azonban szintén hosszú korszakokon át ki lehetett alakítani és fenn is lehetett tartani, sokféle úton-módon. Armstrong erre vonatkozóan társadalmi, vallási és gazdasági tényezőket is felsorakoztat, lásd letelepült életmód szemben a nomáddal, a kereszténység szemben a mohamedán hittal, városi szemben a falusival; Istentől származtatott birodalmak mítosza és a központosított nyelvek (bonyolult jelrendszerek), mint a közigazgatás megkönnyítésének eszközei.¹

A nemzettéválás paradigmaként szolgáló, központi országokban, Angliában, Franciaországban, Hollandiában és Svédországban, lassú folyamat eredményeképpen kovácsolódott össze a politikai és közigazgatási apparátus egy bizonyos kultúrközösséggel. Ez az összeolvadási folyamat aztán idővel csak még jobban összeforrasztotta magukat e kulturális közösségeket is, még szorosabbá tette belső kötelékeiket. Az összetartozási érzethez hozzátartoztak a közös történelmi élmények, a nagyjából azonos adó-, rendfenntartási- és igazságszolgáltatási rendszer stb., és az egységesített írásbeliség révén az egységes köznyelv. Ezekben a politikai közösségekben a disszonáns kisebbségeket vagy felszámolták (francia protestánsok) vagy az alapközösséghez fűzték őket oly szoros kötelékekkel, hogy valóban elérték asszimilálódásukat. Az államhatalom és a kultúra kiterjedése tehát a gyakorlatban többé-kevésbé azonos volt. Következésképpen, amikor a XIX. században megjelentek az igények a politikai hatalom újraelosztására, a politikai életben való részvételre irányult követelések egyáltalán nem fenyegették az állam integritását. A hatalom

1 – John A. Armstrong, *Nations before Nationalism* (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982); Charles Tilly (szerk.) *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton University Press, Princeton, N.J., 1975); Orest Ranum (szerk.) *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe* (John Hopkins University Press, Baltimore, 1975.)

újraelosztása nem lett lojalitás-kérdés, meg lehetett oldani a politikai közösség keretein belül. Nem léteztek olyan kulturálisan különálló csoportok melyek, ha hatalom kerül a kezükbe, az állam integritását veszélyeztették volna. Ez persze nem jelentette azt, hogy a hatalom újraelosztása zökkenőmentes folyamat volt; de azt igen, hogy az államot mint olyant nem érintette, csupán az állam alkotóelemeinek részesedése a hatalomban. Ezért ezekben az államokban a nacionalizmus fő tételének – annak, hogy kulturális hasonlatosság és politikai szervezet között ok-okozati viszony áll fenn – nem lettek messzeható, káros következményei. Ellenkezőleg, eléggé egyenesvonalú volt a pre-modern lojalitások átalakulása a nemzet iránti lojalitássá.²

Az igazi probléma a nacionalizmussal Európa többi részében jelentkezett, ott, ahol ilyen vagy olyan történelmi okokból nem létezett ez a viszonylag közvetlen kapcsolat egy-egy kulturálisan homogén közösség és annak politikai szervezete között. Dél-, Közép- és Kelet-Európában a kultúra és a politikai hatalom között nem volt folytonosság, és ezekben a térségekben – kiváltképpen a politikailag széttöredezett német területen – vetődött fel a legégetőbbben a napoleoni háborúk alatt és után az: hogyan reagáljanak a sikeres központi térségbeli államokra. A Franciaországtól elszenvedett vereség óriási traumát jelentett Európa többi részében és egyúttal megingatta a rég megalapozott monarchikus politikai intézményeket is – alattvalóik szemében kérdéssé vált állandóságuk s ezzel legitimitásuk is. Ha egyszer ezek a politikai közösségek képtelenek voltak megvédeni magukat az idegen hódítóktól, megkérdőjeleződött egész létjogosultságuk. A politikai lojalitás új formáinak, és elsősorban a sikeres központi országok tapasztalatából átveendő formáinak, kellett az immár hitelét veszített *ancien régime* helyére lépni.

Már a felvilágosodással jelentkeznek az új eszmeáramlatok, melyek rombolóan hatnak az elsősorban státuson és kiváltságokon alapuló politikai rendre. Ezek a főként Rousseau és Herder nevéhez kapcsolódó eszmék új alapokra kívánták helyezni a politikai szervezetet: egyetlen közösségen belül egyenlő emberek gyülekezetére, akiket egységes kultúra fog össze. Ezzel egyidő-

2 – A. W. Orridge, *Varieties of Nationalism*. In: Leonard Tivey (szerk.) *The Nation State: the Formation of Modern Politics* (Martin Robertsón, Oxford, 1981), 39–58. o.

ben feltámadt az érdeklődés a nyelv, a néprajz, a néphagyomány minden ága stb. iránt, bőséges érvelési fegyvertárat szolgáltatva később a nacionalistáknak, akik saját kultúrájukat a lehető legvilágosabban akarták meghatározni. A világos meghatározás ugyanis rendkívül fontossá válik, ha a politikai szervezet és a politikai hatalom alapját a kulturális hasonlatosság képezi. Így, bár a korai filológusokat és költőket eredetileg, meglehetősen nem foglalkoztatták politikai megfontolások, — gondoljunk Dobrovskýra, Kollárra vagy Prešerenre —, amint a nacionalizmus kezdett tétet hódítani, munkájuk automatikusan politikai jelentőséget kapott. E bonyolult képletben volt még egy figyelemreméltó tényező, mégpedig az a képzet, hogy „a nemzet” eleve adott állandó kvantitás, időtlen idők óta létező és a történelemben eleve immanens. E koncepciók, melyek a nacionalisták központi tételévé váltak, elsősorban Hegelhez és Fichtéhez kapcsolódnak, de átvették innen a nacionalisták másutt is. Ami nem csoda — hiszen a nacionalisták, akik a kulturális közösséget össze akarják kötni a politikai hatalommal, csak fokozhatják igényük legitimitását, ha bebizonyosodik, hogy lám a nemzetek történelmileg immanensek és a fennálló politikai rend csupán történelmi aberráció vagy igazságtalanság.³ Ezen felül az a nézet, hogy a nemzet állandó kvantitás, első pillantásra valóban meggyőzőnek tűnt. Nyilvánvalóan érvényes volt a központi államokban fennálló politikai rendre, logikusan lehetett tehát azzal érvelni, hogy amint megállapítást nyer, meddig terjednek egy adott nemzet keretei, meg lehet (meg kell) teremteni az aszerinti politikai rendet. Ellenkező esetben bizonytalanság támad és nem lesz világos, hol végződik az állam jogköre, hol kezdődnek a különböző kulturális—politikai közösségek, és a politikai aréna határvonalai továbbra is zavarosak maradnak. Ami nehézség ezzel kapcsolatban jelentkezett, az gyakorlati természetű volt — ahol a kulturális közösség és a politikai közösség nem esett egybe, ott is léteztek azért hagyományos vagy szerzett politikai érdekek, mégpedig saját és szilárd elképzelésekkel a hatalom elosztásáról. Vetélytár-

3 — Elie Kedourie, *Nationalism* (Hutchinson, London, 1960, 1966); Joseph Rotschild, *Ethnopolitics: a Conceptual Framework* (Columbia University Press, New York, 1981); John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester University Press, Manchester, 1982).

saiknak szintén megvoltak a maguk elképzelései arról, hogy milyen mértékben és kiket érintsen a hatalom újraelosztása. Ezért a hatalomért vetélkedő minden egyes rivális megpróbálta kidolgozni a maga számára legelőnyösebb kultúr-közösség meghatározást, azt ami számára maximális hatalmat biztosítana. Volt egy másik és nemkevésbé nagy nehézség is: a nacionalisták nem vették figyelembe, hogy a központi államokban lassú fejlődési folyamatról volt szó, és e lassú folyamat közös tapasztalata forrasztotta őket egységes, egyetlen közösséggé; nem akarták vagy nem tudták felfogni, hogy a központi államokban a kultúra alakította a politikát és a politika a kultúrát. Azt hangoztatták, hogy ezeket a tapasztalatokat igenis könnyűszerrel le lehet másolni, s hogy az Európa peremén élő nemzetek vagy nemzeti igénnyel fellépő közösségek igen hamar be tudják majd hozni a központiakat.

A nacionalizmus és a politikai változás

A fent vázolt tételek jórészével az a baj, hogy nem feleltek és nem felelnek meg a politikai realitásoknak. Ellenkezőleg, a nacionalistáknak (hasonlóan más modern ideológiák híveihez) újra és újra tapasztalniuk kellett, hogy előregyártott elképzeléseiket mérföldek választják el a politikai valóságtól. A nacionalisták válasza erre az volt, hogy a politikai realitásokat próbálták meg saját ideológiai indíttatású céljaiknak megfelelővé tenni. Először is, az a tétel, hogy a nemzet történelmileg immanens, változatlan kategória, melynek csak egyedi jegyeit kell megállapítanunk s máris örökre állandó marad, — egyszerűen téves. A nemzet, mint minden más politikai kategória, szakadatlan változási folyamatnak van kitéve. Ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne a nemzetet a nacionalisták különböző tömegmozgósítási technikájával létrehívni, de az következik belőle, hogy a nemzet mibenlétének meghatározása sokkal kevésbé biztos, mint ahogy azt a nacionalisták állítják és szeretnék. Mindazokat a kritériumokat, melyek alapján a nacionalisták itt vagy ott, ekkor vagy akkor, megpróbálták meghatározni a nemzet mibenlétét, — közös nyelv, történelem, kultúra, állandó lakóhely, vallás és így tovább — az egyének módjában áll megváltoztatni éppen aktuális hosszú-, vagy

rövidtávú érdekeinek megfelelően. Az egyén, sőt egész csoportok is állandóan át meg átalakítják politikai érdekeik meghatározását és úgy próbálják politikai hatalmukat és előnyeiket a maximumra fokozni, ahogy az adott helyzetben éppen jónak látják. Az idealisztikus kategóriák (mármint a nacionalisták meghatározása szerintiék) ezekkel hol egybeesnek, hol nem. Ha nem, akkor az ún. „nemzeti lét transzcendentális imperatívuszairól” szépen megfeledkeznek. Ez persze nem úgy értendő, hogy a nemzeti létet illetően egyáltalán ne léteznének biztos tényezők. Ezek léteznek, oly mértékben amennyiben léteznek tartósan szilárd elemek egy kultúrában és az arra alapuló politikai szervezetben. De a kultúrák még e tekintetben is változnak, és ennek megfelelően változik a kultúrák politikai kifejeződése is. Nyilvánvaló, hogy az 1880-as évek francia kultúrájának totalitása számtalan vonatkozásban egészen más mint a mai francia kultúra; van közöttük folytonosság, de vannak igen nagy eltérések is.⁴

Ennek messzemenő és kellemetlen következményei vannak a nemzetmeghatározásra nézve. Az első, hogy ez azt jelenti: a nemzet és tagjainak összessége változásoknak van kitéve, e változási folyamat tehát kiterjed a nemzet összetételére, arra, kik alkotják tagjait és kik nem, és arra a talán legkényesebb kérdésre is, milyen magatartási kódex érvényes tagjaira. Ez tehát bizonytalanságot teremt a nemzet meghatározásában – hol vannak határvonalai, kik tagjai, hogyan oszlik meg a hatalom a nemzeten belül – s a bizonyosságának ez a hiánya ezen túl általában kihat mindezeken a vonatkozásokban a biztonságérzetre is: megintja. A biztonságérzetnek ez a hiánya pedig félelmet teremthet és teremt magának a nemzetnek a fennmaradásáért. E veszélyérzet ellensúlyozására felhívások születnek a nemzeti összefogásra, a szorosabb nemzeti egységre. Mivel pedig minden politikai kihívást potenciálisan ártalmasnak tartanak a nemzeti egységre, a nacionalisták ilyen körülmények között könnyen alárendelhetik a nem-nemzetit a nemzetinek. A nacionalista tehát megpróbálja azzal illegitimé nyilvánítani az ilyen kihívásokat, hogy nemzet-ellenesnek nyilvánítja őket, amivel persze eleve rendkívül szűk keretek közé szorítja a politika terét. A politikai maga-

4 – Franciaországról lásd Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870–1914* (Chatto and Windus, London, 1979).

tartáskódexet a nacionalizmus szükségletei, nem pedig a politikai tevékenység követelményei szabják meg. Így a politikai élet normális adza-nesze gyakorlatába, az értékek és egyéb javak elosztásáért folytatott vetélkedésbe minduntalan belekeveredik a globális politikai identitás kérdése. A nacionalizmus ilyen alkalmazása háttérbe szorítja a politikai konfliktusokat, a társadalmi harmóniáról és a homályos megfogalmazású organikus társadalomról szóló mítoszok révén.

A nemzet nem állandó, hanem állandó változásban lévő felfogásának második következménye, hogy kihat a nemzet kritériumaira, az identitás külső és belső címkéire is. Amikor a központi országokon kívüli nacionalisták hozzáláttak saját kulturális közösségük meghatározásához, azért, hogy ennek alapjára politikai építményt emeljenek, feltételezték, hogy egy-egy kultúra kiterjedésének külső határvonalai maguktól értetődőek. Kritériumuk megtévesztően egyszerűnek látszott – minden kultúrát nyelve határoz meg, minden nyelv egy kultúra hordozója. Mindössze az a teendő, hogy az egy nyelven beszélőket egy bizonyos politikai szervezet keretébe tömörítsék, és íme, hipp-hopp előáll a nemzetállam, a szabadság és egyetemes jólét biztosító és letéteményese. Csakhogy a XIX. század Európájának valósága egészen más volt. A kultúra, ahogy fent láttuk, távolról sem oly állandó és változatlan mint azt a nacionalisták állítják; az egymást folyamatosan és kölcsönösen erősítő kulturális és politikai közösség élménye még Európa központi államaiban sem akadályozott meg egyeseket abban, hogy kilépjenek belőle és boldogulásukat más kultúrában keressék. E központi térségeken kívül a kultúra imperatívuszai változékonyak voltak és a politikai szervezet ugyanilyen határozatlan. A kettő egybeesésének elérése – a nacionalizmus eszméjének lényege – óriási gyakorlati nehézségekbe ütközött mind a kultúra mind a nemzet meghatározását illetően. Szóval a nacionalisták hajlottak arra, hogy a legegyszerűbb, leg-„magátólértetődőbb” kritériumot válasszák, elsősorban a nyelvet, s úgy érveltek, hogy az egyazon nyelvet beszélők egyazon kulturális közösséget alkotnak, hogy ez a közösség „a nemzet”, és következésképpen a nemzetet el kell ismerni önálló politikai egységnek, azaz államnak.

Ezzel az egyenlettel az a baj, hogy egyes elemei korántsem magától értetődőek. Noha a lakosság zöme általában egy nyelvet

beszél, a széleken gyakran igen nehéz megállapítani, hol végződik az egyik „nyelv” s hol kezdődik a másik. Noha egy-egy nyelvterület központi részén ez világos lehet, a nyelvjárások már egymásbaolvadhatnak és a különbség mondjuk egy-egy német és holland, vagy egy-egy lengyel és ukrán nyelvjárás között inkább elméleti mint gyakorlati. Kizárólag nyelvi kirtériumok alapján meglehetősen joggal mondhatnánk, hogy Olaszország potenciálisan több tucat nyelv bölcsője volt. Ugyanígy, sok térségben számtalan a kétnyelvű ember, aki másra használja az egyik, másra a másik nyelvet, s így ha egy adott helyzetben az egyik nyelv politikai előnyök kritériuma lesz, egyszerűen átkapcsolhat rá. Egy ismert cseh politikus például azt felelte, amikor megkérdezték, hány lengyel él Teschenben?

„Hol 40 000, hol 100 000... számuk változó. Egyes falvak lakossága hetenként változtatja nemzetiségét, aszerint ahogy saját gazdasági érdekei, vagy a falu vezetőjének gazdasági érdekei diktálják.”⁵

Más kritériumok – például terület, vallás – alkalmazásánál is ugyanilyen nehézségek merülnek fel: ezek is egyéni változtatásoknak vannak kitéve. Az egy bizonyos kultúrközösség pontos körülhatárolásában mutatkozó ilyesfajta zavarok végsőfokon azt eredményezték, hogy amikor aztán erre akarnak politikai szervezetet alapozni, a különböző nemzetek előharcosai elkerülhetetlenül összeütközésbe kerülnek egymással. Ez hozta létre azt a számtalan eldöntetlen kérdést és vitát, ami ma is megmérgezi a nemzetközi és nemzetiségek közötti kapcsolatokat Európában.

A nemzet és a politika fluktuálásának harmadik következménye, hogy bizonyos mértékben mindkettő körvonalait a másik határozza meg; a politikai magatartás-kódex a biztonságérzet függvénye. Ha egy adott kultúrközösségben a nacionalizmusnak az a funkciója, hogy e kultúrán alapuló politikai szervezetet hozzon létre, és ha ez a politikai követelés ellenállásba ütközik, akkor az érdekelt nacionalisták hajlamosak lesznek arra, hogy az egyesülést, a homogenitást hangsúlyozzák s ezáltal támasszanak maximális igényt a politikai hatalomra. Mivel azonban a modern társadalmakban a politika imperatívuszai általában konfliktusosak

5 – Idézi Walter Kolarz, *Myths and Realities in Eastern Europe* (Lindsay Drummond, London, 1946), 30. o.

és heterogének, állandó a feszültség a nacionalizmus (társadalmi harmónia irányába mutató) imperatívuszai és a politika (konfliktus és változás irányába mutató) imperatívuszai között.

A nacionalizmus és a politika viszonyát még bonyolultabbá teszi, hogy az előbbi olyan homályos. Ha figyelembe vesszük, hogy a nacionalizmus előzményei mennyire a kultúrában vannak, és hogy a kultúrához való lojalitást tették meg az identitás elsődleges ismervének, talán nem találjuk meglepőnek, hogy a nacionalizmus, noha magát transzcendentálisnak nyilvánítja, nem tud választ adni egy sereg, a politikai életben felmerülő kérdésre. A nemzet képzele igen világosan felel arra „hová tartozom? Kik e közösségben társaim? Kik nem azok?”, – de szinte semmit nem felel arra, mit ír elő a politikai magatartás-kódex egy adott politikai közösségen belül? Sőt, mivel meg van bennük a hajlandóság, hogy a hangsúlyt a társadalmi harmóniára helyezték, a nacionalisták válaszai valószínűleg félrevezetőek vagy egyenesen ártalmasak, amennyiben bármely kihívást illegitimnek nyilváníthatnak, hivatkozván a nemzet érdekeire. Ez etatizmust és önkényeskedést mozdíthat elő, s annak előszeretettel, hogy elfojtsák a komplexitást a politikában. Hiszen mi sem könnyebb, mint egy társadalmi kisebbség követeléseit elvetni azzal, hogy nem lojálisak a nemzettel, hogy mondjuk a munkásosztály egy részének követelése „hazafiatlanok”. Így a nacionalizmus határozó eszköz lett azok kezében, akiknek módjában áll a nemzetet meghatározni, kritériumait megszabni. A fennkölt eszmék ellenére, e meghatározások szinte kivétel nélkül azok érdekeit szolgálják, akik kezükben tartják a nemzet programjának előirányzását. A politikai elit tehát, amely ezt a folyamatot monopolizálta, ki tudja használni a nacionalizmust nem-nemzeti kihívások leküzdésére.

A politikai elit és a nacionalizmus programja

Ezzel felvetődik a politikai elit jellege Európában, a központi térségeken kívüli területeken. A nacionalizmus kezdetén Európa korántsem volt politikailag az a *tabula rasa* aminek egyes történelmi munkák feltüntetik. Ellenkezőleg, létezett már akkor is több politikai-hatalmi centrum, mely e hatalmát hagyományból,

feudális kiváltságokból s az e kiváltságok révén nyert gazdasági előnyökből származtatta. Vonatkozik ez a német városok kereskedő céheire, Velencére, Raguzára, a hűbérurakra akik hatalmukat a primitív technikával, jobbágmunkával megművelt nagybirtokra alapozták, csakúgy mint az elszegényedett magyarszentrikre akik körömszakadtig ragaszkodtak nemesi jogaikhoz. A lakosság többi része teljesen ki volt zárva a politika berkeiből. E politikai elitnek és szub-eliteknek megvoltak a saját tradíciói és törekvései, s ezek jobbára ellentétben álltak a Franciaországban vagy Angliában kibontakozó politikai elitével. Míg az utóbbiak a kereskedelem útjában álló feudális kiváltságok eltörlésére törekedtek és a politikai hatalomban való egyenlő részesedésre, a központi országokon kívül a politikai elitek helyzete merőben más volt. Az ő hatalmuk alapját éppen a feudális kiváltságok képezték, s e hatalom egyre nagyobb nyomás alá került két részről is. Egyrészt az uralkodó birodalmak (Ausztria, Poroszország, Oroszország) részéről, melyek saját közigazgatásuk korszerűsítésére törekedtek és katonai hatalmuk kiépítésére; másrészt és ugyanakkor a nyugatról beözönlő olcsó áruk gazdasági hatásának következtében, ami egyre gyorsabb ütemben ásta alá az elavult, szakszerűtlen technikán alapuló helyi gazdasági élet fenntarthatóságát.⁶

E szub-elitek politikai álláspontjának kulcsa az, hogy megőrizték megkülönböztető jellegüket az uralkodó birodalmakkal szemben és ugyanilyen megkülönböztetettnek tartották magukat a lakosság (paraszti) többségével szemben is. Így ezek a szub-elitek különálló politikai kulturális szigeteket képeztek. Amikor a nacionalizmus új tanai kezdtek eljutni a peremországokba, ezek a szub-elitek automatikusan ki akarták sajátítani őket s a maguk szolgálatába állítani politikai követeléseik erősítésére és legitímálására, az uralkodó birodalmakkal szemben. Míg a nyugaton a nemzet koncepciója szorosán összekapcsolódott a nép felségjogi követeléseivel, azzal hogy a nemzetet a lakosság egésze alkotja, s a nemzet minden egyes tagjának egyenlően kell részesednie a hatalomban, keleten e politikai szabadságjogokat hajlamosak

6 – Az elitekről lásd Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (New Left Books, London, 1974) és Olwen Hufton, *Europe: Privilege and Protest 1730–1789* (Fontana, London, 1980).

voltak a politikailag tudatos elitek védett területének tekinteni. Sőt mi több, a nacionalizmus eszméit éppen ennek legitimálására használták fel. Újra és újra hangoztatták, hogy a nemzet érdeke, sértetlensége és egysége mindenképp fölötte való, hogy minden más megfontolás ennek rendelendő alá. Keleten a politikai szub-elitek értékrendje szolgáltatta a nemzetmeghatározás kulturális alapját, és mivel ezt az értékrendet az exkluzivitás jellemezte, a ráalapuló nacionalizmus hasonlóképpen exkluzív jellegű volt. A nacionalizmus Kelet-Európában soha nem tudta teljesen kinőni ezt az eredetét. Azóta is hajlamos arra, hogy megmaradjon monopolisztikusnak és etatikusnak; a nemzet ismérveit felülről és nem alulról határozzák meg. A helyzet illetően megítélése éppúgy vonatkozik az értelmiségre mint a politikai elitre, amely később kezébe kerítette az államgépezetet. Az értelmiség zöme nemcsak hogy beilleszkedett az államhatalomba – ami nem csoda, hiszen nem léteztek azzal konkuráló társadalmi intézmények, melyek biztos megélhetést nyújthattak volna a szakképzett értelmiségnek – de ezen túlmenően, az értelmiség maga is előnyöket húzott kiváltságos politikai helyzetéből „a nemzet lelkiismeretének” őrzőjeként. Az értelmiségnek ez a speciális helyzete, amit a nemzet mivoltának meghatározásában élvez, a kelet-európai politikai élet jellegzetes sajátossága azóta is.⁷ Továbbra is fennáll azonban a kérdés, – mint minden törekvésnél, amely felülről kíván szigorú irányelveket lefektetni, bármely ideológiáról van is szó –, ki hivatott a nemzeti program eldöntésére? Kinek áll jogában annak meghatározása? A kelet-európai történelem e fent megrajzolt sajátosságai alapján érthetőbbé válik, miért hajlik a nacionalizmus ebben a térségben a homogenitás felé, miért hajlamos türelmetlenségre minden kisebbségi véleménnyel szemben, és honnan adódik oly jellegzetes exkluzív etatizmusa.

7 – Az értelmiségre kitér Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival in the Modern World* (Cambridge University Press, Cambridge, 1981), különösen a VI. fejelet.

Még egy tényező érdemel figyelmet ebben az összefüggésben: hogyan fejleszti és hogyan legitimálja a hatalmat a nacionalizmus? A fentiekben azt fejtegettük, hogyan mutatkozott meg az a tendencia, hogy a nacionalizmust kisajátítsa a politikai elit egy általában szűk rétege, amely a nemzet programját, legalábbis részben saját javára akarja meghatározni. Ez a kép azonban itt némi árnyalásra szorul. Igaz, hogy annak a politikai kultúrának a jellege, melyre alapozva ez az elit kidolgozta a nacionalizmus politikai törekvéseit, exkluzivista volt, de ezen kultúrák nemzeti aspektusának kellett hogy legyen valami valóságos népi alapja is. A nyugat központi országai, mint kifejtettük, politikai rendszerüket egy meglévő kulturális közösségre építették. Ilyen kulturális közösségek léteztek a peremterületeken is, bár gyengébbek voltak és közösségtudatuk is általában fejletlenebb volt. Létezésükhöz azonban nem fér kétség – létezett valamiféle cseh, lengyel és magyar kultúra. A helyi elit azt tekintette feladatának, hogy olyan kultúrát hozzon létre, mely elég erős ahhoz, hogy politikailag versenyre keljen a fejlett nyugati kultúrákkal és az uralkodó birodalmak politikai hatalmával.

Ez mozgósítási folyamatot kívánt, tudatosítani kellett a kulturális közösség potenciális tagjaiban a közösséghez tartozás érzetét, s ezáltal politikai tényezővé tenni. Ez a kettős funkció jellemzi a nacionalisták politikáját Európában a peremterületeken. A kultúra és a kulturális tevékenységben való részvétel politikai tetté, lojalitássá (vagy illojalitássá) lépett elő. Mivel azonban a nemzet mibenlétét felülről határozták meg, méghozzá újra és újra, a lakosság széles tömegeinek kevés vagy semmi beleszólása nem volt ezekbe az értelmezésekbe. A tömegek mozgósítása így rendszerint az alulról jövő politikai szervezet helyettesítésére szolgált s ugyanakkor olyan viszonylag homályos, tág képzetekre összpontosult mint az „egység”, vagy a „sértetlenség”, melyekből hiányzott az érdekek és érdekellentétek világos feltárása. Hasonló szerepet kapott a jelképek, zászlók, évfordulók és egyéb rítusok használata egy viszonylag kiműveletlen lakosság politikai megnyilvánulásainak összehangolására, politikai pallérozására. A nacionalista szervezők szempontjából a fő feladat a zömében paraszt lakosság lehető leggyorsabb fogékonnyá tétele volt, hogy ily módon a

nemzet politikailag eléggé megizmosodják függetlenségének megszerzésére. Az ilyesfajta felülről jövő szervezéssel azonban az a baj, hogy az irányítás és vezetés velejáró szokásai meggyökeresednek. Amint a nacionalista tömegszervezés fejlődött és amint a szervezők éltek az előnyökkel melyekhez a nemzeti és politikai program fölötti monopóliumukkal vagy hegemoniájukkal jutottak, egyre inkább vonakodtak attól, hogy megoszták a hatalmat és kiterjessék az abban való részvétel lehetőségét, — hacsak erős, alulról jövő nyomás rá nem kényszerítette őket. E folyamat következtében az állam kezében egyre nagyobb hatalom összpontosult, erősödött az etatizmus és meggyengültek az állam és a társadalom közötti, közvetítő intézmények. Ez pedig megakadályozta olyan politikai struktúrák kibontakozását, melyek megfeleltek volna e társadalmak szociálisan és gazdaságilag egyre összetettebb szerkezetének. A legrosszabb esetben az uralmon lévők megpróbálták, és gyakran sikerrel, a hatalom igen torz elosztását fenntartani, s ez áldatlan állapotokat a nemzeti egység mindent elsöprő fontosságára, a nemzetet kívülről fenyegető veszélyre, és hasonlókra való hivatkozással legitimálni. A nemzeti elvet, amely a központi országokban a politikában való részvétel kiterjesztését legitimáló ideológiaként született meg, a peremországokban tótágásra állították és az autoritatív uralom igazolására használták.

Mindebből következik, hogy a peremtérségekben a kulturális kisebbségek helyzete különösen nehéz és hátrányos. A politikai szervezet a kulturális közösség alapjára épül, és akik nem e kulturális közösség tagjai, automatikusan kirekesztődnek mind a politikai, mind a kulturális egységek tagjainak sorából. Ahol a politikai jogokat a kultúrából származtatják, ami a nemzet-állam konstrukció logikájából következik, ahol a politikai magatartás-kódex szabályait a nemzeti homogenitás jelszava határozza meg, ott a kulturális (etnikai) kisebbségek igen gyenge helyzetből indulnak. Ha vitába akarnak szállni a többséggel politikai dimenziója dolgában, maguknak politikai jogokat követelven, akkor eleve azon a ponton kezdenek ki a nemzeti többséggel, amire az a legérzékenyebb, — a nemzeti imperatívusz pontján. Mivel nem létezik erős hagyományokon alapuló viszonyos jogrendszer, sem a nemzetiségtől legalább részben független részvételi lehetőség a politikában, az etnikai kisebbségek osztályrésze a jogfosztottság. Ezen túlme-

nően, a nemzeti többség a kisebbség igényeit a legszélsőségesebben fogja megítélni, mert a kisebbség már pusztán létevel valamilyen politikai kivételt képez, ami nem egyeztethető össze a többség politikai kódexével.

A többség szempontjából a XIX. században az etnikai kisebbségek követeléseik komoly veszélyt jelentettek. Rájuk lehetett hivatkozni a többség politikai hatalomra támasztott követeléseinek megtagadásában, s hivatkoztak is. Európa peremének etnográfiai térképe oly rendkívül kusza és bonyolult, hogy a terep a hatalmi harc minden küzdőfelének bőséges alkalmat kínált az etnopolitikai igények manipulálására. Hiszen egy térség kisebbsége a határok egyszerű megváltoztatásával egy másik nagy többségének részévé válhat, és az a nemzet, melyet elhagyott, így egyszerre kisebbségi státusban találhatja magát. Mindig is rendkívül nehéz volt az adott határok megindoklása, ma is az, s következőképpen ugyanilyen nehéz egy-egy csoport többségi vagy kisebbségi státusának megindoklása.

Példaként: a csehek

A nemzeti többségek és kisebbségek egész bonyolult problémakörét kitűnően illusztrálja a csehek példája. A XIII. század végére kialakult helyzetet, a cseh területnek számító Bohémia-Morvaországot és Sziléziának a hét éves háború óta még Ausztriához tartozó részét, egy cseh kultúrközösség, egy német kultúrközösség és egy nem-nemzeti arisztokrácia jellemezte. Európa peremországainak zömétől eltérően, a cseh terület gazdaságilag viszonylag jól állt. A gabonahozam 4 vagy 5 volt az egyhez; a korai iparosodás már kezdett bizonyos munkaerőt elvonni a földekről; 1782-ben megszűnt a jobbágyok személyes függősége hűbéruraiktól; az arisztokrácia, valószínűleg azért mert helyi gyökerei gyengék voltak, kifelé is tekintett és hajlandó volt gazdasági újításokra, és mindent összevéve, a helyzet, megkésve bár, de nem volt kedvezőtlen egy vállalkozó osztály kibontakozására, hasonlóan a nyugati fejlődéshez. A növekvő jólét és az ezzel járó politikai várakozások előnyeit e kezdeti szakaszban elsősorban a németek élvezték, de a csehek sem maradtak ki belőle. A XIX. elejére már növekvőben volt egy cseh középosztály, amely aztán kitermelt

magából egy új értelmiséget. A csehek szempontjából feladatuk kettős volt. Meg kellett alapozniuk saját helyzetüket, azaz helytállni a politikai és gazdasági versenyben, szemben a németekkel és a birodalommal, és ezzel párhuzamosan meg kellett határozniuk, mit jelent pontosan csehnek lenni politikailag és nemzetileg.

A cseh kultúrközösség léte *prima facie* nyilvánvaló volt. Tekintettel azonban a cseh terület ingadozó történelmi és legális státusára, — szoros kötelékeire egyrészt a római szent birodalommal, másrészt Ausztriával, — a csehek fő aggodalma az a közvetlen veszély volt, hogy bekebelezheti őket egy német kultúrán alapuló német politikai szervezet, amikor létrejön. 1848-ban, a Frankfurtban tanácskozó német Előparlament résztvevői eleve magától értetődőnek vették, hogy a cseh terület az újonnan létrehozott illetve létrehozandó német állam kötelékébe fog tartozni. El is küldték az előparlamenti meghívókat Prágába, többek között František Palackýnak is. Palacký erélyesen elvetette már a gondolatát is, hogy a csehek a német állam részévé váljanak. Palacký olyan cseh nemzeti program kidolgozására törekedett, mely a cseh nemzet fejlődését Ausztriához köti. Véleménye szerint Ausztria alkalmasabb volt a kis közép-európai szláv nemzetek védelmére, és prófétikusan azt is meglátta, hogy Ausztria védelmére nemcsak a németekkel, hanem Oroszországgal szemben is szükségük lesz.

A csehek és a németek konfliktusa azonban mindenki számára nyilvánvaló volt. A csehek úgy látták, hogy egész politikai jövőjük fölött állandóan ott tornyosul a veszély, hogy bekebelezi őket a német kultúrközösség és annak politikai szervezete. Két oldalról is érezték e fenyegetést: belülről, a cseh területen élő német lakosság részéről, és kívülről. A Habsburg birodalom hátralévő korszakát valóban az erre irányuló küzdelem jellemezte. E küzdelemben a csehek megállták a helyüket, de következtében megrögződött bennük, hogy politikai követeléseiket újra meg újra nemzeti terminológiában határozzák meg — politikai hatalmat, hogy ellen tudjunk állni a németesítésnek! —, nemzeti követeléseiket pedig politikaiban — a csehek belső konfliktusait alá kell rendelni a nemzeti egységnek! Mindennek az lett az eredménye, hogy amikor aztán a cseheknek megadatott saját nemzeti politikai szervezetük — Csehszlovákia — megteremtésének lehetősége, az keresztül-kasul át volt itatva e félelmekkel és fogalmak-

kal. Kik alkotják a többséget és kik a kisebbséget? — a gyakorlatban nyomasztóan fogas kérdés lett.

Az 1918 utáni Csehszlovákiában létrehozott politikai rendszer sok tekintetben nyitott és liberális volt, a törvényességnek jelentékeny mértékben érvényt szereztek, általános választójog alapján történtek a képviselőválasztások és az alulról jövő kezdeményezéseknek figyelemre méltó teret adtak. A nemzeti kérdés szempontjából azonban az új állam ingoványos talajra épült. A csehek egyetlen fő célt tartottak szem előtt: cseh nemzeti állam létrehozását, a saját megítélésük szerinti cseh politikai magatartás-kódex értelmében. E magatartáskódexnek az egész államban szilárd alapokat kell biztosítani. Csakhogy ezen a ponton felmerül a bonyolult kérdés: hol legyenek meghúzva az állam határai? A csehek nem voltak hajlandók a történelmi cseh-morva tartomány határainál kevesebbel beérni. E mellett szóltak számukra a történelmi jogok, a gazdasági érdekek és a katonai biztonság. E követelésnek azonban volt egy sajnálatos hátránya, mégpedig az, hogy ilyen határokkal a csehek ugyan szilárd többségben lennének a németekkel szemben, de korántsem elsőprő többségben: az arány hozzávetőleg kettő lenne az egyhez. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem elegendő többség a kívánt cseh nemzeti állam eléréséhez. Az ilyen alapon megteremtett államnak kétnemzetiségűnek kellene lennie, ha nem akarják végzetesen meggyengíteni. A csehek tehát csak akkor érhetik el céljukat, ha sikerül oly mértékben megszorítaniuk a cseh lakosság számát, hogy elsőprő fölénybe kerüljenek a németekkel szemben. Ebben jött kapóra a csehszlovákság leleménye.

A cseheknek és a szlovákoknak természetesen voltak történelmi kapcsolataik, különösen ami a szlovák protestánsokat illeti, akik számára Prága kulturális és vallási mintakép volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szlovákok akár akkor, akár később hajlandóságot éreztek volna arra, hogy beolvassák saját identitásukat a cseh nemzetbe — nekik is megvolt saját nemzeti programjuk. Annyira, hogy az 1840-es években a szárnyait próbálgató cseh értelmiség, még az oly liberális szellemi nagyság mint Havlicek is, vette magának a fáradságot, hogy enyhén szólva elhessegessen a szlovák törekvéseket saját nemzeti programjuk kidolgozására, beleértve a saját nyelvet is. 1918-ban a csehek, a sokkal erősebb félként, rá akarták erőszakolni saját nemzeti és politikai

koncepcióikat a szlovákokra, mert szükségük volt a szlovák lakosságra a németek ellensúlyozására – Csehszlovákiában a valóságban több német élt, mint szlovák. Ami a németeket illeti, ez a fortély be is vált, legalábbis rövid távra. Ez a siker azonban végzetes örökséggel járt: korlátozták a szlovákok jogát saját nemzeti programjuk meghatározására. 1938-ban Csehszlovákia nem pusztán a náci Németország haderejének fenyegetése miatt omlott össze, hanem azért is, mert a cseh politikai elit egyedül találta magát – a nem-csehek magára hagyták. A cseh elit nem törődött a nem-csehek nemzeti követeléseivel, s azok az első adandó alkalommal cserbenhagyták a csehszlovák államot. Így hát a nemzeti elvnek a csehek politikai célkitűzéseivel való egyesítése alapvetően a csehek kárára szolgált.

A háború utáni korszakban megváltozott a kép: a németeket kitelepítették Csehszlovákiából, a szlovákoknak viszont megadták a paritást nemzeti szinten. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a csehek hajlandók lettek volna egyenlő jogokat adni a szlovákoknak a háború utáni társadalmi rend kialakításában, s a kényszerű kommunista rendszerrel ez nagyrészt különben is elvesztette aktualitását, legalábbis a 60-as évekig, amikor kezdtek enyhébb szelek fújni. Ekkor a csehek úgy találták, hogy a szlovák követelések is jó eszköznek bizonyulhatnak a cseh politikai élet decentralizálásának elérésére a Novotný elleni 1967–68-as kampányban. Azt a tényt, hogy a Prágai Tavasz idején a szlovákok céljai lényegesen különböztek a csehek céljaitól, Prágában egyszerűen kellemtelen körülménynékönyvelték el. Az egy államon belül létező két eltérő nemzeti és politikai program ismét kísért a 70-es évek Csehszlovákiájában, amikor is a szlovákok meg voltak elégedve a normalizálással és a stabilizálódás egyik alapjává váltak, és azok maradtak mindmáig. A különböző (cseh, német, szlovák) nemzeti félelmeknek és célkitűzéseknek ez a vegyülete tehát végzetes zűrzavar magvait hintette el a csehek programjában és elmondhatjuk, hogy a csehek ellen dolgozott. Alig érti tehát az ember, miért ragaszkodnak a csehek továbbra is ahhoz, hogy egy államban éljenek, tandemben a szlovákokkal.

Nem itt végződnek azonban a csehek nemzeti-politikai programjának káros következményei. Amikor 1918–20-ban megalapították az országhatárokat, a csehek habozás nélkül a területileg legelőnyösebb kritériumot választották: a cseh tartomány

történelmi, noha nem nemzetiségi határait, megtoldva Szlovákiában egy Magyarországgal szemben stratégiai fontosságú határterülettel. Miután a nyugati antant hatalmak elfogadták a Dunát határvonalnak és Csehszlovákiának adták a többnemzetiségű Bratislavát (Pozsonyt, Pressburgot) – amelyre Magyarország is, Ausztria is ugyanolyan jogosan formált igényt mind etnikai, mind történelmi alapon –, az új államban egyszerre nagyszámú kisebbség támadt: a magyaroké, Szlovákiában. A szlovákok nem túrtek semmi vitát az új határokat illetően, annak ellenére, hogy ezek nyilvánvalóan megsértették éppen azt a kultúrközösség-elveket, melynek alapján annak idején maguk legitimálták saját elszakadásukat Magyarországtól. A magyar kisebbség viszont klasszikus kisebbségi problémát támasztott, azaz olyan különálló etnokulturális egységet képezett, melyet a többség nem tud sem elfogadni, sem asszimilálni (a magyarok Szlovákiában a lakosság mintegy 12%-át teszik ki és többé-kevésbé szoros nemzetiségi tömbökben élnek). A szlovákok szemében ezért e kisebbség léte állandóan veszélyezteteti határaik sértetlenségét, határ-átrendezéssel fenyeget – félelmeik pontosan ismétlik a csehek 1938 előtti németektől való félelmeit. A szlovákok ugyanazzal a rettegéssel reagáltak a magyarok valóságos és potenciális követeléseire, mint amelyet Prága centralizáló törekvései váltottak ki belőlük az 1948 utáni években (amikor, mint láttuk, szerepük a cseh nemzeti program számára érdektelenné vált). A szlovákoknak a magyar kisebbségtől való félelme aztán biztosította, hogy még a szovjet-típusú politikai rendszerekben megvalósítható minimális liberalizálódást se sikerüljön kieszközölniök. A cseh politikai elit nemzeti programja tehát eltorzította a szlovákok, a csehszlovákiai németek és a magyarok programját is (nem is beszélve a tetscheni lengyelekről és a kárpátaljai ruténokról).

A csehek axiomának tekintették, hogy az 1918 utáni országterület (Kárpátalja kivételével) az az abszolút minimum, amin belül egy cseh politikai rendszer érvényre juthat. 1918-as sikerük azon a történelmi véletlenen alapult, hogy Németország és Oroszország ugyanakkor szenvedett vereséget, de maga a cseh nemzeti program a cseh nemzet valóságos hatalmát meghaladó politikai imperativuszokat tartalmazott, – és magában hordta azoknak a nemzeti-politikai átkoknak a csíráit, amelyekkel a csehek

1938 óta küszködnek.⁸ Zárójelben megjegyzendő itt, hogy a csehek példája csak egy a sok közül, mellyel illusztrálható a fenti okfejtés igaza, nevezetesen az, hogy a nemzeti és a politikai program összezavarása rendszerint kedvezőtlen következményekkel jár mindkettőre nézve. Hasonló következtetéseket vonhatnánk le más kelet-európai nemzetek, sőt az Európa peremén élő más nemzetek fejlődéséből is.

Etnikai megújulás, vagy annak hiánya

Az eddigiekből tehát a következő ellentét bontakozik ki: az egyik oldalon az összpontosult hatalom és a szűk nemzetmeghatározás, a másik oldalon a megosztott hatalom és a tágabb nemzet felfogás. A kettő közötti különbségből olyan következmények fakadnak, melyek ma is kihatnak mind a nyugat-, mind a kelet-európai politikára. Különösebben arról van szó, hogy Nyugat-Európában manapság újra növekvőben van az etnopolitikai nyomás, Kelet-Európában pedig állandó feszültség mutat-

8 – Csehszlovákiára vonatkozóan a következő munkákat használtam: C. A. Macartney, *The Habsburg Empire* (Weidenfeld, London, 1966); Stanley Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848* (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1969); Arató Endre, *Kelet Európa története a XIX. század első felében* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971); J. W. Brügel, *Tschechen und Deutsche 1939–1946* (Nymphenburger Verlagsanstalt, München, 1974); J. W. Bruegel, *Czechoslovakia before Munich* (Cambridge University Press, Cambridge, 1973); Wenzel Jaksch, *Europas Weg nach Potsdam* (Deutsche-Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1958); és Gregory F. Campbell, *Confrontation in Central Europe* (University of Chicago Press, Chicago, 1975). Lásd még Szlovákiáról: J. M. Kirschbaum, *Slovakia: Nation at the Crossroads of Central Europe* (Speller, New York, 1960); a csehszlovákizmusról Milan Hodža beszédeit, *Közép-Európa országútján* I–II (Prager, Bratislava, 1938) és Dérer Iván *Nemzet és Szellem* (Prager, Bratislava, 1938). A szlovákiai magyarokról lásd Arató Endre, *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975* (Magvető, Budapest, 1975) és Kálmán Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945–1948* (Columbia University Press for Brooklyn College Studies, New York, 1982). Hasznos még Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914* (Princeton University Press, Princeton, N.J., 1981).

kozik a fennálló politikai rendszer és a lakosság nemzeti törekvései között. Első pillantásra tehát mintha léteznék valamiféle hasonlóság Európa két része között a nemzeti kérdésben. A következőkben azt próbáljuk kimutatni, hogy e hasonlóság lényegében felületi, s hogy a valóságban jelentékeny politikai különbség van közöttük, mely mélyreható következményekkel jár mind a nemzet egészére, mind a politikára nézve.

A II. világháború utáni Nyugat-Európában úgy tetszett, hogy hanyatlóban van a nacionalizmus és ezzel párhuzamosan növekvőben az internacionalizmus. Európa egységbe rendeződése, melyben központi szerepe volt a francia–német megbékélésnek, úgy látszott újfajta európai politikát teremthet – az optimisták azt remélték, ez még idővel Európai Egyesült Államok létrehozására is vezethet. A nemzet, nemzetiségek, etnikumok jó ideig nem szerepeltek a politikai és intellektuális szóhasználatban (sem Európa fő gondjai között), és ahol az ilyesmit végképp lehetetlen volt nem-létezőnek tekinteni (pl. Dél-Tirolban), ott egyszerűen a múlt maradványának kijáró vállvonogatással, vagy pillanatnyi aberrációként kezelték. „Ésszerű” liberális megfontolások, jóléti konszenzus és gazdasági növekedés volt az uralkodó elv, mintegy két évtizeden át.⁹

Ekkor azonban az etnopolitika meghökkentő hirtelenséggel ismét betört az európai politika arénájába. Különböző etnikai mozgalmak egyszer csak kezdtek politikai követelésekkel fellépni az államokkal szemben, melyek (mint rámutattunk) a nemzeti kérdést ekkorra már lezárták, s a nemzet-építést befejezettek tekintették. Nem szükséges itt kitérnünk az etnikai megújulás okaira, annál fontosabb azonban, hogy mi volt a fennálló nemzet-államok válasza e törekvésekre. Ezek az államok, Európa klasszikus központi államai is, kivétel nélkül azzal feleltek, hogy megpróbálták illegitimnek nyilvánítani az új etnopolitikai igényeket. Rájuk sütötték a régimódi, a reakciós, a partikuláris bélyegét, vagy – figyelem! –, megfosztották e követeléseket etnikai tartalmuktól azzal, hogy a „tiltakozó” mozgalmak kategóriájába utalták. Ha paradigmaticusnak vesszük a skót nemzeti törekvések

9 – Isaiah Berlin, *Nationalism: Past Neglect and Present Power*. In: *Against the Current* (Oxford University Press, Oxford, 1981) 335–355. o.

megújhdását az 1960–70-es években, több következtetés kínálkozik. Először is az, hogy e mozgalmakat annyiban méltán nevezhetjük etnopolitikainak, amennyiben jellegük egyszerre volt etnikai és politikai; azaz politikai követeléseiket – részvétel a hatalomban –, etnikai alapokra akarták helyezni, s e követeléseket etnokulturális alapon akarták legitimálni. A Skót Nemzeti Párt azzal érvelt, hogy Skócia minőségileg különbözik az Egyesült Királyság más területeitől, hogy a *skót* sajátos kulturális minőséget hordoz, ami a skót követeléseknek egészen más dimenziót ad, mintha például yorkshire-i követelésekről lenne szó; s hogy az Egyesült Királyság politikai rendszerét úgy kell átrendezni, hogy e követelések elismerést nyerjenek. Másszóval, a skót nemzeti mozgalom szóvivői, a klasszikus példa mintájára, egy nemzeti programot úgy határoztak meg, hogy azzal politikai követeléseket legitimáljanak, s ennek révén a globális politikai rendszerben jelentősen megváltoztassák az értékek és javak elosztását. Az a körülmény, hogy a Skót Nemzeti Párt formálisan függetlenséget is követelt, ebben az összefüggésben félrevezető: az SNP e követelése nem kapott többségi jóváhagyást, és sorain belül is megoszlottak a vélemények. Az SNP etnopolitikai programjának támadóereje az Egyesült Királyság keretein belülre irányult. Ugyanilyen jellege volt a katalán, a breton és az occitán mozgalomnak is.

Az etnikai újjáéledésre Nyugat-Európában azonban nemcsak az volt jellemző, hogy éppen akkor következett be, amikor a nacionalizmust általában holt és befejezett ügynek nyilvánították, hanem az is, hogy demokratikus, politikailag nyitott keretek között jelentkezett. Ennek pedig az a jelentősége, hogy bármilyen sérelmes volt a megalapozott nemzetek számára integritásuk megkérdőjelezése, politikai rendszerük elég rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy megbírkózzanak az újonnan felmerülő követelésekkel, anélkül, hogy kényszerhez folyamodtak volna. Másszóval, Nyugat-Európában az etnopolitika jelentkezése kísérlet volt a nemzeti program és ezáltal a politikai program újrameghatározására is. Azáltal, hogy a vitára volt lehetőség, e programokat egyrészt az alulról jövő nyomás, másrészt a felülről jövő új távlati koncepciók értelmében határozhatták meg.

A politikai keretek e nyitott jellegének eredményeként az etnopolitikai nyomás erejét részben hatástalanították. Ha az új

etnopolitikai mozgalmak elérhetik céljukat a meglévő keretek között, azok módosításával, az állam integritása biztonságban marad. A különböző etnopolitikai mozgalmak tehát nagyjában és egészében, noha nem minden nehézség nélkül (gondoljunk Korzikára, Észak-Írországra), de beolvadnak a szélesebb politikai küzdőtérbe, és általában azon számtalan politikai identitás egyik színfoltjának tekintik őket, melyek a modern politikai közösségek szövetét alkotják. Az etnopolitikai csoportok ebben az értelemben hasonlóak a különböző más érdekcsoportokhoz, melyek bizonyosfokú autonómiát követelnek maguknak, társadalmi hasadás (osztály), faj, nem, vallás, gazdasági érdekek vagy egyéb szempontok alapján. Valószínű tehát, hogy az etnopolitikai igények továbbra is szerepelni fognak a nyugati államok politikai napirendjén, sőt, hogy újabb, egyelőre lappangó etnokulturális identitások fognak felszínre törni, a nyugati politikai élet még bonyolultabbá tételére.

Mindent összevéve tehát, a nyitott rendszerek többnyire képesnek bizonyultak megfelelni az etnopolitikai kihívásokra, azáltal, hogy módosították a legitim politikai tevékenység határait, és ennek eredményeképpen, szemmel láthatóan megerősítették saját összetartó erejüket is. Ott, ahol nem hajlandók politikai teret adni az ilyesfajta nyomások kifejezésének, azok könnyen elmérgesíthetik a helyzetet és sokkal radikálisabb változásra irányuló követeléseket eredményeznek. Ez a tanulság kínálkozik Észak-Írország esetében, melynél kilátástalanabb etnopolitikai és etnovallási problémával aligha van dolga nyugati demokráciának.

Az etnopolitikai megújulás, amiből nem lett megújulás

Mindezzel ellentétben, Kelet-Európában a helyzet merőben más. Lehetne itt is felületes párhuzamokat találni, főleg azt, hogy a nemzet-építés folyamata befejeződött, hogy minden nemzet megalakult a térségben, amely megalakulhatott. A cseh, a lengyel és a magyar nemzetet meghatározták a XIX. században, a fentebb kifejtett értelemben, és ez a meghatározás örökérvényű – így szólna ez az érvelés. A háború utáni Kelet-Európában ahelyett, hogy új etnopolitikai mozgalmak támadtak volna, melyek kétségbe vonják a nemzeti *status quo*-t, a helyzet – ebben az egy

tekintetben – nyugodt. Úgy látszik, mintha Kelet-Európában egyáltalán nem léteznék szub-állami nacionalizmus. Ez rendkívül magasfokú etnonemzeti homogenitást feltételezne a térségben, amit tüzetes szemügyrevétel korántsem igazol. Az igazság az, hogy Kelet-Európa éppannyira megosztott etnokulturálisan, mint Nyugat-Európa. Potenciálisan és valóságosan. Ez azonban mégsem jelentkezik nyíltan a politikai porondon.

Ennek magyarázata a szovjet-típusú rendszerek jellegében keresendő és abban, miként fogadta a rákényszerített szovjet rendszert a kelet-európai nemzeti értelmiség, amely továbbra is arra törekedett, hogy amennyire lehet, monopolizálja a nemzeti programot. Kelet-Európában amúgyis gyengék voltak a közvetítő intézmények és a modernizáló kísérletekben rendkívül nagy mértékben támaszkodtak a nacionalizmusra, a politikai lojalitás fenntartása érdekében, így aztán nem sok esélyük volt az etnopolitikai igényeknek a kibontakozásra. A kommunizmus előtti korszakban az uralkodó politikai elit hatalmát és hatalmának legitimálását nagy mértékben a nemzeti programból származtatta, és nacionalista céljait magától értetődően a kizárásra építette. A politikai rendszer viszonylag zárt jellege ezt a helyzetet állandósította.

Az idegen kommunista forradalom mindezt meglepően kevésbé változtatta meg. Hatalmi pozícióikat a kommunisták arra használták, hogy a fennálló helyzetet rögzítsék (a néhány kivételre, főleg Jugoszláviában, később térünk ki). A szovjet-típusú rendszerek sajátos logikáját – tehát a hatalom maximális összpontosítását, a versenytársak hatalmi centrumainak felszámolását és a legitimitás autonóm forrásainak megsemmisítését követtve, – erre számítani lehetett. A kommunisták szempontjából, minél kevesebb nemzeti programmal kell foglalkozni, annál jobb. Ez az álláspont uralkodik a háború utáni Kelet-Európa egész térségében – a kommunista uralom egy-egy szakasza lehetett liberálisabb, lehetett a légkör enyhébb, de bármennyire is az volt, a gondolat, hogy etnopolitikai kezdeményezéseknek tért adjanak a politikai életben, még elzárkózóbb fogadtatásra talált, mint más típusú érdekcsoportok igényei. A kommunisták álláspontjának megértéséhez még hozzátartozik ezzel kapcsolatban az is, hogy teljességgel összeegyeztethetetlen egy transzcendentális, osztályelméleten alapuló (a kommunizmus) és egy ezúttal is kultúrelméleten alapuló ideológia (nacionalizmus).

Ami azonban kevésbé ismeretes, az az, hogy az etnopolitikát ugyanilyen kedvezőtlen színben látják a nacionalisták is Kelet-Európában. Ebben az összefüggésben döntő fontosságú a viszony egyfelől az idegen kommunista ideológia, másfelől ennek nemzeti fogadtatása között. A különböző nemzetek értelmisége állandó veszélyben érezte és érzi magát a kommunizmustól s ez ellen a körülményekhez képest a lehető legmagasabb szinten tartott nemzeti egységet próbálta szembeszegezni. Szinte úgy tűnik, hogy a nacionalisták a kommunisták tükörképeivé váltak a politikai program szűk korlátok közé szorítása terén. A nemzetiségi igények fellépésének lehetősége tehát éppoly fenyegetést jelentett a nacionalisták, mint a kommunisták számára, s ennek az a különös iróniája, hogy a nacionalisták és a kommunisták így, legalábbis hallgatólagosan, közös nevezőre találtak.

Ha azonban jobban szemügyre vesszük Kelet-Európát, meglátjuk, hogy éppoly termékeny talaja potenciális etnopolitikai igényeknek mint Nyugat-Európa. Csaknem két évszázad homogenizálása ellenére, a nem teljesen beolvadt regionális és vallási csoportok egész skálája létezik még mindig, külön, de elfogult öntudattal ama nemzet iránt, melynek részét alkotja. Ez néha kétlépcsős öntudatot eredményez és annak megfelelő kettős politikai lojalitást. Ezek a proto-etnopolitikai csoportok potenciálisan, könnyen önrendelkezési és egyéb érdekvédelmi igény alapjává válhatnak, más, ismert érdekcsoportokhoz (úgy mint gazdasági, női emancipációs, stb.) hasonlóan.

A példa folytatása: a csehek

A fenti elemzés igazát illusztrálhatjuk a morvák esetével. Eddig feltételeztük, hogy a csehek nemzeti programját csak egyféleképpen lehetett és lehet meghatározni, nem utolsósorban azért, mert mindig a németek ellenében kellett meghatározniuk. Ez a kép azonban módosításra szorul, ami legalábbis részben abból adódik, hogy Csehszlovákián belül megszűnt a közvetlen versengés a csehek és a németek között. 1968-ban, a Prágai Tavasz idején, amikor egész sereg különböző érdekcsoport jelentkezett, hogy bejelentse a maga igényeit politikai elismerésre, egy magát Morvaország és Szilézia Társaságának nevező csoport azzal a kö-

veteléssel lépett fel, hogy a Csehszlovák köztársaságot, – amely éppen akkor a cseh és a szlovák terület federációjának tárgyalásaival vajúdott –, ne két, hanem háromtagú szövetségi állammá szervezzék át. A Társaság 240 000 tagot számlált és a brnói pártbizottság jóindulatú semlegességet tanúsított irányában. A Társaság népszavazással kívánta eldöntetni az ügyet és önálló föderációs igényét azon az alapon kívánta legitimálni, hogy Morvaország és Szilézia „közösség”-nek léte „társadalmi, földrajzi, etnikai, történelmi, gazdasági és politikai tény”. Hivatkoztak Morvaország történelmi önállóságára, így a Nagy Morva Birodalomra (amit a szlovákok saját elődállamuknak tekintettek) és a középkori Morva örgrófságra, melynek a cseh tartománytól független státusa volt. Ezen kívül, mind a Habsburg birodalomban, mind az Első Köztársaság idején Morvaország közigazgatásilag részben autonóm volt, és állították, hogy a morvák, noha a cseh nemzet tagjai, saját, jellegzetes kultúrával rendelkeznek. Azzal érveltek továbbá, hogy a térség speciális gazdasági érdekeit is csak önálló közigazgatással védelmezhetik, – amibe a Prágai Tavasz idején beleértődött bizonyosfokú politikai autonómia is. Mindez az etnopolitika klasszikus érvrendszere. A morvák követeléseire adott válasz is klasszikusnak tekinthető. Mind a csehországi csehek, mind a szlovákok elleneztek a morvák követeléseit, bár más-más alapon. A csehországi csehek azzal utasították el, hogy túlságosan bonyolult és alkalmatlan lenne megvalósítása közigazgatásilag, s hozzátették, hogy a morva követelések partikulárisak. A szlovákok úgy vélték, hogy ha a morvák velük egyenlő státust kapnak, a sajátjukon esik csorba: már nem csupán ők az egyetlen csehekkel egyenlő nemzet. A morvák kampányának azonban mélyebb jelentősége volt, hiszen központjában az a kérdés állt: vajon tényleg csak egy módon lehet-e csupán meghatározni a cseh nemzeti programot, avagy lehetséges-e valójában a problémát egyszerre több szintről megközelíteni?¹⁰

A morvák esete felvetette a hatalom etnoregionális igények alapján történő újraelosztásának kérdését, s ezt az igényt a hata-

10 – Morvaországgal foglalkozik H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton University Press, Princeton, N. J., 1976) 470–474 o. és Vladimir V. Kusin, *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement* (Macmillan, London, 1972) 159–160. o.

lom birtoklói azonnyomban illegitimnek nyilvánították. A lachiak esetében hasonló, bár még szélsőségesebb nyomással van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy itt a hatalom gyakorlatilag fel sem merült. Voltaképpen némileg megtévesztő lachiakról beszélni, többszámban. A valóságban egyetlen ember törekvéseiről van szó: Óndra Łysohorsky volt az, aki ki akarta vívni a jogot egy olyan nyelv használatára, mely lényegében saját alkotása volt. Lachia az Ostrava és Teschen közötti vidék (Těsín, Cieszyn). A helyi nyelvjárás aféle átmenetet képez a cseh és a lengyel köznyelv között, jellegzetessége, hogy a hangsúly mindig az utolsó-előtti szótagra esik (szemben a csehvel, ahol az elsőre). Łysohorsky 1934-ben adott ki először e nyelvjárásban írott művet, ragaszkodott ahhoz, hogy nem nyelvjárásról, hanem külön nyelvről van szó és céljául tűzte ki, hogy kivívja a lachiak jogát külön nemzetként való elismerésre. Hosszú és kudarcra ítélt odisszea kezdete volt ez. Küzdelmének az adott ráadásul sajátos pikantiériát, hogy Łysohorsky kommunista volt, s a lachok önrendelkezési jogáért folytatott harcában éppen a Szovjetunió nemzetiségi politikájára hivatkozott érvelésében (1934-ben!). Meggyőződését továbbá azzal indokolta, hogy amikor lachul ír, nem tesz egyebet, mint a nép nyelvén ír, azaz a helyi bányászok és acélmunkások nyelvén.

E példásan proletár megalapozás ellenére, Łysohorskynak csalódnia kellett a kommunista rendszer csehszlovákiai bevezetéséhez fűzött reményeiben. Cseh kommunisták már a háború alatt (amit Łysohorsky a Szovjetunióban töltött) értésére adták, hogy nem helyeslik törekvéseit, főleg azért, mert a lach nyelv különállására való hivatkozásait kihasználhatják a lengyelek e térségre támasztott területi igényeik legitimálására, annál is inkább, mert München után ezt a részt rövid időre *de facto* Lengyelországhoz csatolták. A háború után Łysohorskynak meg kellett élnie, hogy elhallgattatják. Lach verseiből egy sort sem közölhetett, bárha – milyen jellemzően irónikus! – fordításban ezek megjelenhettek németül, magyarul (Szlovákiában), franciául és angolul is. Méltán mondhatjuk tehát, hogy a cseh értelmiség és politikai elit ellenségesen kezelte a cseh kultúra megosztásának lehetőségét és egy saját nyelvvel, értékrendszerrel, és idővel talán politikai követelésekkel is felléphető lach kultúrközösség megteremtésének lehetőségét.¹¹

A lachok esetének jelentősége liliputi ugyan, de a jelenség korántsem elszigetelt Kelet-Európában. Elég, ha itt röviden felsorolunk egy párat, melynek mindegyike külön elemzést érdemelne, hogy érzékeltessük, milyen sokféle és -fajta csoport léphetne fel etnopolitikai igényekkel a kelet-európai nemzetekben és államokban. Magyarországon, mely etnikailag a leghomogénebb államok egyike, jelentős cigány kisebbség él, melynek még etnikai különállását sem ismerik el, – társadalmi kategóriaként kezelik, holott nyilvánvalóan etnopolitikai problémákat hordoz magában. A horvátok mereven elzárkóznak attól, hogy elismerjék a dalmátok igényét arra, hogy külön kultúrközösségnek tekintsék őket, történelmi és egyéb érvek ellenére. Lengyelországban a jelenleg pusztán folklorisztikus érdeklődési körbe utalt kasubok is felléphetnének etnopolitikai státus-igényekkel. Igen fontos az erdélyi románok rendkívül kényes problémája. Ők nyilvánvalóan a román nemzet tagjai, de sokuk véleménye, hogy létezik egy erdélyi öntudat, ami nem gyengíti román voltukat, de mégis azt jelenti, hogy hajlamosak a maguk módján megítélni bizonyos politikai kérdéseket. Joggal tehetnénk talán fel még azt a kérdést is, vajon nem létezik-e egy román kisebbség Románián belül? Hiszen amióta Erdély Romániához tartozik, állandóan tapasztalhatják, hogy természeti kincseiket és egyéb javaikat szüntelenül átírányítják a Regatba. Lehetséges, hogy az erdélyi románok elfogadják ezt a helyzetet, azon az alapon, hogy ez az ára a magyar irredentizmussal szemben kapott védelemnek, de ez olyan kérdés, melyről soha nem volt alkalmuk véleményt nyilvánítani.

A jugoszláv – kivétel?

Jugoszlávia speciális eset az európai etnopolitikai képletben, amennyiben a háború utáni jugoszláv elit etnopolitikai konfliktusainak egy részét a fent körvonalazott iránnyal ellenkezően próbálta megoldani: a jugoszláv kommunisták kimondottan felkarolták új nemzetek megalakulását. Ezt abból a megfontolásból tették, hogy így megerősíthetik az ország területi sértetlenségét és

11 – Łysohorskyról és a lachokról lásd Igor Hájek, *Poet of a New Nation*, *Cross Currents*, 1983, 316–332 o.

csökkenthetik a már meghatározott nemzetek – elsősorban a szerbek és a horvátok – közötti konfliktusok esélyét. Az előbbinek különösen sikeres példája volt a macedon nemzet és nemzeti-politikai közösség előmozdítása. A Vardar völgy szlávajkú keresztényeit, akiktől a háború előtt a kulturális önkifejezés minden jogát megtagadták, a háború után a jugoszláv politikai közösséghez fűzték, mégpedig azzal, hogy határozottan elismerték nemzet voltukat és megadták nekik ugyanazt a politikai hatalmat, amivel Jugoszlávia más nemzetei rendelkeznek, azaz a köztársaság státusát. A szövetségi rendszeren belül ez a stratégia nyilvánvalóan bevált, megnyerte Jugoszlávia számára a macedonok lojalitását. Hozzájárult e stratégia sikeréhez a macedonokra igényt tartó esetleg vetélytárs, a bolgárok, homokeyenest ellenkező politikája is, amely kereken megtagadta a külön macedon nemzet elismerését. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a mechanizmus megfelel a kelet-európai nemzet-építés általános gyakorlatának, azaz a macedonok nemzeti programját felülről határozták meg, s nemcsak az vezette őket, hogy kielégítsék a macedonok nemzeti törekvéseit, hanem az a politikai cél is, hogy olyan lojalitás rendszert építsenek ki, amely biztosítja Jugoszlávia számára a macedonlakta területeket. A mohamedán nemzetalakítás hasonló, bár későbbi, felkarolása, ismétcsak felső utasítással, szintén a mohamedánok törekvésein túlmenő politikai célok érdekében történt. Ha ugyanis a szerb-horvát ajkú mohamedánokra sem a szerbek, sem a horvátok nem formálhatnak többé igényt, mint ahogy azt a múltban tették, akkor a viszálynak ez a forrása megszűnik és megoldódik Bosznia problémája. Irónikus, hogy ez a fogás egyenesen túl jóra sikerült: Boszniában most olyan jelek mutatkoznak, hogy a mohamedánok a köztársaságban élő szerbek és horvátok rovására gyakorolják hatalmukat. Ebben az ábrában különös elmentmondással van dolgunk, már magában a gondolatban is, hogy egy kommunista elit egyáltalán vallási lojalitások alapján törekszik új nemzetalkotás előmozdítására, ami aztán az iszlám előretörését eredményezi Boszniában, mely fejlemény már cseppet sincs Belgrád ínyére. Ilyen értelemben a jugoszláv politikai elit a nemzeti programokat manipulációs eszközként használta olyan politikai célok elérésének szolgálatában, melyeknek csak igen távoli köze volt az érintett nemzetekéhez.

A kelet-európai etnikai kisebbségek problémájára az az átfogó

felelet, hogy mindaddig, amíg ezekben az államokban kommunista-típusú rendszer van uralmon, nincs kilátás a hatalom dekoncentrálására, és ennek alapján a nemzeti és politikai program módosítására. Ami áll az etnikai kisebbségekre, még jobban áll a nemzeti kisebbségekre, vagyis azokra, amelyek kulturálisan teljes tudatossággal magukat egy másik nemzet tagjainak vallják, de olyan államban élnek, melyben egy tőlük idegen nemzet domínál. Az ő esetükben — a szlovákiai magyarok szolgálhatnak itt példaként —, történhetnek némi kísérletek arra, hogy a kulturális közösséget elválasszák a politikai szerkezettől és alkalmazkodjanak a helyi körülményekhez, de a kettő egyesítésére rendszert oly parancsoló erejű a nyomás, hogy szétválasztásuknak a gyakorlatban rendkívül nehéz érvényt szerezni.

Az összkép ebből a perspektívából az — és ez természetesen a politikai élet más területein is így van —, hogy a szovjet-típusú rendszerek kevésbé rugalmasnak, kevésbé belátónak bizonyultak az etnopolitikai kihívások iránt, mint a nyitottabb nyugati demokráciák. E demokráciák még korántsem illesztették be teljesen az etnopolitikát politikai gyakorlatukba, de a jelek arra mutatnak, hogy a megalapozott nemzetek és politikai elitjük elfogadja az etnopolitikát, ha vonakodva is. Ez messzeható következtetéseket hord magában. Arra mutat, hogy az etnopolitika nem feltétlenül vezet egy állam szétbomlásához; hogy az etnikai követeléseknek nem kell nacionalistává válniuk abban az értelemben, hogy elszakadást követelnének; hogy a politikai program meghatározása politikai vita és konfliktus tárgya marad, s azon múlik. A szovjet-típusú rendszerekben ugyanakkor ennek az ellenkezője igaz és valahányszor politikai problémák kerülnek napirendre — mint ahogy oda kerülnek olyan időkben, amikor gyenge a párt uralom —, az etnopolitikai követelések is jelentkeznek, csakúgy ahogy más követelések. Ezekben az államokban az elit éppoly tanácstalanul áll az etnopolitikai kihívások előtt, mint minden más érdekcsoport különböző formájú nyomásával szemben. A konfliktusos politika általában kívül esik és kívül is marad a szovjet-típusú rendszerek keretein, s e tekintetben egybeesnek a kommunisták és a nacionalisták érdekei.

Duray Miklós levele

Kedves Barátaim és Polgártársaim
itthon Közép-Európában és szerte a Világon!

1983 augusztusában – hat hónappal azután, hogy Pozsonyban szabadlábba helyeztek első fogságomból a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságában folytatott tevékenységem miatt rendezett, majd felfüggesztett bírósági pert követően – üzenetet küldtem mindazoknak, akik kiálltak mellettem, és akiknek köszönhettem szabadulásomat.

Csak az tudja, aki már ült börtönben, hogy milyen érzés mindkét irányban átlépni a börtönajtó küszöbét. 1983. február 22-én volt részem először abban a nem irigylésre méltó örömben, amelyet a szabadulás, a viszonylagos szabadság felé nyíló börtönkapu csikorgása váltott ki belőlem. A szabadulás csodálatos érzése ejtett hatalmába annak ellenére, hogy nem szüntették meg az ellem folytatott bűnvádi eljárást. Annak ellenére, hogy – amint jeleztem akkori üzenetemben – továbbra is vár rám és fenyeget az előzetes eldöntött ítélet, a hét év börtön. Tudtam, hogy az akkor láncrafogott bosszú bármikor elszabadulhat, és ismét letartóztathatnak. Csak azt nem tudtam, hogy erre mikor kerül sor. Azonban 1983 őszén már sejtettem. Ekkor tudtuk meg, hogy a csehszlovák állami és politikai hatalom illetékesei egy olyan oktatásügyi törvénytervezetet dolgoztak ki, amely ha érvénybe lép – megsértve az ország alkotmányát – alapjaiban fogja veszélyeztetni a nemzeti kisebbségek iskoláit, mivel kilátásba helyezte a nemzeti kisebbségek anyanyelvén folyó oktatás megszüntetését. A sejtés helyesnek bizonyult, ugyanis jogvédelmi tevékenységünk

következtében a hatalom arra kényszerült, hogy kihagyja a törvényjavaslatból a jogfosztást lehetővé tevő részeket, és emiatt alig egy hónap múlva, 1984. május 10-ről 11-re virradó éjszaka letartóztatott a politikai rendőrség. Többek között azzal az egyáltalán nem titkolt okkal, hogy a törvényelőkészítés idején tiltakozást szerveztem a csehszlovákiai magyar kisebbség körében. Ugyanekkor további három barátomat is őrizetbe vették, azonban őket még május 12-én szabadlábra helyezték.

Be kell vallanom kishitűségemet. Amikor ismét lecsuktak úgy éreztem, hogy most már közel egy évtizedre bezárult mögöttem a börtön kapuja. Feladtam annak a reményét, hogy a demokrácia eszméje képes lesz ellensúlyozni a hatalmilag támogatott bosszúvágyét. Nem kételyeim voltak, hanem úgy éreztem, hogy ezúttal valóban a hatalmi önkény áldozatává válok. És ez leírhatatlan rossz érzés volt. Azonban a reménytelenségnek volt számomra egy nagyszerű ellenszere, amely kevés fogolynak adatik meg, még a politikai foglyok közül is kevésnek. Annak a biztos tudata, hogy senki sem hagyott cserben azok közül, akikre reálisan számíthattam. Ez olyan meggyőződés volt, amelyet csak hittel tudtam erősíteni, illetve megtartani magamban, mert nem juthatott be semmilyen értesítés az elszigeteltségbe. Tehát az a racionális hit táplálta erőmet, hogy a barátaim és ismerőseim, azok barátai és ismerősei, és mindazok akik még sem barátok és ismerősök, de rövidesen azzá válhatnak mind itt Pozsonyban, Prágában vagy Budapesten, Bécsben, New York-ban, Párizsban, Bâselban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Erdélyben, Ausztriában, Hollandiában vagy Európa más országaiban, Amerikában vagy Földünk más kontinensein mindent elkövetnek annak érdekében, hogy ismét kiszabaduljak. Csak ezzel a hittel tudtam erős maradni mind lelkileg, mind testileg. Csupán az a tudat, hogy ártatlan vagyok, csupán annak a tudata, hogy a börtönbe nem bűn miatt, és nem is saját egyéni érdekeim védelme miatt jutottam, kevés lett volna a reménytelenség leküzdésére. Csak e hit biztonságával felvértezve tudtam elfogyasztani a börtönkosztot, aludni a vaspriccsen, vagy végezni a cella padlóján a napi jógatornát. Csak ettől a hittől áthatva és általa megerősítve viselhettem el a legitimitással hadilábon álló hatalom bérenceinek fenyegetéseit, gonoszságait és megalázó magatartását. Köszönöm mindenkinek – akiknek köszönhetem – ezt a hitet. Sőt köszönöm azoknak a foglároknak,

börtönőröknek is, akik emberi szóval szóltak hozzám, akik ember számba vettek, és akiknek szavaiból és arc kifejezéséből kiéreztem, hogy nem tartanak sem bűnözőnek, sem bűnösnek.

Fogságom hatodik hónapjában jutott el hozzám egy apró jelzés, amely arról győzött meg, hogy a hitem nem megalapozatlan, nem tévhit. Postán kaptam egy rövid üdvözetet valahonnan a világból – később tudtam meg, hogy Belgiumból – a számomra ismeretlen Szemer családtól. Két mondatból állt a levél. És emögött a pár kézzel írt sor mögött arcok ezreit véltem látni. Ebben az időben tudtam meg azt is, hogy angol és amerikai orvosok követelték, részesítsenek az egészségi állapotomnak megfelelő ellátásban a börtönben. És nem sokkal később jött a további jelzés: csomag Tokyoból a Kőrösi Csoma Központ japán és magyar tagjaitól. Sajnos a küldeményt személyesen nem vehettem át, de a családom megkaphatta. Majd december elején érkezett egy kedves névnap csomag Párizsból, januárban pedig nyolc üdvözet Magyarországról, Svédországból és az USA-ból, angolul, franciául és magyarul; majd húsvét előtt ismét kaptam egy csomagot a Connecticut-i Greenwich-ből. De a feleségemtől kapott hivatalosan engedélyezett havi csomagküldemények tartalmából is láttam, hogy róla sem feledkeztek meg. És éreztem, hogy ami eljut hozzám, az csupán töredéke az együttérzésnek. De a feleségemtől, az édesanyámtól és a nővéremtől kapott levelekből a sorok közül kiolvastam, hogy az együttérzésnek hozzám eljutó jelzéseihez hasonlókat, sőt nyilván sokkal többet kapnak ők is. Ezek erőt és bizodalmat nyújtanak nekik, de bizonyosságot is arról, hogy a valóban barátinak mondható kapcsolatok kiállják a politikai erőszakhelyzetek próbáját is, valamint arról is, hogy létezik a legnagyobb távolságokat is áthidaló emberi összetartás. Azonban ez nem csupán őket erősítette, hanem közvetve engem is, mert megnyugtató, hogy azok akik legközelebb állnak hozzám érzelmileg, nem érzik elhagyatva magukat. Ettől egyre erősödött a lelki nyugalom, a hitem és nőtt bennem a bizodalom. És amikor áprilisban megtudtam, hogy március végén az államügyész visszavonta mind az 1982 decemberében, mind az 1985 februárjában benyújtott vádiratot, már biztos voltam abban, hogy a demokrácia elve ebben az ügyben csatát nyert az önkényel szemben.

Csupán 1985. május 10-e után – az összesen 470 napig tartó bírósági ítélet nélküli fogságomat követő szabadulásom után –

tudtam meg, hogy a hitem valóban racionális volt, mert az, amit értesülések híján sejtettem, valóban létezett. Most, visszatekintve úgy ítélem meg, hogy a szolidarizáló és a szabadulásomat követelő megnyilvánulások és tettek közül ha csak egy is hiányzott volna, eredményük kétségesebb lett volna. Az anyagi és időáldozatok mind itthon, mind a világ egyéb pontján, Magyarországon, Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, Franciaországban, Svédországban, Belgiumban, Hollandiában, Angliában, vagy Ausztráliától Argentínán, Brazílián és Venezuelán át Washingtonig, New Yorkig, Chicagoig és beleértve az USA más helységeit is, és Ottawától Tokyoig, de minden bizonnyal még másutt is, amiről nincs tudomásom – mint ahogy rejtve maradt előttem a börtönbe kapott némely levél feladója is –, mind-mind nyílásra mozdították a börtönöm ajtaját. Hozzájárult ehhez a hazájukon kívül, az emigrációban élő magyarok, szlovákok és csehek sajtója is, és a hírügynökségek, valamint a világsajtó, az AFP, AP, UPI, Reuter, Die Presse, The N.Y. Times, Zürcher Zeitung, Le Monde, a BBC, az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió magyar és csehszlovák szerkesztősége stb. Sorolhatnám tovább, de minek, hiszen mindent és mindenkit úgysem nevezhetek meg. Van akit tapintatból nem, van akit azért nem, mert egyszerűen nem tudok róla.

Persze mindez kevés lett volna, ha a nemzetközi tekintéllyel rendelkező személyek, társadalmi szervezetek, félhivatalos és hivatalos intézmények nem erősítették volna a kiszabadulásomat vágyó és szorgalmazó egyéni és tömegérzelmeket valamint tetteket. Ennek érdekében alakult egyéni kockázat és anyagi áldozatok árán a budapesti „DURAY BIZOTTSÁG”. Ezt tette nem csekély személyi és anyagi áldozattal a New York-i Hungarian Human Rights Foundation (azaz a New York-i Magyar Emberi Jogok Alapítványa) és a Csehszlovákiai Magyarok Bizottmánya Amerikában, továbbá az Amnesty International, az International Human Rights Law Group washingtoni ügyvédi szervezet, a nemzetközi PEN Klub amerikai tagozata nevében Galway Kinnell, a tagozat elnöke, valamint négy amerikai író, Norman Mailer, Arthur Miller, Allen Ginsberg és Kurt Vonnegut, az USA szenátusának két tagja, Charles Percy és Robert Dole szenátusi bizottságok elnökei, az USA képviselőházának tagjai, Lantos Tamás és John Edward Porter további harminchat képviselőtársukkal, az

amerikai ún. Helsinki Bizottság elnöke, Dante B. Fascell, a Washington Legal Foundation, az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) szervezete, és ebben az irányban fejtettek ki tevékenységet az európai méretekben gondolkozó magyar politikusok is, ezt tette a Csehszlovákiából elszármazott illetve 1945 után erőszakkal kitelepített és jelenleg Magyarországon élő értelmiségiek népes csoportja, továbbá Cseres Tibor, Csurka István és Mészöly Miklós magyar írók, a prágai Charta '77 polgárjogi csoportosulás, a budapesti Inconu csoport, a prágai VONS – az Igazságtalanul Üldözöttek Védelmi Bizottsága, és négy pozsonyi szlovák értelmiségi a szlovák katolikus ellenzék valamint a csehszlovák demokratikus ellenzék ismert tagjai, Jan Čarnogursky jogász, Jozef Jablonicky történész, Milan Šimečka és Miroslav Kusý filozófusok.

Valóban sorolhatnám tovább a neveket és társadalmi szervezeteket, csoportosulásokat. Azonban még sok mindenről és sok mindenkiről nem tudok, nem tudhatok, mert a börtön falán kívül sem lehet teljes az informáltságom. Így hát nem csupán a csehszlovákiai, magyarországi, erdélyi és romániai, nyugat-európai és amerikai, ausztráliai és japán barátainak és ismerőseimnek valamint a felsorolt személyeknek és szervezeteknek köszönöm a támogatást és a szabadulásom érdekében kifejtett tevékenységüket és áldozatukat.

Csakhogy most emlékeztetnem kell a két évvel ezelőtti sora-imra. Akkor azt írtam, hogy nem mondok köszönetet senkinek, mert az igazság érdekében kötelessége kiállni minden igaz embernek, mert ha egy helyen veszélyben forog az ember teljes élethez való joga, akkor ugyanez megtörténhet bárhol másutt a világon. Ennek ellenére mégis köszönetet mondok magam és a családom nevében. Ugyanis az a véleményem, hogy meg kell különböztetni a megmentésem érdekében kifejtett mentőakciókat attól a támogatástól amelyet ennek kapcsán az a politikai ügy érdemelt ki, amely miatt börtönbe kerültem. A személyem tulajdonképpen véletlenszerű, mert a helyzet választott ki engem erre a célra. Azonban a csehszlovákiai magyarok helyzete nem véletlenszerű, mert a nemzeti-politikai önzés, a többségi nemzet egy részének a kisebbséggel szemben felkorbácsolt ellenérzése, bel- és külpolitikai hatalmi érdekek és érdekellentétek és erőszakos nemzetközi döntések hozták létre ezt a kisebbséget, illetve sújtották kisebbségi sorssal a magyarság egy részét, valamint tették helyzetét és

emberi létét bizonytalanná. Ezért ennek a helyzetnek az enyhítése vagy megszüntetése már nem személyes ügy, de nem is csupán a kisebbség ügye, hanem a nemzetközi politikai lelkiismeret része. Ezért úgy érzem, hogy a felsorolt szervezetek és személyek közül ki kell emelnem a csehszlovákiai demokratikus ellenzék részéről megnyilvánult támogatást, mert ez talán egy árnyalattal több reményt teremthet egy olyan párbeszédre, amelyet a térség nemzeteinek valódi érdekei parancsolnak. A nemzetközi támogatás és segítség is ebbe az irányba hatott. Azáltal, hogy megfékezte a magyar kisebbség jogvédelmi tevékenységét megtorló bosszút. És ezt szolgálták azok a csehszlovák politikusok is, akik az utolsó pillanatban visszatartották a megtorlás erőit. Tehát a szabadulásom egy távolabbi célt is szolgált: nem növekedett a jogsértésekből származó közép-európai feszültség, és nem romlottak egy értelmesebb és igazságosabb jövő lehetőségei. Igencsak jó lenne, ha a kisebbség jogainak jövőbeni korlátozásával nem tennék tönkre ezeket a maradék esélyeket, és nem kellene igénybe venni ismét a nemzetközi közvélemény és a hazai demokratikus erők szórványainak mentő támogatását. Mert míg csupán mentőakciókban és védelemben merül ki az erőnk, kevés lehetőség nyílik a jövő értelmesebb építésére.

Most pedig arra kérem a New York-i Hungarian Human Rights Foundation, a budapesti „Duray Bizottság” és a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága Információs Csoportjának tagjait, valamint a Charta '77 szóvivőit, hogy továbbítsák leveleimet azoknak, akik szolidaritásukkal hozzájárultak szabadulásomhoz és ennek révén – amint említettem – a közép-európai politika biztatóbb jövőképeinek esélyéhez.

Pozsony, 1985. július 18.

Duray Miklós

Adalékok a lengyel helyzethez

A „Szolidaritás” vitája

Az 1986 szeptemberi általános amnesztia újabb jele annak, hogy Lengyelországban a Hatalom nem tudja a szokásos eszközökkel fenntartani magát és keresi a megegyezést a Társadalommal. Ebből a szempontból érdekesnek láttuk az előző évek néhány belső fejleményét szemügyre venni.

1985 augusztusában múlt öt éve, hogy a lengyel kormány képviselői és a gdanski sztrájkbizottság aláírták azt az egyezményt, amelyből megszületett a „Szolidaritás”. Ez az öt év elég volt arra, hogy a lengyel értelmiség politikailag érett és tisztánlátó elemei elvégezzék ezzel a szocialista országok történetében egyedülálló jelenséggel és tömegmozgalommal kapcsolatos számvetésüket. Ez részben a lengyelországi nem-hivatalos (értsd: illegális) sajtó hasábjain, részben az emigráns folyóiratok egyikében-másikában történt; nemrégiben az Angliában megjelenő *Aneks* című lengyel emigráns folyóirat három egymásra következő számában helyt adott egy ilyen jellegű vitának. Ez a vita a lengyel értelmiség és a „Szolidaritás”, valamint a hatalom viszonyát és az ebből levonható tanulságokat igyekezett tisztázni.

A vitaindító, sőt vitára provokáló cikket az *Aneks* 1984/35. számában a jelenleg Canberrában élő és oktató ismert lengyel eszmetörténész, Andrzej Walicki írta. Walicki abból indul ki, hogy a „hatalom-társadalom” viszonynak két alapvariánsa van. Mivel Lengyelország rendelkezik önálló államisággal, jóllehet ez az államiság nem szuverén, a hatalmon lévők (mondjuk a Szovjetunió társállamaihoz képest) meglehetősen autonómiát élveznek és rendelkezési joggal bírnak. Ezért a racionális politikai

viselkedés ideális modellje az lenne, ha az emberek a hatalom autonómiáját maximálisan kihasználnák arra, hogy ezzel a társadalom autonómiáját növeljék. Minthogy a lengyel társadalom nem volt hajlandó a lengyel pártvezetőséggel való „lepaktálásra”, Walicki szerint az általa „pártonkívüli elitnek” nevezett rétegnek két cselekvési lehetősége volt: 1. nyomást gyakorolhatott volna a hatalmi elitre, megpróbálhatta volna azt manipulálni, anélkül, hogy azt elidegenítette vagy kompromittálta volna (mert ez esetben a hatalmi elit kénytelen lett volna a szovjet érdekeket maximálisan kiszolgálni), 2. politikai harcot folytathatott ellene, amely a társadalom polarizálásával és a hatalmi elit elidegenítésével jár, s amelynek célja részesedés a hatalomból. (Walicki szerint ő már egy 1980-as írásában rámutatott, hogy könnyebb egy abszolutisztikus hatalmat „hatáskörének korlátozására” rábírní, mint arra, hogy megossza a hatalmat másokkal.) A lengyel „pártonkívüli elit” a második utat választotta, Walicki szerint súlyosan negatív következményekkel. A hatalmi elit teljesen izolálódott és szükségszerűen szembefordult a társadalommal – mindenféle „középutas”, csendes „manipulációs” tevékenység lehetősége hosszú időre megszűnt.

Ezek után Walicki kísérletet tesz arra, hogy elemezze a „Szolidaritás” hibáit. Szerinte a mozgalom három olyan hibát követett el, ami eleve kizárta a kompromisszumos megoldás lehetőségét. Az első a szakszervezetnek regionális és nem szakmai alapon való megszervezése volt. Ezzel az érdekvédelmi célokat eleve alárendelték a politikai céloknak; a politikai főcél pedig csakis a konfrontáció lehetett. Walicki azt is helyteleníti, hogy a „Szolidaritás” beiktatásakor annak vezetői nem akarták *expressis verbis* elismerni a párt „vezető szerepét” a lengyel társadalomban. Hibát követett el a „Szolidaritás” akkor is, amikor Bydgoszcz városában a „falusi Szolidaritás” mellett tüntetett, s ezzel mintegy kihívta az összetűzést, amely a helyi „Szolidaritás”-vezető, Rulewski fizikai bántalmazásával és majdnem országos konfrontációval végződött. Vagyis Walicki úgy véli, 1981 folyamán nem csupán a lengyel titkosrendőrség, vagy a KGB lengyelországi ügynökei provokáltak.

Végül a lengyel eszmetörténész szerint az 1981 decemberi határozatok (Radom, Gdańsk) végzetes hibát jelentettek. Ekkor a „Szolidaritás” már szabad választásokról beszélt és 1981. decem-

ber 17-re általános sztrájkot hirdetett. Walicki fölteszi a szónoki kérdést, miből gondolták Wałęsák, hogy „a rendszer nem fog védekezni”? Maximalizmussal, s egyszersmind naivitással vádolja a „Szolidaritás” értelmiségi tanácsadóit (akik közül többen egyébként személyes barátai), mivel azok, úgymond, „a békés forradalom” elméletével lehetetlen tételeket hangoztattak. Walicki hangsúlyozza, hogy a lengyel kommunista pártból nem lehetett vég nélkül engedményeket kikényszeríteni; az, hogy a tömegek (köztük a párttagok többsége is) támogatták a „Szolidaritás”-t, még nem volt elegendő érv a pártnak a fegyverletételhez. Az „önkormányzó állam” elmélete is hibásnak bizonyult, mert megvalósítása esetén az üzemekben a kommunisták teljesen elvesztették volna hatalmukat, s ezt nem lehetett volna összeegyeztetni azzal, hogy ugyanakkor „formálisan” államhatalmat gyakorolnak. Walicki szerint a „Szolidaritás” vezetői ezt az elméletet főleg taktikai célokból használták. Ami pedig az „önkorlátozó forradalom” elméletét illeti, ezt Walicki fából vaskarikának tartja – az a forradalom, amely korlátozza, megbénítja önmagát. Szerinte le kellett volna vonni az összes konzekvenciát – csak egy forradalmi tudattal rendelkező mozgalom hajthat végre forradalmi változásokat.

Walicki írását a „Szolidaritás” ellentmondásainak elemzésével fejezi be. Amíg a mozgalom a munkáselit mozgalma volt, csodálatra méltó vonásokat talál benne. Mihelyt azonban igazi tömegmozgalommá lett, visszatükröződött benne az ún. „létező szocializmus” által létrehozott mentalitás, a többi közt a szocializmus olyan felfogása, hogy az „hit a politikai döntések mágikus erejében”. A tömegek úgy képzelték, hogy az állam szuverén módon diktálhatja az árakat, nem függ a gazdasági körülményektől. A „Szolidaritás” tömegei egalitáriánus alapon álltak, ugyanakkor viszonyuk a munkához „szovjetizálódott”; a mozgalom étosza antiindividualista és antiliberalis volt. Így a „Szolidaritás”-t Walicki olyan *szocialista jellegű* tömegmozgalomnak látja, amely arra törekedett, hogy részt kapjon a hatalomból, s nem arra, hogy azt az egyéni szabadságjogok nevében korlátozza.

Andrzej Walicki nézeteivel az *Aneks* hozzászólóinak többsége nem ért egyet. A közgazdász Waldemar Kuczyński például rámutat arra, hogy a kommunista kormányzat Lengyelországban mindig akkor volt a legfüggetlenebb Moszkvától, amikor a széles

tömegek támogatását élvezte, tehát az ún. „megújulás-kísérletek” idején (1956, 1971). Hiába akarja Walicki „manipulálni” a hatalmi elitet, ha az nem hajlandó a valódi párbeszédre a társadalommal, vagy akár a pártonkívüli értelmiséggel. A „Szolidaritás” szerinte olyan elemi erejű tömegmozgalom volt, amit sem az óvatosabb gondolkodású értelmiség, sem a katolikus egyház intelmei (gondoljunk Wyszyński kardinális szerepére) nem tudtak feltartóztatni. Kuczynski úgy véli, a „Szolidaritás” azért döntött az erős központú, de regionális alapon való szervezkedés mellett, mert az 1981 augusztusa, tehát a gdanski megegyezés utáni hetekben a rendszer minden lehető eszközzel megpróbálta elszabotálni az egyezmény végrehajtását. Szerinte a mozgalom értelmiségi tanácsadói (a KOR korábbi tagjait is beleértve) inkább fékeztek, mintsem szították a munkásság „konfrontációs” hangulatát. Egy másik hozzászóló, Jan Józef Lipski, a KOR volt aktivistája, úgy gondolja, hogy Walicki összekeveri az okot az okozattal. A „Szolidaritás” sztrájkoknak köszönhette a megalakulását, de 1980/81 folyamán rendszerint nem azért folyamosodott a sztrájk fegyveréhez, hogy konfrontáció elé állítsa a rendszert, hanem önvédelemből. Hol az új szakszervezet vezetőit tartóztatták le valamelyik vajdaságban, hol pedig a hatalom foggalkörömmel védte egyes helyi vezetőit, akik lejáratták magukat a Gierek-évtized alatt; a „Szolidaritás” országos vezetői inkább csitítani, mint korbácsolni próbálták a tagság indulatait. Lipski tagadja azt is, hogy a „Szolidaritás” hatalomra tört volna, vagy konfrontációt próbált volna előidézni; szerinte a konfrontáció felé elsősorban azok a kommunista funkcionáriusok szorították az országot, akiknek létérdeke volt addigi hatalmuk megtartása.

Krzysztof Pomian, a Párizsban élő filozófus és történész megismétli az előbbi hozzászólók állítását arra vonatkozólag, hogy Lengyelországban mindig a társadalom autonómiáért folytatott harca teremtett autonóm teret a hatalmi elitnek és nem fordítva. A hatalommal való együttműködés programja még valósnak tűnhetett Gomulka uralmának kezdetén, de a hatvanas évek közepétől már illuzórikussá vált. Gierek alatt szerinte a pártonkívüli elit még ha akart volna, sem tudott volna igazán hatni a vezetőkre. Pomian azzal vádolja Walickit, hogy az tendenciózusan válogatja meg a „Szolidaritás”-időszakra vonatkozó emlékeit: nem szól arról, hogyan próbálta a hatalmi elit elszabotálni a

gdanski egyezményt, hogyan ellenezte kezdettől fogva a „falusi Szolidaritás” megalakulását; szerinte a konfrontáció körülményeiről is torzított képet kapunk Walickitól, hiszen nem igaz, hogy a „Szolidaritás” általános sztrájkot hirdetett volna 1981. december 17-re. (Az *Aneks* szerkesztősége lábjegyzetben közli, hogy általános sztrájkról valóban nem volt szó, csak a szakszervezet Mazowsze (mazóviai) körzete hirdetett meg erre a napra tömegtüntetést Varsóban.)

Stefan Kisielewski, az ismert katolikus publicista részben Andrzej Walicki mellett foglal állást; el tudja fogadni Walickinek az ellenzéki értelmiséggel kapcsolatos kritikáját, de már a szerző állítólag racionális cselekvésmoделljét illetően erős fenntartásai vannak. Egyetért azzal, hogy a „Szolidaritás” nem volt a „létező szocializmus” igazi ellenzéke, mert nem kérdőjelezte meg a központi tervezés és irányítás módszereit és azt a gazdasági voluntarizmust, ami Kisielewski szerint minden szocialista társadalmat jellemez. Bár a „Szolidaritás” politikai szabadságot követelt, nem nyúlt hozzá a termelés egyéni alapokra helyezésének, újraprivatizálásának kérdéséhez, sőt: többet követelt a munkásosztálynak, mint amit a rendszer egyáltalán képes volt, vagy lett volna megadni. Kisielewski tehát azért marasztalja el a „Szolidaritás”-t, mert szerinte túlságosan osztályérdekeket képviselt, s mert nem voltak határozott tervei az „államszocializmus” átalakítására.

Az *Aneks* 1985/37. számában közli a Walicki által kezdeményezett vita utolsó hozzászólásait. Jerzy Holzer rámutat, hogy Walicki nem tud jobbat ajánlani a „Szolidaritás” helyett, mint a politikailag már lejáratott revizionizmus és kevésbé hatékony neopozitivizmus keverékét. Holzer úgy véli, a szabad szakszervezet értelmiségi tanácsadói többségükben az „óvatosak” közé tartoztak, nem törekedtek a helyzet kiélezésére, de tanácsolhattak volna bármit, a dolgok alakulásán igen keveset tudtak volna csak változtatni.

Jerzy Surdykowski, ismert krakkói újságíró, aki ma is Lengyelországban él, a volt Szolidaritás-aktivista és volt párttag (1981 decemberében zárták ki a LEMP-ből) szemszögéből szól hozzá a vitához. A „Szolidaritás” mozgalomban a lengyel tömegek tiltakozása öltött formát és fogalmazódott meg. A helyes taktika Surdykowski szerint az lett volna, ha a „Szolidaritás” minden erejével segíti a kommunista párton belüli, „alulról jövő”

megújulás folyamatát, mert csak ez biztosíthatta volna a nemzeti megújulás és a reformpolitika sikerét. A gdanski egyezmény alapján legalizált szakszervezet azonban kezdettől fogva igyekezett „kikerülni” a pártot, továbbá az 1981-es pártkongresszuson kiderült, hogy magán a párton belül sem sikerült végrehajtani gyökeres változásokat. Mindazonáltal Surdykowski úgy véli, minden újabb rezsimváltozás Lengyelországban tovább feszíti a politikai határokat, még akkor is, ha maga az egyeduralmi rendszer lényege nem változik. Surdykowski tehát továbbra is fontos szerepet tulajdonít az ellenzéknek, mégpedig egy olyan ellenzéknek, amely a lehető legszélesebb alapokra helyezkedik, okosan, hideg fejjel politizál, s az adott esetben hajlandó „konstruktív együttműködésre” a reformra hajló kommunista vezetőkkel. Hangsúlyozza, hogy az ellenzék megmerevedése, görcsös visszahúzódása a teljes elutasítás állapotába hosszú távon nem látszik gyümölcsöző magatartásnak.

Utoljára hagytuk Łeszek Kolakowski hozzászólását. A hajdani revizionista filozófus, aki közel tizenöt éve oxfordi professzor, gyakorlati ellenvetéseket tesz Walicki programjával szemben. Szerinte a kommunista pártapparátus és a rendőrség/politikai rendőrség a hatalom kérdésében egységes álláspontot foglal el, ezért azt igen nehéz lenne kívülről, a társadalom érdekében „manipulálni”. A hatalmi elit centralisztikus alapon áll és minden kezdeményezést, amely korlátozná, vagy pluralizálná hatalmát, elvet, abban „legszentebb jogai elleni merényletet” lát. Kolakowski rámutat, hogy a „Szolidaritás”-t nem lehet egyszerre elmarasztalni azért, hogy „túl messzire ment el” és azért, hogy nem követelte az ipar reprivatizálását. A „Szolidaritás” hibáit illetően megjegyzi, hogy az valóban túlbecsülte saját erejét és nem készült fel eléggé (a különben várható) konfrontációra, de másrészt azzal oktalanság vádolni, hogy nem dolgozott ki részletes programot a lengyel népgazdaság talpraállítására — ehhez nem volt a szükséges gazdasági információk birokában. Kolakowski egyetért azzal a Walicki-féle tétellel, hogy Lengyelországban „lehanyaglott a munka kultúrája” és hiányzik „a jó munka megbecsülése”, de felteszi a kérdést, ki felelős ezért? A „gazdasági rabszolgaként” kezelt munkások, vagy az őket kizsákmányoló és velük rendelkező rendszer? Végül az értelmiség magatartását illetően Kolakowski úgy véli, nincs szükség arra, hogy min-

den értelmiségi konkrétan állást foglaljon a rendszer ellen; természetes, hogy az apolitikus szakember is dolgozhat jól, munkájával használhat a társadalomnak. Másrészt viszont a „jó munka” kategóriáját nem lehet a politikai körülményektől és más értékektől elszakítva alkalmazni – s itt utal a színészek 1981 decembere után megkezdett televízió-bojkottjára, ami részben még ma is tart. Arról tehát, hogy mi használ, vagy árt a lengyel népnek, nem lehet egyedül a „jó munka” elvét alkalmazni, még akkor sem, ha a hatalmi elit bizonyos körülmények között ezt az egyéni magatartás megítélésének legfontosabb kritériumaként hangoztatja.

G. Gy.

Jan Litynski elemzése

Jan Litynskit, a KOR, majd a Szolidaritás Mazowszei (Varsói) körzeti Bizottságának tagját a szükségállapot kihirdetésekor le tartóztatták. Amikor kislánya keresztelőjére kiengedték, nem tért vissza a börtönbe, és illegalitásba vonult. Jelenleg a Szolidaritás Bujak vezette varsói földalatti szervezetének egyik képviselője. Az alábbiakban „Gondolatok a részvételről és a bojkottról” c. cikkét foglaljuk össze, amelyet a Párizsban megjelenő KULTURA havi folyóirat 1985 decemberi száma közölt.

A helyzet beható elemzését nyújtó cikk a parlamenti választások eredményét csak kiindulópontként kezeli. Litynski többek közt idézi Konrad Bielinskit, akit a TKK a választások megfigyelésével bízott meg, és aki szerint az akció elsőrendű célja nem az volt, hogy felhívja a figyelmet a választási csalásra, hanem hogy bebizonyítsa: „a hatóságok nem egyedüli ismerői a helyzetünknek”. A cikk első mondatai a következők:

„Az erőpróba döntetlenre végződött: a tavalyi részvételi arány (a helyi választásokon, A Szerk.) nagyjából változatlan maradt. Igaz, hogy az üldözött és bebörtönzött Szolidaritás-aktivisták és a frissen kibocsátott rendkívüli törvényekkel felfegyverzett hatóságok között a harc csak egyenlőtlen lehetett. De az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a Szolidaritás feladata jóval könnyebb volt: nem volt más dolga, csak igazat mondani. A hatóságok

den értelmiségi konkrétan állást foglaljon a rendszer ellen; természetes, hogy az apolitikus szakember is dolgozhat jól, munkájával használhat a társadalomnak. Másrészt viszont a „jó munka” kategóriáját nem lehet a politikai körülményektől és más értékektől elszakítva alkalmazni – s itt utal a színészek 1981 decembere után megkezdett televízió-bojkottjára, ami részben még ma is tart. Arról tehát, hogy mi használ, vagy árt a lengyel népnek, nem lehet egyedül a „jó munka” elvét alkalmazni, még akkor sem, ha a hatalmi elit bizonyos körülmények között ezt az egyéni magatartás megítélésének legfontosabb kritériumaként hangoztatja.

G. Gy.

Jan Litynski elemzése

Jan Litynskit, a KOR, majd a Szolidaritás Mazowszei (Varsói) körzeti Bizottságának tagját a szükségállapot kihirdetésekor le tartóztatták. Amikor kislánya keresztelőjére kiengedték, nem tért vissza a börtönbe, és illegalitásba vonult. Jelenleg a Szolidaritás Bujak vezette varsói földalatti szervezetének egyik képviselője. Az alábbiakban „Gondolatok a részvételről és a bojkottról” c. cikkét foglaljuk össze, amelyet a Párizsban megjelenő KULTURA havi folyóirat 1985 decemberi száma közölt.

A helyzet beható elemzését nyújtó cikk a parlamenti választások eredményét csak kiindulópontként kezeli. Litynski többek közt idézi Konrad Bielinskit, akit a TKK a választások megfigyelésével bízott meg, és aki szerint az akció elsőrendű célja nem az volt, hogy felhívja a figyelmet a választási csalásra, hanem hogy bebizonyítsa: „a hatóságok nem egyedüli ismerői a helyzetünknek”. A cikk első mondatai a következők:

„Az erőpróba döntetlenre végződött: a tavalyi részvételi arány (a helyi választásokon, A Szerk.) nagyjából változatlan maradt. Igaz, hogy az üldözött és bebörtönzött Szolidaritás-aktivisták és a frissen kibocsátott rendkívüli törvényekkel felfegyverzett hatóságok között a harc csak egyenlőtlen lehetett. De az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a Szolidaritás feladata jóval könnyebb volt: nem volt más dolga, csak igazat mondani. A hatóságok

ennél sokkal többre vágytak: a bebizonyíthatatlant akarták bebizonyítani... Elsősorban azt, hogy a küszöbön álló tréfát valódi választásnak kell tekinteni. Ez egy tekintetben sikerült is: a Szejm képviselő-jelöltjei hittek nekik és a választások előtti nyilatkozataik ezzel a jámbor kijelentéssel kezdődtek: „Ha megválasztanak...”. Litynski a továbbiakban leírja a „propagandaorgiát”, amely inkább kínos feszengést keltett, mintsem megbotránkozást, és már-már azzal fenyegetett, hogy a választók végül mégsem lesznek hajlandók az urnákhoz járulni. Végső soron azonban a lengyelek 60%-a mégiscsak szavazott.

„Mindez nyilvánvaló bizonyítéka annak, milyen mélyre hatoltak a létező szocializmus gyökerei Lengyelországban. Az emberek hajlanak arra, hogy kerüljék a szabadsággal szükségszerűen együttjáró veszélyeket, ami egyben azt is jelenti, hogy elfogadják a kommunista rend alapvető elvét: ha engedelmessz, nem eshet bajod. Hallgatólagosan elismerik, hogy az állam a javak és az előnyök egyetlen osztogatója, és hogy ezek csak az engedelmes állampolgárt illetik meg.”

Litynski tisztában van azzal, hogy a szavazók többsége visszatartásánál a fenti vádat, és jó néhány elfogadható indokot tudna felsorakoztatni tette igazolására. Szívük mélyén még mindig a Szolidaritás tagjai. De ez is csak a privát meggyőződés és a nyilvános magatartás közötti szakadékot illusztrálja. A szerző nagy megértést tanúsít az elgyötört, agyonhajszolt és kimerült kenyérkeresők és családjaik, (és) a helyi párttitkárok kegyeitől függő parasztok és kisiparosok iránt. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a parasztok *en bloc* mentek el szavazni vagy tartózkodtak a szavazástól; míg egyes falvakban több, mint 90%-os volt a részvétel, másutt 20%-ot sem ért el. A szerzőt megdöbbeníti a sziléziai iparvidéken tapasztalt nagy részvételi arány (elfelejtkeztek volna négy évvel ezelőtti makacs ellenállásukról?). Ezen a vidéken egyszerre érvényesül az erős anyagi ösztönzés és a kíméletlen, csaknem halálos kizsákmányolás. Az emberek többsége mintegy ez ellen védekezik, amikor nem lép be az új szakszervezetekbe; több mint 12%-uk még mindig fizeti a Szolidaritás tagdíját. Wroclawban, Nova Hután és

Ursusban, sőt Jastrzębiében (Szilézia) a részvétel viszonylag alacsony maradt.

A privát meggyőződés gátlástalan (mert tömeges és névtelen) zúgolódásban nyilvánul meg, utcákon, sorbanállás közben, villamosokon: ott senki sem meri védelmezni a hatóságokat. De a kormány szemében mindez tulajdonképpen biztonsági szelep, amely szinte beleépült a rendszerbe, annál is inkább, mert egy fillérbe sem kerül. Sőt, vannak hatósági engedéllyel rendelkező zúgolódók is, élükön Alfred Miodowicz-csal, az új szakszervezetek fejével, és a parlamenti képviselő Krystyna Zielinskával. Az utóbbi kíméletlenül leleplezi a legkisebb hozzá nem értést és ostobaságot is – alsó szinten. A régi „siker-propagandát” ugyanis kiválóan alkalmazzák az új körülményekhez. A vezetők továbbra is kivételesen hozzáértők, szorgosak és éleslátók. A rendszer hibáinak forrása a végrehajtók – azaz a nép – hozzá nem értése, lustasága és engedetlensége. Ki ne tudná, hogy az anarchiára hajlamos lengyeleket milyen nehéz kormányozni!

A sajtó egy része is a lengyel problémák efféle szemléletének szolgálatában áll, elsősorban a *Polityka* és népszerű változata, a *Veto*, amelynek eltökélt szándéka a fogyasztók érdekeinek védelme, olyannyira, hogy közli a feketepiac szélsőséges árait, és nem riad vissza a rock and rolltól és egy kis pornográfától sem. A *Polityka* bírálni merészeli a hatályban lévő szakszervezeti törvényt, és rámutat, hogy a gazdasági reform a visszajára fordul. De mindebből azt a következtetést vonja le, hogy, eltekintve az efféle apróságoktól, Lengyelországot ma végre egy hozzáértő és gyakorlatias team vezérli, azaz a szebb jövő már csak karnyújtásnyira van. Természetesen ez a szóban forgó vezetők véleménye is:

„Miniszterek és államtitkárok gyakori interjúkban egyszerű állampolgároknak tüntetik fel magukat, akik jobb meggyőződésük ellenére vállukra vették egy hálátlan nép irányításának sok vesződséggel járó terhét. Rajongnak a demokráciáért és szíves-örömet megosztanak hatalmuk egy részét a legszélesebb értelemben vett társadalommal... De a tapasztalat arra tanította meg őket, hogy az engedetlen nép a szabadságból anarchiát csinál. Ezért aztán, ahogyan Barcikowski államtitkár mondta

nemrég, „a toleranciának határt kell szabni”. A határokat az állambiztonsági szervek és a törvényszékek jelölik ki, rendkívüli törvények írják körül, és cenzorok őrködnek felettük. A kiváló személyiség azt is hozzátehetette volna, hogy az igazmondásnak is megvannak a határai, még ha kellően rugalmasak is. A választások hivatalos eredményei legalább annyival térnek el a szovjet blokk többi országában kötelező 99%-tól, mint a valódi eredményektől. Amikor a hatóságok az igazmondás határait ilyen szabadon tologatják, kiderül, hogy tulajdonképpen mennyire is ragaszkodnak a társadalom jóváhagyásához: bebizonyították, hogy ha kell, megvannak nélküle is. Csakhogy a társadalmi jóváhagyás a normalizálást jelentené. A népnek meg kellene békülnie a rabssággal, sőt mi több, szeretnie kellene a gazdáit. Végülis ki nem szeretné, ha szeretnék?”

Társadalmi jóváhagyás híján a büntetések és kiváltságok bonyolult és átfogó rendszere biztosítja az emberek függését a hatóságoktól. A rendszert önkényesen alkalmazzák, ami ahhoz vezet, hogy a törvényeket senki sem tiszteli és a korrupció egyre inkább terjed. Következésképpen gyakorlatilag mindenki bűnös, hiszen valami törvénytelen dolgot művel, tehát bármikor rajtakapható. Bárki könnyűszerrel talál olyat a barátai között, sőt a saját családjában, aki hozzájut valamilyen áruhoz vagy részesülhet valamilyen kiváltságban, és kész az illető segítségére sietni valamilyen gyanús ügyletben, amely az életet egy kissé megkönnyítheti. Ebből aztán a családokon belül különböző elkötelezettségek származnak, és ez hozzájárult a választásokon tanúsított magatartások megoszlásához. Másfelől mindebből az is kiderül, hogy a tisztségviselők, párttagok és a rendszer egyéb hívei nem közömbösek mások véleménye iránt. A közvélemény nyomása meglehetősen nagy. Egyes párttagok nem verik nagydjára hovatartozásukat, és az új szakszervezetek taglistái nem nyilvánosak. Szűk körben nyilván sokkal többen dicsekednek el azzal, hogy nem szavaztak, mint a Szolidaritás megfigyelői által megállapított 40%. Rakowski miniszterelnökhelyettes egy gyűlésen elpanaszolta, hogy sokak a társadalmi nyomás miatt nem merik a rendszer híveinek vallani magukat. A rendszer híveinek viszont leghőbb

vágya, hogy barátaik így emlékezzenek meg róluk: „párttag, de azért rendes ember”. Talán efféle vágyak vezették a gdanski biztonsági szolgálat azon munkatársait, akiket a Szolidaritással való együttműködés vádjával letartóztattak, és a választási bizottságok egyes tagjait, akik a valódi részvétel adatairól beszámoltak a Szolidaritás megfigyelőinek.

„Azt ugyanis mindenki tudja, hogy az augusztus utáni változások visszafordíthatatlanok. A változás arányait 1981 decembere erősen megnyírbálta, de iránya változatlan maradt. Ezt bizonyítja az a 10 millió ember, aki nem volt hajlandó részt venni a választási komédiában. Mind a hatóságok, mind a Szolidaritás megtették a magukét azért, hogy a nem-szavazók egytől egyig tisztában legyenek döntésük valódi jelentésével”.

A szerző összehasonlítja a jelenlegi helyzetet a közel 40 évvel ezelőtti, az 1947-es választások után bekövetkezett állapotokkal. Az akkori Lengyel Parasztpárt (a Stanislaw Mikolajczyk vezette PSL), amely óriási támogatásnak örvendett az egész országban, csak 28 mandátumot tudott szerezni, és még arra sem volt módja, hogy a csalást leleplezze. Ma a Szolidaritás sokkal jobb helyzetben van. Bele sem kellett keverednie a választási játszmaiba: nem volt más dolga, mint megszámolni a választókat (és elkerülni, hogy rajtakapják, ami egyszerű szervezési kérdés). Ezt kitűnően végrehajtotta, és ami a legfőbb, becsületesen. De a választások valódi eredménye csalódást okozott a Szolidaritásnak.

„Vége a nemzeti egység mítoszának, amely szerint Lengyelországban mindenki ellenzi a kommunizmust. De ez nem is olyan nagy baj. Még a Szolidaritás legalitásának korszakában is több kár származott belőle, mint haszon. Olyan volt, mint valami hangtompító, amely megnehezíti a valódi társadalmi folyamatok megértését. Ha biztosak lehetünk is abban, hogy szabad választásokon a kommunista párt (...) csak a szavazatok egy kicsiny hányadát kapná meg (...), azt viszont megtanultuk, hogy a december utáni kommunista rendszer képes volt lényegében konformista magatartásra készíteni a lengyel társadalom 60%-át. A mi várakozásunkhoz képest ez sok;

de ahhoz túl kevés, hogy az ország vezetői otthon érezhessék magukat.”

A bojkott rávilágított az egyház és a Szolidaritás együttműködésének valódi mértékére is. A szerző szerint ez egy „különlegesen kényes” kérdés. Felhívja a figyelmet arra, hogy a rendszer nem egyszerűen vallásellenes ideológiai meggyőződésből harcol az egyház ellen.

„A szovjet befolyással szemben tanúsított lengyel ellenállás ereje nagyrészt az egyháznak köszönhető. Ha nem is tagadjuk a hasonló mozgalmak fontosságát a szovjet blokk egyéb országaiban (...), nem tekinthetünk el az eredmények közötti különbségektől. Az egyház erkölcsi támogatása nélkül a lengyel ellenzék szerepe nem lenne nagyobb, mint a többi országban. Ugyanakkor azonban az egyház szerepe abból következik, hogy a lengyel népet erős szálak fűzik a katolikus valláshoz. (...) A sztálini korszakban az üldözött egyház volt az egyetlen intézmény, ahol igaz szavakat lehetett hallani; de ugyanilyen fontos, hogy e szavak hívőkkel zsúfolt templomokban hangzottak el.”

A szerző elismeri, hogy az egyháznak óvatosan kell cselekednie, és mindenáron el kell kerülnie a kormánnyal folytatott tárgyalások megszakadását. Az eszmecsere mérséklő befolyást gyakorol a kormányra és védelmet nyújt a megtorlások ellen. Litynski megjegyzi, hogy az egyház hol szertelen magasztalás tárgya (a szerző szerint olyan csoportok részéről, amelyek monopolizálni szeretnék az egyház támogatását), hol éles kritikával illetik amiatt, hogy túl engedékeny a hatóságokkal szemben (ezt azok teszik, akik szeretnék, ha az egyház vezetné az ellenzékét és elvégezné helyettük a munkát). A szerző továbbá megjegyzi, hogy az egyház korántsem egységes. A laikusoktól eltekintve, mind az egyszerű papok, mind a püspökök között is vannak véleménykülönbségek. Furcsa, hogy némelyek szeretnék, ha az egyházat felülről vezetnék, mint egy leninista pártot. A mérsékelt kritika másfelől jó szolgálatot tesz az egyház vezetőinek. Míg az egyház talán hibát követett el, amikor nem hangsúlyozta eléggé a Szolidaritás legalitási törekvéseit, a választásokkal kapcsolatos magatartása viszont hibátlan volt. Természetesen nem támogathatta nyilvánosan a bojkottot, és

helyes, hogy nem tette. A püspökök hallgatása önmagáért beszélt. Aki a miséről egyenesen az urnákhoz sietett, csak saját rossz lelkiismeretét okolhatja.

A cikk hátralévő része az ellenzék lehetséges politikai alternatíváival foglalkozik. A legfőbb kérdés a kompromisszumot illeti. Jacek Kuroń elkeseredett felhívása 1982 elején (aki „kiutat próbált keresni ott, ahol nincs kiút”) a rendszer megdöntésére és lehetőleg közvetlen tárgyalásokra a Kremmel, nem volt reális. Ugyanez áll az általános sztrájk gondolatára (elsősorban Zbigniew Romaszewski) és arra is, hogy az 1980-as győzelmet radikálisan új körülmények között meg kell ismételni. De hogyan lehet kompromisszumot kötni, amikor a másik fél ezt szemmel láthatóan nem óhajtja? Litynski röviden megemlíti Stefan Bratkowski és az episzkopátus szociális tanácsa javaslatait, de főképp Wiktor Kulerski és Zbigniew Bujak gondolatát tárgyalja, akik egy hosszú harcra berendezkedő „független társadalom” létrehozását indítványozzák. Ez utóbbi nem zárja ki sem az általános sztrájkot, sem a tárgyalásokat a rezsimmel, bármelyik utat jelöljék is ki a körülmények. A TKK vezetésével megteremtendő független társadalom gondolata „önmagát valóra váltó próféciónak” bizonyult. Wrocławban Frasyniuk vezetése alatt egy bonyolultabb szerkezetű mozgalom alakult ki, és Morawiecki „Harcoló Szolidaritás”-a is hatékonyabb. A Szolidaritás az egyetlen olyan szervezet, amely nem egyezett bele jogainak átruházásába, és még ma is szervezett vezetőséggel rendelkezik: nyilvánosan Walesa, és illegálisan a TKK. Sajnálatos, írja Litynski, hogy a többi felosztatott szervezet, mint az Újságírószövetség (SDP), az Írószövetség (ZLP), a Színészek szövetsége (ZASP), a képzőművészek (ZPAP) és a független diákszövetség (NZS) nem tartottak fenn szervezett vezetőséget.

A szerző a továbbiakban azokról a csoportokról ír, amelyek a Szolidaritáson kívül alakultak meg, és azt vagy túl radikálisnak, vagy nem eléggé radikálisnak tartják. E csoportok mindegyike kifejezetten politikai vagy ideológiai beállítottságú, és a jövőt a jobboldal és baloldal, illetve szocializmus kontra liberalizmus jegyében tárgyalja. Közös vonásuk, hogy végső céljuknak Lengyelország függetlenségét tekintik, noha nem képesek pontosan kifejtetni, hogyan akarják elérni ezt a célt.

Az ilyen bírálóat a Szolidaritásnak hasznára válik, mert ha közepesen helyezkedik is el, még nem biztos, hogy az egyetlen helyes utat választotta. A Szolidaritás továbbra is a lengyel ellenállás fővonalát képviseli, és programja elsősorban nem politikai program. Meggyőződése, hogy a független társadalom legfőbb célja a szabad szakszervezeti mozgalom. De ha van is értelme annak, hogy a jelenlegi ellenállás apránként hallgatólagos engedményeket csikarjon ki a hatóságoktól, „ez még nem tölti be az űrt a jelen és a távoli jövő között”.

„Nem elég kijelenteni, hogy a mai tevékenységünk határozza meg, milyen lesz a jövő Lengyelországa, még ha igaz is, hogy a választott eszközök meghatározzák a cél jellegét. A kérdés az, milyen legyen a mozgalom az elkövetkezendő három vagy öt évben. A vezetőség képtelen válaszolni erre a kérdésre, és ezért joggal érheti bírálóat, ezúttal elsősorban a mozgalom tagjai részéről. A mai napig senki sem tudott akár csak megközelítő választ adni a kérdésre: mit kell tenni, ha a rezsim elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy ellenálljon a társadalmi nyomásnak, és ne tegyen semmilyen (lényeges) engedményt. Más szóval, amikor több év távlatában kell gondolkodnunk, és kizárjuk a birodalom összeomlásának vágyálmát, szükségszerűen elérkezünk a hatóságokkal folytatandó — bármily minimális — együttműködés gondolatához, és újra előtünk áll az ördögi kör: a megvalósíthatatlan kompromisszumok keresése.”

A jövő kérdése tehát megoldatlan. De a Szolidaritásnak erőt ad az, hogy széles körű nemzeti mozgalom maradt, hogy vezetőségét a társadalom minden rétegéből támogatják, és hogy sok ember életének állandó elemévé vált. A Szolidaritás fennmaradásának minden újabb éve csökkenti azt a veszélyt, hogy a normalizálás elsöpörheti a mozgalmat. A szerző szerint ez eleendő ok a jogos optimizmusra.

IM MEMORIAM DONÁTH FERENC

1913–1986

1986 július végén hosszú szenvedés után elhunyt Budapesten Donáth Ferenc, a háború előtti magyar kommunista mozgalom egyik vezető alakja, Nagy Imre barátja és vádlotttársa, a 70-es évek végén szerveződő budapesti demokratikus ellenzék korelnöke és kiemelkedő személyisége. Nevét és gondolkodásmódját olvasóink a Magyar Füzetek 9–10. számából ismerik, amelyben Donáth a Bibó Emlékkönyv számára írott, a közvetlen demokrácia 1945 és 1956. évi magyarországi kísérleteit összehasonlító értekezésével szerepelt.

Az alábbi méltatást Kis János, a budapesti *Beszélő* szerkesztője mondta el Donáth Ferenc temetésén. Erre a búcsúztatásra sok százan jöttek össze az elhunyt barátai, régebbi és közelmúltbeli harcostársai, valamint munkatársai és tisztelői közül. Kis Jánoson kívül beszédet mondott még Csoóri Sándor író, Újhelyi Szilárd (a család megbízásából, de úgy is, mint Donáth egyik legrégebbi elvbarátja), Mécs Imre (az 1956 utáni volt börtöntársak nevében), Magyar Bálint agrárszociológus (Donáth szűkebb szakmai munkatársai részéről) és egy mezőgazdász. A Magyar Szocialista Munkáspárt, amelynek Donáth egyik alapítója volt, nem képviseltette magát.

Újhelyi nagy megrendülés közepette idézte Donáth Ferenc kedves Ady-versét, amely egy keményen megszenvedett élet feloldozó üzenete is:

„Elbocsát az anyánk csókja,
Minden rózsánk véres rózsza,
Bénán esünk koporsóba,
De így éltünk: vitézmódra.”

Valamit elindított

Barátaim,
remélnünk kell, hogy elmúltak azok az idők, amikor a politikai akaratnyilvánításnak nem volt más tere ebben az országban, csak a temető, s a politikai megszólalásra nem nyílt más alkalom, csak a nemzet halottainak búcsúztatása. Donáth Ferenc ravatalánál mégis politikáról kell beszélnünk, mert ez volt barátunk életének meghatározó szenvedélye. Politikán nem a kormányzás mesterségét értve, hanem soha véget nem érő küzdelmet azért, hogy a kormányzottak kezükbe vehessék sorsuk irányítását.

Donáth Ferenc pályájának csúcspontja az 1956-os esztendő; erről a magaslatról láthatjuk be a megelőző s a későbbi stációkat. Az október 23-ának éjszakáján kirobbanó felkelés, akárcsak az egész kormányzó pártot, sőt, magát a felkelt népet is, készületlenül éri. Mégis, pontosan tudja, kivel kell közösséget vállalnia. Azt kívánja, hogy pártja ismerje el a felkelést a magyar nép jogos megmozdulásának, s tegye magáévá az utca fő követeléseit: függetlenség és egyenjogúság az ország külső viszonyaiban, a dolgozók önkormányzata a munkahelyeken és a közigazgatásban, képviseleti demokrácia az államvezetésben. A 23-a utáni napokban szakít az MDP központi vezetőségével, mert az ellenforradalmi lázadásnak minősíti a népfölkelést. Az MDP feloszlása után már a forradalmi jelszavakkal azonosuló új párt vezetésében van, de elégedetlen az MSZMP alapító nyilatkozatával is: azt szeretné, ha a kommunisták az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, az Értelmiség Forradalmi Bizottsága s a többi alulról létrejött, szocialista irányzatú összerv szövetségeként szerveznék újjá a soraikat.

Mint annyian mások, ő is napról napra, óráról órára fejlődik, együtt a forradalommal. Október–novemberi döntéseit azonban nem valamiféle hirtelen, előzmények nélküli konverzió sugallja. Donáth Ferenc ahhoz a kommunista értelmiségi nemzedékhez tartozik, amelynek alakító politikai tapasztalata a Komintern VII. kongresszusán meghirdetett antifasiszta népfront. Fialat emberként a magyarság megmentésének ügyét, a földre éhes parasztság ügyét, a politikai demokrácia ügyét vállaló kommunista párt katonájának tudja magát. Azonban ne feledjük: a népfront-politika nem alulról fölfelé hódította meg a magyar kommunista mozgalmat. Leglelkesebb hívei is zokszó nélkül alávetették magukat a pártvezetés utasításainak. Így történhetett meg, hogy Donáth Ferenc és társai, a márciusi-frontos kommunisták, 1945 után nem szegültek szembe Rákosiék szalámi-taktikájával, hogy fegyelmezetten közreműködtek a hatalmi gépezet létrehozásában, amely azután őket magukat is legázolta. Hamis volna a tiszteletadás, ha a gyász órájában hallgatnánk barátunk életének e komor szakaszáról. S épp a legfontosabbat nem tudnánk kimondani. Mert Donáth Ferenc testi és lelki gyötrelmek árán váltotta meg a tanulságot, amit mi már készen kaptunk az ő nemzedékétől: nincs olyan eszme, amelynek szolgálatában elhallgattathatnánk szuverén lelkiismeretünket, nincs olyan párt, amely joggal helyezhetné magát a mindenkire kötelező törvények fölébe.

Amikor Rákosi börtönéből kiszabadult, Donáth Ferenc még kommunista volt, de már nem ugyanolyan, mint a letartóztatása előtt. S így szó sem lehetett róla, hogy az 1956-os népfölkelés elfogadását utólag taktikai manőverre minősítse vissza. Lett volna módja elkerülni az újabb bebörtönöztetést. Nem élt a lehetőséggel. Egy idő után visszatérhetett volna a hivatalos közéletbe. Nem tette. Ő, akit a politikai szenvedély éltetett, inkább visszavonult a politikától, semhogy 1956 hagyományával szembekegyeljen.

Csak a 70-es évek utolsó harmadában gondol ismét politikai szerepvállalásra, amikor egy újfajta, független nyilvánosság szerveződni kezd. 1977 januárjában aláírja a Charta 77-nek küldött üzenetet. 1982. augusztus 30-án ott van a Bem-szobornál. 1983-ban egyik kezdeményezője a Duray Miklós szabadon bocsájtását követelő nyilatkozatnak. 1984-ben a Vízlépcső megépítése elleni

felhívás kibocsátói között találjuk, 1985-ben a népszavazást kérők között. Legjelentősebb tetteiként azonban a Bibó Emlék könyv szerkesztő bizottságának vezetését s a Monori Tanácskozás megszervezését kell említenünk. Ami mindjárt arra figyelmeztet bennünket, hogy életének utolsó éveiben Donáth Ferenc nem egy bizonyos politikai csoport vezéralakja volt. Rendkívüli tekintélyét egy más, egészen egyedülálló feladatra mozgósította: a különböző mozgalmak és áramlatok s a maguk útját járó egyének közötti közvetítésre, kapcsolatteremtésre. A legsürgetőbbnek azt tartotta, hogy létrejöjjön a párbeszéd az ország ébredező demokratikus erői között.

Ezzel is egy olyan hagyományt vitt tovább, amelyet történelmünkben az 1956-os év foglalt össze. Azt a gondolatot ugyanis, hogy a demokráciáért, a nemzeti megmaradásért és az ország gazdasági fölemelkedéséért vívott küzdelem nem választható szét. Nem lehetséges demokratikus mozgalom, amely nem vállalja a magyarság gondjait, nem lehetséges nemzeti megújulás, amely nem vállalja a demokrácia ügyét, és nem lehetséges hatékonyan működő gazdaság egy olyan politikai környezetben, amely se nem demokratikus, se nem nemzeti. Ennek a makacs kitartással képviselt gondolatnak, s nem csupán Donáth Ferenc személyes tekintélyének, bölcs tapintatának és kiegyenlítő, kompromisszum-kedvelő alkatának tudható be barátunk nem mindennapos képessége, hogy kapcsolódási pontokat teremtsen a népi mozgalom és az emberi jogi ellenzék, s kissé távolabb a radikális gazdasági reformerek között.

Azt hiszem, élete alkonyán elégedett ember volt. Nem remélhette ugyan, hogy megvalósulni látja férfikora eszményeit, de nem is volt arra kárhozzátva, hogy a múlt emlékét ápolja a távoli jövő számára. Valamit elindított, s ezzel a meghosszabbítással lekerekítette a maga életművét. Szeretném mindig annak a boldog embernek látni, aki a Monori Tanácskozás zárszavának elmondása után volt, kevéssel azelőtt, hogy a végzetes betegség ledöntötte a lábáról.

Ezekben a napokban azt mondta róla valaki: úgy élt közöttünk, mint a pátriárka szerteágazó nagycsaládjának közepén. Való igaz, mindannyiunkkal törődött, nemcsak nyilvános cselekedeteinket tartotta számon, de magánéleti gondjainkat és örömeinket is; még fiaink-lányaink gyermekbetegségeit is a szívére

vette. Nehéz lesz nélküle, hogy nem járulhatunk többé hozzá okos tanácsért, szeretetteljes biztatásért. S kétszeresen nehéz lesz, mert nemcsak a betölthetetlen úrt hagyta maga után, hanem egy feladatot is. Most kell elválnia, megmarad-e nélküle is az a vitázó, de kölcsönös türelmen és megértésen nyugvó kapcsolat, amely az ő személyéhez kötődve kezdett kialakulni a demokratikus szellemű magyar értelmiség különböző irányzatai között. Ha megmarad, atyai barátunknak valóban sikerült beteljesítenie politikai életútját.

Nyugodjék békében.

Babér és Tövis

PARABOLA A HIÁNYRÓL

Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 127 old.

Nyíri Kristóf — korábban Nyíri *János* Kristóf — több mint másfél évtizede publikálja filozófiatörténeti, „szisztematikus” és propedeutikus írásait, többnyire a nagyközönségtől elzárt lapokban. Tanulmányai mindenkor éleselméjűek és szakmailag jól föl szereltek voltak, divatáramlatokra olykor túlon túl fogékonyak. A Monarchia szellemi életéről írott nagyszerű esszéi olykor meg megbicsaklottak, különösen, ha áttévedt az irodalomba; és némileg *dépaysé*-nek érezte az ember, ha magyar témákról kellett szót ejtenie. Ez a könyv azonban ragyogó: eredeti, ökonomikus, elegáns, átgondolt — helyenkénti szűkszavúsága is sejteti a szerteágazó és elmélyült tudást, a tárgya iránti páosztalan elkötelezettséget. És ami a legfontosabb: az olvasó mindvégig érzi, hogy az író azt mondja, amit mondania kell és amit föltétlenül neki kell elmondania. Érintkezése a kortendenciákkal — amit mindjárt taglalni fogok — ezúttal csöppet sem külsődleges: a múltó évek hatalma föltehetőleg éppen oda juttatta, ahová amúgy is el kellett jutnia.

Nyíri Wittgenstein-könyve *konzervatív kiáltvány*. Remélem, ismertetésemmel hozzájárulhatok népszerűségéhez, hiszen az eszményi olvasó, minden könyv ideális címzettje, ez esetben aligha olvas a Kossuth Könyvkiadónál — az MSZMP kiadóvállalatánál — megjelent nyomtatványokat. Nyíri konzervatív meggyőződésén nem óhajtok élcelődni; az a konzervatív hullám, amelynek ez a habos taraja, talán kihívhat némi iróniát és némi aggodalmat; de nála nem arról van szó, amiről az új magyar konzervatívok zöménél, vagyis zűrzavarról, valláspótlék-keresésről, üres keserűségről. Ami belőlük hiányzik — az önfegyelem és a következetesség —, új könyve tanúsága szerint megvan Nyíriben, ezért okkal vesszük őt komolyan.

A kis könyv – amely életrajznak sem utolsó – teoretikus lényege a IV. fejezetben lelhető föl, ott, ahol az író Wittgensteint mint egy konzervatív antropológia alkotóját veszi szemügyre. A beállítás nem hamis.

„Amikor a szabályt követem – írja Wittgenstein –, nem választok. *Vakon* követem a szabályt.” (*Philosophische Untersuchungen*, 219. paragrafus) A passzus egyértelmű; kérdés azonban, hogy igaza van-e Nyírinek, hogy ezzel Wittgenstein csakugyan a *kat'exokhén* emberi viselkedést írta le. Nem kétséges, hogy ha a nyelvelsajátítás a (helyes) gondolkodás modellje, és ha a nyelvelsajátításhoz eredendően szükséges magatartás a példa- és szabálykövetés, akkor olyasvalamit kapunk, ami a „fölvilágosító” racionalista konstrukciókkal ellenkezik. Ezzel lehetővé válik, hogy lényegtelenként iktassuk ki a csodálkozásra és kételyre épülő európai filozófiai hagyományt. Hiszen mit mond Wittgenstein? „Csak akkor vesszük észre a fontos *tényeket*, ha elfojtjuk a „miért” kérdést; és vizsgálódásainkban csakis a tények adnak választ.” (*Op. cit.*, 471. paragrafus) A „miért” elfojtása – minek tagadnók – *szintén* fontos európai hagyomány. Nem kell rosszra gondolni, csak Zoszima sztarecra. A sztarec alakját – akinek tanítványa abszolút és maradéktalan engedelmességgel tartozik, akinek átengedi akaratát – Wittgenstein is nagyra becsülte. Kései főművében a következő, hászid vagy Zen-adágiumra emlékeztető részletet találjuk erről: „Tanítvány és tanító. A tanítválynak semmit nem lehet megmagyarázni, mert folyton pl. a dolgok létezésére, a szavak jelentésére etc. vonatkozó kételyekkel szakítja félbe (a tanítót). A tanító így szól: „Ne szakíts félbe többé és tedd, amit mondok; kételyeidnek most nincs semmi értelme.”” (*Über Gewissheit*, 310. paragrafus) Nyilvánvaló, hogy ha a racionalisztikus kételyből nem szabad kiindulni, akkor a helyette útbaigazító tekintély felől fogunk kérdezősködni. „Hogy mi a nyomós oka valaminek, azt nem én döntöm el” – írja Wittgenstein (*op. cit.*, 271. paragrafus). S ha *nem én*, akkor ki? A vallásos ember ilyenkor az égre mutat, a romantikus talán a szívére, ám a konzervatív – Nyíri szerint – hallgat.

A konzervatív ilyesformán hallgat, ha lehet; az elméletbe pusztán belekényszerül, filozófiája mindig *reakció*, hiszen a racionalisztikus nyelvet kell időlegesen kikölcsönöznie ahhoz, hogy hatékonyan szembeszálljon vele. Nem véletlen, hogy Franz

Rosenzweig, aki – amennyire hiányos ismereteim alapján megítélhetem – a zsidó Aquinói Szt. Tamás szerepét játssza a teológia-történetben, nagy művét, a *Stern der Erlösung*ot a filozófusok ellen – *in philosophos* – írta meg. Mindez többé-kevésbé illik Wittgensteinre és a konzervatívok egynémelyikére.

Nyíri azzal kezdte volt fejtegetését, hogy kimutatta a *Tractatus* etikai irányultságát és Tolsztoj hatását. Egyik sem mutat konzervatív irányba. Akár az erkölcsi beállítottságot mint olyant, akár közelebbről Tolsztoj – számomra nagyon kedves – vallásos-etikai írásait nézzük, egyik sem azonos a romantiko-konzervatív kultúrakritikával. Tolsztojnak nem az a kifogása, hogy a modern civilizáció úgymond mesterséges és szervesen, hanem az, hogy elharapózott benne a *gonosz*. Igaz, Tolsztoj is azt gondolta, hogy az erkölcs lényege evidens, de egy meghatározott erkölcsre gondolt, nevezetesen az evangéliuméra, és bajosan állíthatnók, hogy hallgatott felőle. Egyáltalán hatalmas tipológiai baklövésnek kellene tartanunk azt, ha valaki a vallásosságot minden további nélkül a konzervativizmus címszava alá suvasztaná be. Nyíri ezt a hibát persze nem követi el, de időnként veszedelmesen közel jár hozzá. „Annak – írja szerzőnk –, hogy a késői Wittgenstein... antropológiáját ‚konzervatív’-nak nevezzük, nyilván csak akkor van tudományos értelme, ha ezen megnevezés által jól definiált elméleti és történeti párhuzamokra, illetve hatásokra irányíthatjuk a figyelmet” (51. old.). Legyen így – ám itt némi tamáskodásra nyílik lehetőségünk. Nyíri nevezetes elődeit, így Carl Schorskét (*Fin-de-siècle Vienna*), Janikot és Toulmint (*Wittgenstein’s Vienna*) maga mögött hagyva, érdekes és Magyarországon kevésbé ismert szellemtörténeti tágakat térképez föl. Hiányérzeteink egyik lehetséges oka az, hogy pl. a Wittgenstein–Musil, illetve Wittgenstein–Lukács összefüggést Nyíri egyebütt már földolgozta. (Mellesleg a hatalmasra duzzadt Lukács-iparból hiányzik egy tanulmány a korai Lukácsról mint a nyugati civilizációnak – Spenglerhez, Moeller van den Bruckhoz, sőt, a korai Alfred Rosenberghez, a szentpétervári építéshez hasonlóan – oroszbarát ellenségéről.) Hiányoznak mindazonáltal olyan osztrákok, mint Kafka, Rilke, Constantin Brunner, Heimito von Doderer, hogy csak átabotában soroljam az ismertebbeket; hiányzik a szellemtestvér Ferdinand Ebner. Azt sem gondolom, hogy Ernst Jüngernek éppen a hivatkozott 1930-i cikke a leg-

fontosabb: mind a *Rivarol*-esszé, mind a *Der Arbeiter*, mind a Léon Bloy-ról szóló emlékezetes írás ideillőbb lenne, nem is szólva pompás önéletrajzának (*Strahlungen*) keresztényebb hangulatú elmélkedéseiről. A hallgatás-motívumhoz aligha nélkülözhető Trakl és Gottfried Benn *Doppellebenje*. Ha már állítólag Moeller színezte Wittgenstein Dosztojevszkij-értését, hol marad Rozanov, Szolovjov, Bergyajev, Sesztov? A konzervatív fordulat-ról szólván miért marad említetlen Eliot, Pand, Wyndham Lewis? Az emberi jogoknak búcsút mondó Simone Weil? És így tovább. Tudom, hogy a hasonlítgatásnak is meg kell torpannia valahol; de talán nemcsak azért ötlük föl bennem percek alatt ennyi korrespondencia, mert ez a komparatiztika szokott rossz végtelenjéből így következnek, hanem talán azért is, mert többféle konzervativizmus van, és a tipológiai homályt szerzőnk nem oszlatja el. Talán könnyebben eloszlathatta volna, ha kissé elgondolkozik azon, ami mindenképpen szemet szúr: hogyan került Wittgenstein éppen Angliába? Túl az ismeretes osztrák–magyar–angol vonzalmon, amelyre a hírneves szellemtörténész, Adolf Hitler is fölfigyelt, azt hiszem, ideje volna a brit és a kontinentális konzervativizmus nevezetes különbségeire is emlékeztetni.

A brit konzervatív – tory és old whig változatában egyaránt – hagyományosan elutasítja a francia fölvilágosodás és a francia forradalom racionalizmusát és univerzalizmusát. A német romantika is ezt tette. De ez utóbbi mindvégig magán viselte a kiábrándult jakobinusok fogcsikorgató megtérésének és frivol vallássosságának (Schlegel!) jegyeit, amelyek a hétköznapok, a jelen, „a próza” megtagadásával nagyon is emlékeztetnek a rousseau-i jakobinus egzaltációra – a szervesség és a folytonosság emfázisa Angliában viszont összefér a civilizációs folyamat és az intézményesség igenlésével – és a *laissez faire*-rel. Nem véletlen, hogy a múlt század nagy németjei Hölderlintől Bachofenig és Nietzscheig az antikvitásban lelik meg igazi hazájukat, s ezzel egyre inkább távolodnak a keresztyénségtől. Ebben – s ezt Nyíri is látja – nagy szerepe lehetett a *lutheri* reformáció sajátosságainak. A brit konzervativizmus szervesség-variánsa nem a poroszosan megkonstruált visszatalálás a múltba, hanem az egyszerű folytatás, amely éppen ezért jobban megfér a kétellyel, mint a frissen vésett kőtáblák. A régi Ausztria különállása teszi érthetővé azt, hogy a tovatúnt Monarchia hajótöröttjei, mint a könyv hősen

kívül pl. Popper, Hayek, Canetti, mit is keresnek Angliában. Nyíri jellemzése túlságosan a kontinentális, tehát a *radikális* konzervativizmus irányába tolja el Wittgenstein koncepcióját. Ez nem *nagy* tévedés, de mégsem helyes.

Gondoljuk csak meg: Eliot kijelentése, miszerint ő királypárti és anglikatolikus, a kontinensre átültetve afféle *épater le bourgeois* gesztus volna. Nagy-Britanniában legföljebb az a szokatlan, hogy ezt ez az új-angliai bevándorló ki is mondja.

Nem vitás, hogy szerzőnk itt-ott kissé megnyomja a tollát. Tartok tőle, hogy Wittgenstein konzervativizmusának túlhangsúlyozása – bármennyi benne az ingerlő nóvum – némileg féloldalassá teszi filozófiájának értelmezését.

Amikor *Other Minds* c. híres tanulmányában (1946) Austin így magyarázza a tudást; „amikor azt mondom, hogy ‚tudom’, szavamot adom másoknak: tekintélyemmel biztosítok másokat (*I give others my authority*) afelől, hogy ‚S est P’ ” – akkor senki sem elmélkedik Austin konzervativizmusáról; pedig megmagyarázza, hogy „tudni”, az semmi mást nem jelent, mint hogy biztosítjuk azt, akivel beszélünk, hogy a mi felelősségünkre – és attól függően, hogyan ítéli meg elmebeli képességeinket, műveltségünket, gyakorlottságunkat stb. – fogadja el állításunkat, hasonlóan a pusztá *szándék* és az *ígéret* közötti különbséghez (*Philosophical Papers*, Oxford, 1979. 99–100. old.). Austin konzervativizmusán föltehetőleg azért nem töprengünk, mert a tőle emlegetett tekintélyt mint konvenciót is föl lehet fogni. Wittgenstein, noha pl. Frazer-kommentárjában élesen exponálta a mitológiák-szokásrendszerek pluralizmusát, hallgatólagosan nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy mindezt ne *theszei*, hanem *phüszei* értsük. De: „A ‚nyelv’ – az végre is: a nyelvek.” (*Philosophische Grammatik*, 122. paragrafus) Engedtessék meg azt mondanom, hogy ez fölöttébb *brit* kijelentés.

Ha maradéktalanul elfogadjuk, hogy Wittgenstein a kontinentális értelemben vett radikális konzervatív, akkor aligha tudunk számot adni arról, hogy filozófiája döntően a klasszikus metafizika egyenes ellentéte. Wittgenstein megtagadta ugyan a *Tractatus*, de azt a hitét, amely szerint a hagyományos filozófia a nyelv természetének félreértésén alapul, mindvégig megőrizte. Heidegger sem elsősorban konzervatív, amikor a *Seinsvergessenheit* bugyrába gyömöszöli a Szókratész utáni filozófiát. Ha úgy

tetszik, a wittgensteini fordulat „konzervatív forradalom”, de nem abban az értelemben, ahogyan azt a 20-as–30-as években Németországban értették: semmi köze az organicista-vitalista aktivizmushoz. Filozófiájának szikáran kontemplatív és aszkétikus jellege belül marad a klasszikus európai, ti. görög–zsidó–keresztyén hármasságon; amennyiben forradalmi, nem konzervatív, és viszont.

„De hát nem mutatkozik meg — írja kései mesterművében —, hogy a tudás a döntéssel rokon?” (*Über Gewissheit*, 362 paragrafus.)

Kérdés, hogy ez a moralista beállítottság — bár távol áll tőlem azt mondani, hogy ez mintegy a gyakorlati ész primátusának ekvivalense — olyan konzervatív ideológiába is belefér-e, amely a Nyíri ábrázolta módon és kontinentális szokás szerint a tekin-télyelvűség felé hajlik és a lázadást mint lényegellenest marasztalja el. Nem kétséges, hogy Wittgenstein megvetette a szekularizált, liberális ipari civilizációt; idevágó utalásai azonban nem sokkal múlják fölül a kor többé-kevésbé tiszteletre méltó előítéleteit, amelyeket Diotima és Arnheim beszélgetéseiben oly csodálatosan mutatott be Musil.

Wittgenstein magatartása inkább arra a rabbira emlékeztet, akit Kafka figyelt meg Marienbadban 1916. júliusában, s akiről Max Brodnak számolt be egy el nem küldött levelében. A rabbi minden elébe kerülő tárgyról megtudakolta, hogy micsoda. „Összességükben ezek a megnyilvánulások — írja — az utazó fejedelmek semmitmondó beszédeit s kérdéseit idézik, talán valamivel gyermetegebbül és örömtelibben, mindenesetre a kíséret gondolatvilágát ellentmondás nélkül ugyanarra a szintre szorítván. Langer mindenben mélyebb értelmet keres vagy sejt, én azt hiszem, a mélyebb értelem itt az, hogy nincs mélyebb értelem, és ez véleményem szerint bőven elegendő. Föltétlenül isteni kegyelem megnyilvánulása, mindazon nevetségesség nélkül, amely elegendő alapok híján az ilyesmivel járna.” (*Naplók, levelek*, Európa, Bp. 1981, 479–480. old.). — Nem tudom, sejtette-e Kafka, hogy itt Konfuciusz vallás-definícióját ismétli meg.

Érdekes, hogy mindezek a problémák, amelyekre megkísértem rávilágítani, szerintem Nyíri régebbi tanulmányainak és e könyvének összevetéséből is kiderülnének. Ezért arra kell gondol-

nom, hogy a szerző megváltozott: *teljesítményét* tekintve mindenképpen előnyére.

Nem tudom, mennyire fog tetszeni a könyv az új magyar konzervatív élcsapatnak, amely ajurvédikus gyógymódok, dzsainita szent iratok és Hamvas Béla-kéziratok között bóklászik ég felé szimatoló, táguló orrcimpákkal. Félő, hogy túl világos és túl komoly számára.

Akárhogy is, szerzőnk hallja az idők szavát. Én is hallom. De nekem nem tetszik.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

JÖNNEK AZ OROSZOK

Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 281 old., Tallár Ferenc: *Az utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. század első felében.* Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 372 old.

Nem a szovjetek, az oroszok jönnek: az utóbbi években szaporodnak az orosz eszmetörténeti témájú könyvek a magyar könyvkiadásban. Kiadták Csaadajev két legfontosabb írását és Bakunyin Gyónás-át (Pjotr Jakovlevics Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz. – Egy örült magamentsége.* Ford. Fränkel Anna. Magyar Helikon, Budapest, 1981., Mihail Bakunyin: *Gyónás.* Ford. Szabó Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.) – ezeket a már-már legendás műveket, amelyeket korábban a témával foglalkozó szakembereken kívül jószerivel senki nem olvasott nálunk. Bakunyinról megjelent egy terjedelmes monográfia (Kun Miklós: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.) – ez is beletartozik a sorba, noha ezt a könyvet nem sok haszonnal forgatja, aki nem Bakunyin-specialista. Pontosabban, feltehetőleg nem is forgatja, mert az amúgy sem túl jó minőségű szöveg a számtalan adattól és hivatkozástól gyakorlatilag olvashatatlan. Persze valószínűleg éppen ezek az adatok és hivatkozások teszik fontossá a könyvet: a szerző jó néhány eddig

nom, hogy a szerző megváltozott: *teljesítményét* tekintve mindenképpen előnyére.

Nem tudom, mennyire fog tetszeni a könyv az új magyar konzervatív élcsapatnak, amely ajurvédikus gyógymódok, dzsainita szent iratok és Hamvas Béla-kéziratok között bóklászik ég felé szimatoló, táguló orrcimpákkal. Félő, hogy túl világos és túl komoly számára.

Akárhogy is, szerzőnk hallja az idők szavát. Én is hallom. De nekem nem tetszik.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

JÖNNEK AZ OROSZOK

Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 281 old., Tallár Ferenc: *Az utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. század első felében.* Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 372 old.

Nem a szovjetek, az oroszok jönnek: az utóbbi években szaporodnak az orosz eszmetörténeti témájú könyvek a magyar könyvkiadásban. Kiadták Csaadajev két legfontosabb írását és Bakunyin Gyónás-át (Pjotr Jakovlevics Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz. – Egy örült magamentsége.* Ford. Fränkel Anna. Magyar Helikon, Budapest, 1981., Mihail Bakunyin: *Gyónás.* Ford. Szabó Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.) – ezeket a már-már legendás műveket, amelyeket korábban a témával foglalkozó szakembereken kívül jószerivel senki nem olvasott nálunk. Bakunyinról megjelent egy terjedelmes monográfia (Kun Miklós: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.) – ez is beletartozik a sorba, noha ezt a könyvet nem sok haszonnal forgatja, aki nem Bakunyin-specialista. Pontosabban, feltehetőleg nem is forgatja, mert az amúgy sem túl jó minőségű szöveg a számtalan adattól és hivatkozástól gyakorlatilag olvashatatlan. Persze valószínűleg éppen ezek az adatok és hivatkozások teszik fontossá a könyvet: a szerző jó néhány eddig

ismeretlen dokumentumot talált, fölhívja a figyelmet Bakunyin kevésbé ismert magyar kapcsolataira, a címben megjelölt korszakot, a 60-as évek közepét pedig elképesztő részletességgel – mondhatni „napi bontásban” – tárgyalja. A Bakunyin-szakértők szerte a világban biztosan nagyon fontosnak tartanak ezt a könyvet – ha el tudnák olvasni, ha nem magyarul jelent volna meg.

Már az eddigi példák is jelzik, hogy orosz témában nyitottabb lett a magyar könyvkiadás. 1945 után ugyanis a szépirodalom vitathatatlan nagyjain kívül szinte kizárólag a „haladó hagyományok” címkével ellátható művek, illetve az ilyen művekről és szerzőikről szóló írások jelentek meg. Ebbe persze némi ügyeskedéssel a bolsevizmus ideológiai-politikai előzményein és az ún. forradalmi demokratákon kívül is bele lehetett gyömöszölni ezt-azt, de nem a szlavofil kapcsolatai miatt gyanús Csaadajevet, s még kevésbé a Marx-szal – a kölcsönös inszINUÁCIÓKTÓL sem mentes – konfliktusokba keveredő, s végül szakító Bakunyint. És még egy egészen friss példa a nyitásra: most jelent meg az antikommunizmusa miatt mindezideig agyonhallgatott Bergyajevről egy kismonográfia (Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.)

A felsorolt könyvek természetesen témájukban, színvonalukban nagyon különböznek. Egy szempontból azonban mégis közös nevezőre lehet hozni őket: többé vagy kevésbé határozottan, de mindegyikben felbukkan az orosz gondolat jellegzetes felemássága, a problémák állandó kétoldalú végiggondolása, az a furcsa kettősség – egyfelől a fennálló teljes elutasítása, másfelől törekvés a megújítására –, amely még az orosz ellenzék legkiválóbbjainak is sajátja volt. Ezt a nehezen megfogható kettősséget járja körül Köves Erzsébet, s ezt sikerül világos fogalmakban megragadnia, és a sajátos orosz történelem közegében megmagyaráznia Tallár Ferencnek.

*

Első lapjától az utolsóig Oroszország „sajátságosságának” problémájával bírkózik Köves Erzsébet könyve. Azzal kezdődik, hogy „Oroszország hasonlított is, nem is Európára. Tőle való eltéréseinek, más-ságának jelölésére megszületett az *iszkljucsi-tyelnoszty* szó, amely sajátságosságot, kivételességet, kizárólagosságot jelent. Ezt a fogalmat a XIX. századi orosz szellemi

irányzatok mind elfogadták, de kétféle következtetésre jutottak belőle” (7. old.) – már tudniillik más következtetésre jutottak a szlavofilek, és megint másra a nyugatosok. Ezután a könyv több mint 250 oldalon át színes képet fest a kor társadalmáról és eszmevilágáról, érthető közelségbe hozza – mondhatni „lefordítja” – a szlavofil és a nyugatos álláspontot, s a két álláspont vitáját, ahogyan lezajlott, és ahogyan hatott. (Néha a szó szoros értelmében úgy hozza közel a tárgyalt kort és az elemzett gondolatokat, hogy „lefordítja”, magyarul körülírja a megértésükhöz elengedhetetlen kulcsfogalmakat.) Végül pedig arra lyukad ki, hogy „...senki nem tudta, akarta megcáfolni az orosz fejlődés, az orosz problémák sajátos vonásait. Maga a szlavofil-nyugatos vita is az orosz eszmetörténet *sajátos* jelensége” 269–270. old.).

Köves Erzsébet könyve rendkívül olvasmányos. Tele van jobbnál-jobb anekdotákkal, önkéntelenül is aktualizálásra készítő leírásokkal. A számunkra sem ismeretlen kettős lelkületű figurák – a kötelességét teljesítő, de haladó gondolkodású hivatalnokok az egyik oldalon, a megátalkodott ellenzékiek a másikon, akik azonban a kellő történelmi pillanatban „tanács” formájában adják elő elképzeléseiket az uralkodónak – szinte maguktól kínálják a mai áthallásokat. Köves Erzsébet soha nem aktualizál, egyszerűen csak lecsapja a kínálkozó labdákat. És mennyi labdát! Könyvének lapjain egymás után elevenednek meg ezek a múlt századi figurák – tényleg megelevenednek, Köves Erzsébet alakjai hús-vér emberek, a szerző nem egyszer még a róluk festett prostrét is érzékletesen leírja –, s majd mindegyiknél ugyanaz a szubjektív jóérzés tölthet el bennünket, hogy „mi aztán értjük ezt, hiszen nem egyszer láttunk már ilyet”. De ezzel mintha el is lenne intézve a dolog. Hogy magunkat sem értjük pontosan? Hogy éppen azért kezdtük olvasni ezt a könyvet, mert úgy tűnt, ebből majd megértjük, hogy miért vagyunk mi ilyenek? Olyan érdekes és színes az egész, hogy erről az apróságról közben el is feledkezünk. Legfeljebb a végén támad valami kis hiányérzetünk.

Ismeretterjesztésnek elsőrangú lenne Köves Erzsébet könyve, ha használható volna az apparátusa. Mindig mindenről és mindenkiről elmondja, hogy a kortársak hogyan látták, mit jegyeztek föl róla leveleikben és memoárjaikban; idézetekkel gazdagon illusztrálja, hogy a szereplők maguk hogyan látták egymást és helyzetüket. Tulajdonképpen nem is két, hanem három irányza-

tot ismertet: a szlavofil és a nyugatos álláspont mellett összefoglalja a kor jellegzetes hivatalos ideológiáját, az ún. „hivatalos népiességet” is, és néhol arra is helyet szorít, hogy a legfontosabb másodlagos irodalmat is jelezze. Hatalmas tudásanyagot közvetítő elsőrangú ismeretterjesztő könyv lehetne, de sajnos a „közvetítés” elmarad: nem lehet utánamenni a hivatkozásoknak. Az idézetek egy része jelöletlen, de gyakorlatilag a megjegyzetelt idézetek jó része is visszakereshetetlen, vagy csak komoly könyvtári munkával kereshető vissza (nem szerepel pl. a hivatkozott mű címe, csak az, hogy az összes művek melyik kötetében található; vagy a jegyzet az idézet helyeként ugyanezt az idézetet adja meg egy másik szerző tanulmányában, mégpedig a remek magyar fordításban hozzáférhető teljes szöveg helyett, mint pl. Csaadajev *Filozófiai levelek* c. műve esetében). — De a kezelhetetlen apparátus valószínűleg nem a szerző bűne, hanem a szerkesztőé. S ettől eltekintve Köves Erzsébet bravúrosan oldotta meg az ismeretterjesztés feladatát: sikerült viszonylag rövid terjedelemben és olvasmányos formában lényegében mindent elmondania a korról és a tárgyalt gondolkodókról.

Végül egyetlen megjegyzés a könyv gondolati építkezéséhez. Az, hogy ez a kicsit lazán szerkesztett hatalmas anyag végül is egészszé áll össze, annak köszönhető, hogy Köves Erzsébet — helyenként már-már kíméletlen következetességgel — mindent egyetlen szátra, Kelet és Nyugat szembeállítására fűz föl. Valószínűleg ennek — valamint annak, hogy a szerző egyértelműen a nyugatosokkal rokonszenvez — tudható be az azonos oldalon, a „Kelet vonzásában” érvelők közti különbségek elmosódása. A hivatalos népiesség és a szlavofil ideológia közös vonásainak hangsúlyozása miatt pl. sokszor elmosódnak a két álláspont közti egyáltalán nem elhanyagolható különbségek (ld. különösen a *Szlavofil szentháromság* alcím alatt kifejtetteket).

A könyv gyengéi azonban elenyésznek erényei mellett. Köves Erzsébetet őszintén izgatja, hogy végülis mi az igazság: Európa vagy Ázsia-e Oroszország? Ezt a kérdést minden oldalról körüljárja, s „útjairól” sikerül izgalmas, lebilincselő útbeszámolót írnia.

*

Tallár Ferenc könyve tökéletesen eloszlatja azt a hiányérzetet, amely a kettős lelkületű figurák érzékletes — de magyarázó erővel

nem bíró – leírása nyomán maradt Köves Erzsébet könyvének olvasójában. Tallár olyan sémát ad, amelyben egyszeriben minden a helyére kerül, minden magyarázatot kap.

A könyvet szinte lehetetlen egyetlen szálon ismertetni, mondanivalójának ugyanis több, egymásra épülő rétege van. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez a tanulmánygyűjtemény – amely a szerző korábbi, folyóiratokban már megjelent tanulmányait is tartalmazza – csak azon az alapon áll össze könyvvé, hogy a tanulmányok mind a XIX. századi (pontosabban: a jobbágyreform előtti) Oroszországról, annak társadalmáról, közgondolkodásáról illetve irodalmáról szólnak. Ezen a szinten az első és a második rész szinte teljesen különválnak: az első részben olvasható társadalom- és eszmetörténeti elemzéseket – valamint a műfajilag nehezen meghatározható *Problémaösszegzés*-t és a második részben olvasható négy műelemzést legföljebb azon az alapon lehet közös nevezőre hozni, hogy mindegyik színvonalas tanulmány. A szerző ugyan már a *Bevezető*-ben megmondja, hogy mi volt a szándéka: „Az azonos történelmi idő és tér esetleges kapcsolatain túlmenő, szerves összefüggést egyetlen kérdéskör kapcsán igyekeztem mégis létrehozni: valamennyi tanulmány az orosz történelmi és kulturális fejlődés – európai sémákba beilleszthetetlen – *sajátosságait* igyekszik megragadni” (7. old.). Az első rész ezen az alapon valóban összeáll. *Az orosz nemesi bürokrácia* és *Az obscsinakérdés* valóban a sajátos orosz fejlődés két kulcsproblémája, a címadó tanulmány, az *Utópiák igézetében* pedig egyebek közt a szlavofilek és a nyugatosok nézeteit szembesíti, vagyis azt tárgyalja, amit Köves Erzsébet „az orosz eszmetörténet *sajátos* jelenségének” nevezett. De mit kezdünk a második résszel? Vajon az elemzett művek (a *Korunk hőse*, a *Holt lelkek*, a *Rugyin* és az *Oblomov*) az „európai sémákba beilleszthetetlen” sajátos jelenségei volnának az orosz kulturális fejlődésnek?

Természetesen nem, de amikor elemzi őket az ember, beleütközik bizonyos ismétlődő, közös vonásokba, amelyeket nemigen lehet az orosz fejlődés sajátosságaira való hivatkozás nélkül megragadni. És ez volna a könyv mondanivalójának következő rétege, amely nincs külön kifejtve, de a második rész felől visszatekintve világosan kirajzolódik. Ha Tallár Ferenc megpróbálná kifejtetni, minden bizonnyal valami ilyesmit kellene mondania:

Az egész úgy kezdődött, hogy elemezni akartam pl. a *Korunk hőse*-t. Alakjait „jellemként” próbáltam értelmezni, de valahogy nem álltak össze jellemmé: nem önmaguktól olyanok, amilyenek, sőt, önmagukban talán nem is venni észre őket, csak akkor tűnnek föl, ha valamilyen külső fény esik rájuk, mintha valami másnak, valami külsőnek a „kreatúrái” lennének... Aztán megtetszett ez a szó, mert rájöttem, hogy a regényekben szereplő nemes-figurák tényleg kreatúrák, ti. a politikai általánosság kreatúrái... De ahhoz, hogy „kreatúrákként” ragadjam meg őket, el kell magyaráznom, hogy mit is jelent ez a „politikai általánosság” Oroszországban, ehhez viszont további sajátosságokat is el kell magyaráznom... Így történt, hogy mielőtt egyáltalán hozzáfoghattam volna a művek elemzéséhez, meg kellett írnom néhány tanulmányt, hogy megérthessem, miben *más* ez a közeg... és így tovább.

Így már világos a könyv első és második része közötti összefüggés: a másodikhoz kellett az első, a második részben bukkan a szerző azokra a fogalmakra, amelyeket egy külön társadalomtörténeti és eszmetörténeti részben kellett megalapoznia. Ezen az sem változtat, hogy a történeti rész végül túlnőtt az eredeti kereteken: jelen formájában már messze nemcsak az utána következő műelemzésekhez, hanem a sajátos orosz fejlődés megértéséhez nyújt jól működő, használható fogalmakat.

A két rész közötti összefüggést azonban elfedi a könyv mondanivalójának utolsó rétege: mivel a végső kifejtés nem a fenti sorrendet követte, Tallár Ferenc szükségét érezte, hogy a két rész közé – az első rész utolsó fejezeteként – beiktassa a *Problémaösszegzés*-t (172–181. old.), amelyben olyan elvontan foglalja össze az első részből adódó tanulságokat, hogy az olvasó – ha egyáltalán követni tudja a fejtegetéseket – a jól működő séma mögött mindenre alkalmazható logikai konstrukciót gyanít. De csak a *Problémaösszegzés*-ben, és nem a történeti kereteket fölvázoló első részben.

Az első rész három tanulmánya az orosz társadalom három jellegzetes – és ebben a formában másutt ismeretlen – rétegét járja körül: a szolgáló nemesi bürokráciát; azt a milliós paraszti réteget, amelynek közvetlen életkeretét a jobbágyi függés és az obscsina jelentette; s végül az orosz „intelligenciát”, a nemesi értelmiséget. A tárgyalás keretül szolgáló fogalmi séma a „di-

chotóm struktúra” – így nevezi a szerző az orosz társadalomban és gondolkodásban mindenütt megnyilvánuló kettősségek rendszerét. Ebben a keretben sikerül értelmeznie a XIX. századi orosz gondolkodásra oly jellemző – és egyébként nehezen megfogható – ambivalenciát, kettős végiggondolást. Tallár szerint a fennállót elutasító, ám idealizált formáját legyen-né magasztosító „orosz ellenzéki gondolat belső ambivalenciája, felemássága túlságosan is következetesen ismétlődő meghatározottság ahhoz, semhogy egyszerűen a gondolkodás következetlenségére, a gondolati tartalom immanens formák között is meghaladható, pusztán logikai tisztázatlanságára vezessük vissza. Ellenkezőleg: feltehető, hogy épp ez az ambivalencia a XIX. századi orosz ellenzéki gondolat egyik leglényegesebb, de mégis kimondatlan maradt tartalmi problematikája, épp erről a felemásságról „szól” az orosz gondolat” (123. old.). És Tallár Ferencnek tényleg sikerül kimutatnia – mégpedig nemcsak az amúgy is „gyanús” szlavofileknél, hanem pl. Herzennél és Bakunyinnál is –, hogy amit az orosz ellenzék a fennállóval szembeszegez, az nemcsak a fennálló elutasításaként, hanem megújításaként – azaz reformtörekvés-ként – is végiggondolható, és végig is gondolták erről az oldalról: amikor a hatalom részéről hajlandóságot láttak a meghallgatásra, még a legádázabb ellenzékiek sem vonakodtak „tanács” formájában előadni elgondolásaikat. A magyarázat a következő: a centralizált hatalom ténye előtti megtorpanás a dichotóm struktúra fejlődésének reális lehetőségeit fejezi ki. Ugyanis az „ország fennmaradásának biztosítása, majd egy rendkívül gyors, bár rendkívül egyoldalú fejlődés kierőszakolása a cári államot a dichotóm struktúrán belül artikulálódó osztársadalmi érdek „kényszerű” hordozójává tette” (133. old.). S a következő mondat már arra utal, hogy nem véletlenek a mai áthallások, a séma valószínűleg nemcsak a tárgyalt időszakra alkalmazható: „S mert a történelmi folyamatok irreverzibilisek, mert a dichotóm struktúra kiépültével az orosz fejlődés hosszú időre meghaladhatatlanul e struktúrához kötődött, meghaladhatatlanná vált e fejlődésen belül az abszolutista állam központi szerepe is.” – Tulajdonképpen csak az a baj ezzel a „dichotóm struktúrával”, hogy Tallár Ferenc végül mindenre ezt alkalmazza: lassan már nem lehet tudni, hogy mi mit magyaráz, mert Oroszországban minden, ami van és minden, ami elgondolható egyetlen nagy – és persze a

fejekben lévő sok kicsi – dichotóm struktúrával magyarázható. De ez majdnem természetes: csak ritkán és csak keveseknek adatik meg, hogy egyetlen jól működő fogalmi konstrukcióval egyszerűen mindent a helyére tegyenek, s alig van ember, aki a siker láttán ne hajlana a túláltalánosításra.

*

Végezetül csupán egyetlen megjegyzés: az orosz gondolat felemáságának mindenütt fölbukkanó problémája mellett talán még egy dolog alapján közös nevezőre lehetne hozni az utóbbi években kiadott orosz témájú könyveket. Egy olyan szellemi közegben – ti. a magyar szellemi élet szellemi közegében – elmélkednek a Kelet-Nyugat problematikáról, s a nyugat-európai fejlődésen kívüliség gondolatáról, amelynek magának is az odatartozás vagy a kívülállás – a „részesei vagy csak a történelem peremére rekedt szemlélői vagyunk-e a nyugat-európai fejlődésnek?” – az egyik alapproblémája. További sajátossága ennek a közegnek, hogy a magyar közgondolkodást a szlavofil-nyugatos ellentéttel párhuzamos ellentét osztja meg a jozefinizmus óta. S ennek akkor is van jelentősége, ha a könyvek szerzőit kizárólag a szakmai érdeklődés vezette.

EPERJESI* GÉZA

AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK ÉGI MÁSA

A Jogtudományi Közlöny 1984. évi 12., tematikus száma (XXXIV. évf., 665–708. old.)

Jogi folyóiratot laikus csak kivételesen vesz kézbe, s a szaklapot olvasó jogászok arányát sem szabad túlbecsülni. A legszélesebb és legvegyesebb mind szerzőit, mind olvasóit tekintve a *Jogtudományi Közlöny*, amely valahol középen helyezkedik el a főleg gyakorló jogászoknak szóló *Magyar Jog*, illetve a jogtudósok által saját maguknak írt *Állam- és Jogtudomány* között. A nyitottság ára a jellegtelenség volt: a lap sokáig rövid elméleti (igényű) tanulmányok halmaza volt felismerhető szellemi arculat és vonalvezetés nélkül. Az új szerkesztés (Halász József és Vörös Imre) néhány éve tematikus számokra tért át. A színvonal egye-

fejekben lévő sok kicsi – dichotóm struktúrával magyarázható. De ez majdnem természetes: csak ritkán és csak keveseknek adatik meg, hogy egyetlen jól működő fogalmi konstrukcióval egyszerűen mindent a helyére tegyenek, s alig van ember, aki a siker láttán ne hajlana a túláltalánosításra.

*

Végezetül csupán egyetlen megjegyzés: az orosz gondolat felemáságának mindenütt fölbukkanó problémája mellett talán még egy dolog alapján közös nevezőre lehetne hozni az utóbbi években kiadott orosz témájú könyveket. Egy olyan szellemi közegben – ti. a magyar szellemi élet szellemi közegében – elmélkednek a Kelet-Nyugat problematikáról, s a nyugat-európai fejlődésen kívüliség gondolatáról, amelynek magának is az odatartozás vagy a kívülállás – a „részesei vagy csak a történelem peremére rekedt szemlélői vagyunk-e a nyugat-európai fejlődésnek?” – az egyik alapproblémája. További sajátossága ennek a közegnek, hogy a magyar közgondolkodást a szlavofil-nyugatos ellentéttel párhuzamos ellentét osztja meg a jozefinizmus óta. S ennek akkor is van jelentősége, ha a könyvek szerzőit kizárólag a szakmai érdeklődés vezette.

EPERJESI* GÉZA

AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK ÉGI MÁSA

A Jogtudományi Közlöny 1984. évi 12., tematikus száma (XXXIV. évf., 665–708. old.)

Jogi folyóiratot laikus csak kivételesen vesz kézbe, s a szaklapot olvasó jogászok arányát sem szabad túlbecsülni. A legszélesebb és legvegyesebb mind szerzőit, mind olvasóit tekintve a *Jogtudományi Közlöny*, amely valahol középen helyezkedik el a főleg gyakorló jogászoknak szóló *Magyar Jog*, illetve a jogtudósok által saját maguknak írt *Állam- és Jogtudomány* között. A nyitottság ára a jellegtelenség volt: a lap sokáig rövid elméleti (igényű) tanulmányok halmaza volt felismerhető szellemi arculat és vonalvezetés nélkül. Az új szerkesztés (Halász József és Vörös Imre) néhány éve tematikus számokra tért át. A színvonal egye-

netlen, de a változás egészében véve pozitív. Az olvasó gyakran úgy érzi, hogy csupán az egyes jogágakról felgyülemlett cikkeket hozzák le egyszerre, viszont születtek átütő, a szakmán kívül is érdeklődést keltő, sőt közérdekű számok is.

Mindezeket a *Jogtudományi Közlöny* 1984-es 12., az állampolgári jogokkal foglalkozó számának megítéléséhez kellett előrebocsátani.

A téma aktualitása nyilvánvaló. Látszik-e már a gazdasági reform mellett szükséges társadalmi változás? Vajon mit tart a tudomány az állampolgári jogok érvényesüléséről a mai Magyarországon? „Ment-e előre” a jogtudomány a 20 évvel ezelőtti véleményekhez képest? (Vö. *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei* című gyűjteményes kötettel, Szerk. Halász József és mások, Budapest 1965.) S az elmélet mellett kapunk-e hiteles tényanyagot a szabadságjogok mai állapotáról?

A szám érdekes és tanulságos – de nem elég átfogó és reprezentatív ahhoz, hogy a fenti várakozást kielégítse. Vajon mi volt a szerkesztői koncepció?

Elvi áttekintés? Feltűnő, hogy nincs egyetlen államjogi tanulmány sem, noha a téma par excellence alkotmányjogi. A vezércikket polgári jogász írta, a két jogelméletes nem a szűkebb témához szól hozzá, a többiek igazgatási jogászok. A büntetőjogi garanciák fel sem merülnek. Ha nem az elvi alapokról, akkor talán a szabadságjogok gyakorlatáról kapunk képet? Ezt sem: az írások többsége nagyon elvont és általános elvi kívánalmak síján mozog, ha egyébként túlon túl körülhatárolt témája van is. Üdítő kivétel Holló András cikke az egyesülési jogról, amelynek második része kritikus „helyzetkép és értékelés” (bár ez is csak a jogszabály bírálatának szintjén). Ezen kívül csupán Sólyom László ismerttet (lábjegyzetben) egy szabadságjogokat érintő „próbabert”.

Ami a szerzőket illeti, az 1965-ös kötetből senki sem szerepel. A következő nemzedék hangulatát reprezentálná a szám? A szerzők ugyanis mind fiatal kutatók (de nem mind kezdők – pl. két, keleti viszonylatban rendhagyóan fiatal egyetemi tanár is megszólal). Az, hogy egyik elvi tanulmány sem apologetikus, pozitív vonás ugyan, de nem biztos, hogy csak a fiatalokra jellemző: 1965 óta csak változtak az idők!

A szürke teóriával szemben az élet aranyló fáját (amely tudva-levőleg zöld) a televízió szerkesztőjének, Ilkei Csabának a cikke

képviseli a tömegkommunikáció szabadságának és az egyéni szabadságjogoknak az ütközéséről. Valóban mefisztói ötlet volt ezt a kontrasztanyagot a lap kellős közepére cseppenteni. Míg az ember a többi írás csendes és elvont garancia-követeléseit olvasva azon elmélkedik, hogy van-e ezeknek valami hatása, hogy legalább a szerzők elolvassák-e egymás cikkeit — hideg zuhanyként éri a valóság: egy nagyonis finom és kényes mérlegelést követelő helyzetben (lásd alább) mennyire nincs érzéke éppen a garanciális szemlélethez egy szintén e korosztályhoz tartozó, de hatalmi pozícióban lévő és érdekeit érvényesítő jogásznak; mennyire a 60-as évek elejének (joghallgató korának) közhelyeiben gondolkodik ma is (a közérdek elsőbbsége, a jog nevelő szerepe, a polgári demokrácia formális „játékszabályainak” és a szocialista jognak a szembeállítás). Félő, hogy ez a hozzáállás éppoly reprezentatív a hatalommal rendelkezők tekintetében, mint a többi szerző jámbor óhaja a befolyás nélküli, „független” tudósokra vonatkozóan.

Az általános benyomások után nem érdektelen az egyes cikkek lényegével is megismerkedni.

Sólyom László: *Polgárjog és polgári jog (A személyiségi jogok lehetőségei)* — Az egyes állampolgár elvileg is ki van zárva a „nagy gazdaságból” és az erre vonatkozó modern polgári jogból. Számára a fogyasztói minőség és az ezt kiszolgáló klasszikus liberális joganyag maradt. Ebben a jogi rezervátumban azonban az egykori lényeg, a kistulajdonra épülő szabadság és autonómia (politikai) perspektívája nincs már meg. Az igazgatáson kívüli szférában az autonómia számára más hordozó intézményeket is kell tehát keresni. Az egyik lehetőség a „személyiségi jogok”. Ezek a polgári jogi jogok elválaszthatatlanok a szabadságjogoktól. (Technikailag is: itt a bírónak jogot kell alkotnia, szembenálló szabadságokat mérlegelnie, s fordítva is: a szabadságjogok megsértése ezen az úton bíróság elé vihető!) Végül a szerző a személyiségi jogok fő csoportjait írja le, a nálunk aktuális problémákkal együtt. A magánszféra védelme: adatvédelem, a magánszféra megsértésével szerzett bizonyítékok felhasználása a rendőri és bírói eljárásban — a szerző ellenzi. Az életet és halált érintő személyes döntések: a fogamzásgátlástól az eutanáziáig. S végül „az egyéni életstílushoz való jog”: a megszokottól eltérő magatartásokkal szembeni türelem állami támogatása, az indokolatlan

szabályozások és az „engedelmesség rutinja” elleni fellépés; ez utóbbi az avantgarde és a kisebbségek jogi eszköze.

Sajó András: *Állandóság és dinamizmus a jogi szabályozásban* – Sokféle problémára hozzák fel mentségül, hogy túl sok az új jogszabály, illetve módosítás; vagy épp az ellenkezőjét, hogy a jog nem követi elég gyorsan a valóság változásait. Sajó tanulmánya ezeknek az érveknek az elvi lehetetlenségét fejt ki. Levezetésének hasznát a szerző egy szintén közkeletű tétel kritikáján mutatja be: ha – mint szokás – a törvényt tekintjük a stabilitás, a rendeleteket pedig a dinamikus alkalmazkodás hordozójának, akkor a rendeletalkotás kicsúszik a törvény irányvonalára és korlátozásai alól. A társadalmi dinamizmus lényegét is a törvénynek kell megragadnia – ez gyakorlatilag a törvény súlyának visszaállítását és az állampolgári önszabályozás lehetőségeinek bővítését jelentené.

Holló András: *Az egyesülési jog a politika és a jog határán* – E tanulmányban olvasható az egyetlen (voltaképpen klasszikus, „jogállami”) elvi alapvetés. Alaptétele: az alkotmányos jogok csakis érvényesítésük konkrét és működő jogi garanciarendszerével együtt minősíthetők a szocialista demokrácia elemének. A hatalom és a polgár szabadságának határait megvonó politikai tételek akkor sem garanciák, ha jogi formát öltenek, sőt „jogalkalmazásnak” álcázva a napi politikai mérlegelés esetlegességének szolgáltatják ki a polgárt. Márpedig az ilyen politikai korlátok az egyesülési jogban tipikusak – mutatja ki Holló. Számára már az egyesülési jogot deklaráló alkotmányszöveg is problematikus. Az egyesülési jogot általában biztosító bekezdés (65. paragrafus 1. bek.) után már csak a tömegszervezetek és tömegmozgalmak létrehozásának lehetőségéről van szó meghatározott célokra (2. bek.). Nem tartalmazza az alkotmány az egyesülési jog jogi garanciáit és korlátait. A végrehajtás során ez a jog az egyesületi jogra szűkült. Az egyesületi törvényerejű rendelet (az alkotmány megkívánta törvény helyett!) erőteljes – és elvileg indokolhatatlan – hatósági beavatkozásokkal korlátozza ezt a jogot, amelyekkel szemben a bírói út nem minden esetben áll nyitva. A szerző a jogi garanciákat, az egyesülési jog szervezethez kötöttsége helyett egyéniesítését, valamint a teljes bírói kontrollt javasolja.

Ilkei Csaba: *Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció* – A Magyar Televízió elvesztett (csak első fokon!) két személyiség-

védelmi pert: a bíróság is megállapította a riportalanyok jogát arra, hogy a velük készült műsor sugárzásához adott hozzájárulásukat visszavonják. Az első esetben egy munkás hívta ki vállalatához a tv-t az ott uralkodó „embertelen munkakörülmények” miatt. Az elkészült riport a bejelentőt mint összeférhetetlen, alapítványul vádaskodó személyt mutatta be. A másodikban egy előzetes letartóztatásban lévő tolvaj lépett vissza, felesége követelésére, a Kék fény-ben történő szerepléstől. A másodfokú bíróságok és Ilkei szerint is, ezekben az esetekben közérdekből lehetőség van arra, hogy a hozzájárulás visszavonását ne vegyék figyelembe. E két esetből a cikkíró azt az általános következtetést vonja le, hogy a bírói gyakorlat a személyiségi jogokkal való visszaélést támogatja, bátorítja a deviáns elemeket, megakadályozza a társadalom önvédelmét, és hátráltatja a tömegkommunikáció társadalmi feladatának megvalósulását. A szerző érvei: a társadalmi érdek prioritása; a jogi oltalom csak az erényesekre vonatkozik, vagyis a személyiségi jogvédelem nem illeti meg azokat az „álszemélyiségeket”, akik érdemeiken felül jobb színben akarnak feltűnni. Így különösen nem rendelkezhet képmása közéletteléről a bűnöző, mert a nevelés és megelőzés társadalmi érdeke erősebb személyiségi jogánál.

Szamel Katalin: *A közigazgatás lehetőségei az állampolgári jogok alanyi joggá transzformálásában* – Az állampolgári jogokat konkretizáló és megvalósító alanyi jogok egyrészt garanciát jelentenek, másrészt azonban, mint túlszabályozás, lerontják azokat. Normális esetben mégis *jogi* konkretizálásra kell törekedni: a végrehajtó hatalom ne érdekek mérlege legyen, hanem csakis már eldöntött prioritások végrehajtója. Ha az állampolgári jog alanyi jog formáját ölti, feltétlenül érvényesülnie kell. Mivel a gyakorlatban az ellenkező érdekek, vagy csupán az anyagi lehetőségek (pl. lakáshelyzet) az állampolgári jogok feltétlen érvényesülése ellen hatnak, a szerző az elméleti egyeztetési megoldásokat ismerteti (a „jogos érdek” védelme, a mérlegelés problémái, a közérdek, csoportérdek, egyéni érdek viszonya) – itt is azzal a hozzáállással, hogy lehetőleg jogszabály konkretizáljon, s az igazgatás döntése ellen mindig álljon rendelkezésre jogorvoslat.

Müller György: *A szakigazgatási szervezet meghatározásának joga a III. tanácstörvény önkormányzati koncepciójában* – Az

egyes tanácsi „osztályok” régebben kettős alárendeltségben működtek: a tanács és az illető szaktárca alatt. 1969 óta a tanács dönt arról, hogy milyen szerveket hoz létre. A szerző részletesen ismerteti a mai helyzethez vezető utat: a központi igazgatás visszaszorításának eredeti szándékát, az „önkormányzat” programját és devalválódását a megvalósítás során, különösen a „helyi ügy”-, „központi ügy”, illetve az „állami ügy”-, „önkormányzati ügy” fogalmainak használhatatlanságát, amelyek a tanácsokat széles körben végrehajtó szerepre utalják.

Fekete Imrich és Tamás András: *Egy állampolgári jog kapcsán a környezetvédelem jogáról* – Igen részletes irodalomismertetés arról, hogy egyes országokban mennyire ismerik el a környezetvédelem jogát önálló jogágnak. „Nem mindegy – írja –, hogy az állampolgári jogot realizáló joganyag milyen konzisztenciát mutat.” Az önmagában érdekes cikknek azonban az állampolgári jogok számára több tanulsága nincs.

Az eleve általános cikkek még tovább általánosító rövid ismertetése könnyen keltheti azt a benyomást, hogy a tanulmányokban az alapkérdésekről nem mondanak többet, mint ami mindenütt, akár az újságokban is olvasható. Ez nem így van. Bár mennyire nem teljes, pusztán elméleti és vegyes az anyag, mégis sok tanulsággal szolgál, alkalmat ad fontos összefüggések felelevenítésére.

A korábbi irodalomhoz képest átkerült a hangsúly az alkotmány paragrafusairól *a jog egészére*, mégpedig működésben szemlélve. A cikkek az alkotmányos jogokat megvalósító jogintézményekről szólnak, sőt ezek köre a hagyományosan nem ide számított személyiségi joggal bővül. Elég élesen elválik a tanulmányokban a szabadságok megvalósításának két útja: egyrészt magának az államszervezetnek a megfelelő kiépítése és funkcionálása, másrészt az alkotmányos jogok egyéni kikényszerítése (bírói úton).

Az elsőként mondott eszközök vannak túlsúlyban, lásd az önkormányzati tanulmányt, Szamel cikkét és a „demokratikus jogalkotás”, különösen a törvény rangjának követelését Sajónál és Hollónál is. A közvetlen, egyéni kikényszerítést – szakmájából adódóan – a polgári jogász Sólyom preferálja. A szakmák szerint különböző megközelítés azonban fontos problémát jelez. Sólyom írja, hogy a demokratizálás intézményeit (hagyományosan) csakis a közjogban tudják elképzelni, s a polgári jogot eleve a (semleges)

vagyoniakra szorítják. Ez a szemlélet nyilván a polgári bíróságokra is hat, s nehezzé teszi, hogy kimozduljanak megszokott szerepük-ből. Az alkotmányos jogok perbeli érvényesítéséhez valóban „civilkurázi kell, felperes és bíró részéről egyaránt” (669. old.). Ilkei és Sólyom cikkének információi azt mutatják, hogy a bíróságok nem kapnak az alkalmon. De ha a bíróság nem, ki fog védelmet adni? Hisz az igazgatás – mint Szamel hangsúlyozza – éppen garanciális érdekből el kell hogy hártson minden önálló mérlegelést, s csakis a garantált jogok végrehajtására kell (szabad) szorítkoznia. Visszaérünk a „jó törvények” követeléséhez és a kör bezárul?

A *Jogtudományi Közlöny* tematikus száma azért differenciáltabb képet ad. Kiemeli, hogy „jó törvény” alatt nemcsak az alkotmány deklarációit és a törvényeket kell értenünk, hanem a végrehajtási szabályok szövedékét is, amely a maga feltételeivel valóban kiméri a szabadság életterét, s ugyanakkor, hogy a szubjektív oldalt, a „civilkurázst” újból bekapcsoljuk, jobban formálja a jogalkalmazók szemléletét, mint az alkotmány. A rendelet és az utasítás az igazi iránymutatás a bürokrata számára! Mi mindent olvashattunk volna Holló cikkében, ha nem áll meg az egyesületi törvénytől, hanem sorra veszi a vonatkozó miniszteri rendeleteket indokolhatatlanul szoros ellenőrzési jogaikkal, vagy a fővárosi rendeletet, amely a rendőrség véleményét kéri be arról, hogy az egyesület működésének tárgyi feltételei megvannak-e. Ez az a pont, ahol a polgári bírói út mellett szükségessé válik a normakontroll is, az alkotmányvédő tanács, s méginkább a valódi alkotmánybíróság, amely nélkül a garanciarendszer nem teljes.

A szabadságjogok működésnek *egészében* való szemlélete mellett a cikkgyűjtemény a „mérlegelés vagy abszolút védelem” problémájára is ráirányítja a figyelmet. Ez a köz- és magánérdek közötti viszony kérdésével is összefügg. Szamel cikke elveti a feltétlenül védett „alanyi jog” és a mérlegeléstől függő „jogos érdek” elméleti megkülönböztetését – mondván, hogy a „végrehajtás fázisában” nincs gyakorlati különbség. Szerinte ugyanis lehetetlen minden alkotmányos jogot alanyi joggá tenni, másrészt bizonyos mérlegelésre mindig sor kerül (bár arra kell törekedni, hogy ennek alkalmazási köre és játéktere az igazgatásban a legszűkebb maradjon).

Ezek az általános igazságok azonban elveszik a probléma élet,

illetve elfedik az ilyen megközelítés veszélyét. Pl. Szamel Katalin is teljes jóhiszemmel ír arról, hogy „nincs azonban okunk... garanciákat keresni azokban az esetekben, ha a közösségi és magánérdek végső soron egybeesnek. Ilyenkor az államnak nem akad más tennivalója, minthogy kötelezze polgárait a saját érdekeiknek megfelelő cselekvésre”. Ilyen szabályok pl. a Köjál előírásai, a kötelező iskolai oktatás és hasonló. Az esetleges (köz- és magán-) érdekelletét miatt pedig mindig meg kell adni a jogorvoslati lehetőséget. (691. old.). A gondolatmenet lefegyverző. Ám valójában eleve megnyugszik a rendeletalkotó bölcsességében – ez ellen még fellebbezni sem lehet! A garanciákról való lemondás azért veszélyes, mert nincs a mérlegelésnek egyértelmű határa sem atekintetben, hogy melyek ezeknek az ún. „jogosultság jellegű kötelezettségeknek” az esetei, sem arra nézve, hogy nem követel-e a köz minden általános igazságosság ellenére mégis méltánytalanul súlyos áldozatot az egyéntől. Vajon a végsőig elmehet az állam abban, hogy polgárait boldogságra (egészségre, műveltségre – és milyenre?) kényszerítse? Még e határesetekben is kitűnik tehát, hogy kell egy minimális, de feltétlenül garantált, beavatkozásmentes privátszféra, amelyet alanyi jog biztosít. Ez az első lépcsője annak, hogy ne áldozzák fel a közérdeknek az egyéni érdeket.

Szamellet és Hollóval összhangban Sólyom általában megállapítja, hogy a „közérdek, nemzetvédelmi érdek olyan érvek, amelyeknek ma még konkretizálás nélkül is hitele van – velük szemben az emberi méltóság állandó megerősítésre szorul” (667, 669, 677, 690. old.). Holló kifejti, hogy az általánosságban tartott „puha” politikai korlátok – ilyen a „közérdek”, a „politikai és társadalmi rend” – működőképes jogi kategóriákba való áttétel nélkül gyengítik az alapjogok érvényesülését (676. old.).

A „jogiasítás” útja viszont – s ez régi demokratikus hagyomány – nem annyira a „közérdek” (egyébként is csak korlátozottan lehetséges) konkretizálása, mint inkább az azzal szemben álló érdekek jogi megerősítése egészen a közérdek érvényesülésének kizárásáig, az autonómia abszolút védelmet élvező azilumainak kialakításáig. Csak ezek a jogok teszik teljessé azt a garanciarendszert, amely – mint Holló tanulmánya elvi részében hangsúlyozza – *mindenfajta* demokrácia technikai minimuma.

Elgondolkodtató, hogy a *Jogtudományi Közlöny* egyetlen gya-

korlati cikke (Ilkei) minden lényeges pontban a fenti „elvi” posztulátumok ellenkezőjét mondja, méghozzá azzal az igénnyel, hogy véleményét elvi igazságnak állítsa be. Ilkei Csaba szerint nincs demokratikus technikai minimum, a polgári demokrácia alapján különbözik a szocialistától, amelyben az állam és egyén politikai viszonyában „a társadalom politikai vezetése a meghatározó”, s amelyben pl. a személyhez fűződő jogok gyakorlását minden további nélkül korlátozzák „a jog társadalmi rendeltetésének és a társadalmi érdekek a prioritását előíró jogszabályok” (680. old.). Ebből a jogi garanciákat figyelmen kívül hagyó álláspontból aztán könnyen – és logikusan – arra a végképp hamis vágányra lehet jutni, ahová Ilkei is: a személyiségvédelem alanyi jogai szerinte csakis a „társadalmi megítélés” szerint arra érdemeseket illeti meg, „antiszociális álszemélyiségek”, és különösen a bűnözők nem vehetik ezeket igénybe – ez ugyanis joggal való visszaélés lenne.

Igaza van Ilkeinek abban, hogy a személyiségi joggal, mint minden joggal, vissza lehet élni, pl. fel lehet használni a bírálathallgatására. Ilkei két ítéletből vonja le azt az általános következtetést, hogy az ítélkezést a személyiségi jogok visszaélésszerű védelme jellemzi a tömegkommunikáció szabadságának rovására. Ez sem a tényeket tekintve, sem jogdogmatikailag nem áll. A bírói gyakorlat tendenciája ugyanis nem a személyiségvédelem kiszélesítése, hanem éppen határok közé szorítása és általánosságának visszavétele, mint az a Legfelsőbb Bíróság közzétett ítéleteiből egyértelműen kitűnik. Továbbá indokolatlan éppen a nyomorultak és kiszolgáltatottak feletti bírálathoz jogáért küzdeni – ezt a tömegkommunikáció különösebb akadály nélkül gyakorolhatja. Ilkei jogi érvelése pedig alapjában hibás, első- és másodosztályú alanyi jogokat feltételezni egyszerűen képtelenség. Az alanyi jogok mindenkit egyenlően illetnek. Témánk szempontjából az a jogbizonytalanság érdemel figyelmet, amelyhez a „puha” politikai értékítélet közvetlen jogi alkalmazása vezetett Ilkeinél. Ha ugyanis a „bűnmegelőzés” és „nevelés” mint közérdek általában erősebb (adott esetben) a képmáshoz való személyiségi jognál, miért ne lenne erősebb pl. az emberi méltósághoz való jognál, amelytől egyébként sem választható el (a kényszerű szereplés a tv-ben megalázó)? Miért ne szabadna akkor a vádlottat arcul is ütni? És ha ehhez is hatósági engedély

kell, mint a tv-ben való bemutatáshoz, milyen *más* elvi érvet tud felhozni a rendőrség, ügyészség, bíróság, amelynek alapján az egyik mód megengedett, a másik tilos? Ezt is a „közérdek” dönti el? Továbbá az sincs meghatározva, milyen bűnért fizet az ember a személyiségi jogvédelem elvesztésével (avagy milyen bűnökért szabható ki – s nemcsak a bíróság által – ez a „mellék-büntetés”). Ilkei példája szerint a beilleszkedni nem akaró izgága munkás is, aki bemószerolja a főnökséget, ilyen „álszemélyiség”, csökkentett jogú állampolgár lesz.

A tulajdonjog, a személyes szabadság és a képmáshoz való jog, illetve az összes személyhez fűződő jog egyenrangú. Hosszú történeti fejlődés eredményeképpen „természetes”, hogy nem lehet valakit megfosztani tulajdonától a „társadalom nevelése” érdekében, pl. mert „nem érdemli meg”. A – kivételes – vagyonek kobzást, illetve a személyes szabadság elvonását az egész büntetőjog és büntető eljárás garanciarendszere bátyázza körül. A kisajátításhoz nem elég általában a „közérdek”, és a veszteséget egyébként is bőven kompenzálják. A személyiségi jog és a közérdek – itt valójában a tömegkommunikáció szabadsága – egymással szembeni mérlegelése épp ilyen kiépített, formalizált garanciarendszert követel meg. S mivel a hírközlés általában képes érvényesíteni az érdekeit, a mindenképpen érinthetetlen, abszolút védett személyi szféra itt gyakorlati szerephez jut. Természetesen minden zárt, garanciális rendszerben vannak értelmezést kívánó fogalmak, s óriási szerepe van a jogalkalmazási politikának, sőt az eljáró hivatalnok vagy bíró tisztességének és egyéni felfogásának is – ezért érdemel a *Jogtudományi Közlöny* szerzői által képviselt garanciális szemlélet nagyobb nyilvánosságot.

Dr. FUTÓ* ANNI

EDERE NECESSE EST

Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rendezte Hanák Péter. Gondolat, Budapest, 1984. 381. old.

Könnyű és némileg méltánytalan a válogatás bírálatával kezdeni a szöveggyűjtemény ismertetését. Elég a kötet tartalomjegy-

kell, mint a tv-ben való bemutatáshoz, milyen *más* elvi érvet tud felhozni a rendőrség, ügyészség, bíróság, amelynek alapján az egyik mód megengedett, a másik tilos? Ezt is a „közérdek” dönti el? Továbbá az sincs meghatározva, milyen bűnért fizet az ember a személyiségi jogvédelem elvesztésével (avagy milyen bűnökért szabható ki – s nemcsak a bíróság által – ez a „mellék-büntetés”). Ilkei példája szerint a beilleszkedni nem akaró izgága munkás is, aki bemószerolja a főnökséget, ilyen „álszemélyiség”, csökkentett jogú állampolgár lesz.

A tulajdonjog, a személyes szabadság és a képmáshoz való jog, illetve az összes személyhez fűződő jog egyenrangú. Hosszú történeti fejlődés eredményeképpen „természetes”, hogy nem lehet valakit megfosztani tulajdonától a „társadalom nevelése” érdekében, pl. mert „nem érdemli meg”. A – kivételes – vagyonelkobzást, illetve a személyes szabadság elvonását az egész büntetőjog és büntető eljárás garanciarendszere bátyázza körül. A kisajátításhoz nem elég általában a „közérdek”, és a veszteséget egyébként is bőven kompenzálják. A személyiségi jog és a közérdek – itt valójában a tömegkommunikáció szabadsága – egymással szembeni mérlegelése épp ilyen kiépített, formalizált garanciarendszert követel meg. S mivel a hírközlés általában képes érvényesíteni az érdekeit, a mindenképpen érinthetetlen, abszolút védett személyi szféra itt gyakorlati szerephez jut. Természetesen minden zárt, garanciális rendszerben vannak értelmezést kívánó fogalmak, s óriási szerepe van a jogalkalmazási politikának, sőt az eljáró hivatalnok vagy bíró tisztességének és egyéni felfogásának is – ezért érdemel a *Jogtudományi Közlöny* szerzői által képviselt garanciális szemlélet nagyobb nyilvánosságot.

Dr. FUTÓ* ANNI

EDERE NECESSE EST

Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rendezte Hanák Péter. Gondolat, Budapest, 1984. 381. old.

Könnyű és némileg méltánytalan a válogatás bírálatával kezdeni a szöveggyűjtemény ismertetését. Elég a kötet tartalomjegy-

zékét átnéznünk, s máris kiderül, milyen szegényes a válogatás. Ez a kötet bizony nem válhat a zsidókérdés hazai irodalmának szöveggyűjteményévé. A hét évtizedet felölelő korszak irodalmából épp annak a két évtizednek a dokumentumai hiányoznak, amelyben a zsidókérdés kérdéssé, az asszimiláció kérdéssé, az antiszemitizmus világnézetté vált, s amelyben, ha későn és tétován is, végül megszületett a hazai zsidóság disszimilációjának kulturális és politikai programja.

A magyar könyvkiadás kis titkaiba beavatott olvasó könnyen észreveszi azt is, hogy a válogatás nem véletlenül sikerült ilyenre, hanem a szokásos kompromisszum szülötte. Az alku, ha teljesen kimondják, valahogy így hangzott volna: eltekintünk bármiféle szélsőséges álláspontot képviselő írás közlésétől, ám ennek fejében bevesszük a kötetbe, méghozzá csonkítatlanul, Bibó tanulmányát; tudjuk persze, hogy az így, önmagában nem közölhető, ezért körülpárnázzuk a századelő boldog háborús békeidejének szelíd elmélkedéseivel és a századvég rezignált alkonyának mindentudó okoskodásával. Hogy a Huszadik Század 1917-es ankétján a „historiai neurózissal terhelt témában különösen érzékeny füleket és lelkeket” (16. old.) sértő írások is napvilágot láttak? Az ankét szövegének mintegy százoldalnyi válogatásából ezek – a szerkesztői alku értelmében – szintén kimaradnak. Igaz, a szerkesztői bevezető az olvasót cinkosan bátorítja: ne hagyja annyiban, üljön be a könyvtárba, s a poros, ámde csonkítatlan folyóirat lapjain maga tájékozódjon. Akinek füle van az ilyen célzásokra, meg is teszi. A beavatottak köre persze oly szűk, hogy nyugodtan mondhatjuk, ők amúgy is eljutottak volna a Huszadik Század eredeti szövegéhez. A többinek pedig egyelőre be kell érnie ennyivel.

Bizonyára lesznek olyanok – hogy a kötetet sajtó alá rendező Hanák Pétert parafrazáljuk (375. old.) –, akik e kompromisszumot teljesen elvetendőnek tartják, s az alkudozó cenzúra uralma alatt a teljes hallgatás álláspontjára helyezkednek. Lesznek tán olyanok is, akik a körülmények gondos mérlegelése után elfogadják a szerkesztő kimondatlan érvelését: *edere necesse est...* Lesznek azonban olyanok is, akik a könyvkiadás szabadságának reményét fenntartva más fórumokon igyekeznek megőrizni valamit a szólásszabadság hagyományából. Olyanok, akik a gondterhelt cenzorok és a csínytevővé infantilizált tudósok mérközésé-

ben az utóbbiaknak szurkolva, de harcmodorukat el nem fogadva továbbra is vallják, hogy *navigare necesse est...*

A válogatás teljességétől, illetve hiányos voltától eltekintve, mit mondhatunk a gyűjteménybe bekerült egyes szövegekről? Pozsgay Imre bevezetőjének kivételével valamennyi másodközlés. Összefüggésük laza, távoli. Színvonaluk meglehetősen ingadozó.

Semmi kétség, a kötet messze kiemelkedő írása Bibó István tanulmánya, amely a magyarországi zsidókérdés mindmáig legszínvonalasabb taglalása. Bibó tanulmánya, bár a jelen gyűjtemény megjelenése előtt nem volt könnyen hozzáférhető Magyarországon, mára meglehetősen ismertté vált. Ezért csupán egyetlen, inkább a mostani megjelenés körülményeivel összefüggő megjegyzést fűzünk hozzá. A Hanák-féle kötet széles történelmi íve azt sugallja, hogy a tanulmány a 19 utáni korszak szellemi lezárása, morális számvetése, korszakfordulós visszatekintése, amit azután — újabb negyedszázad elteltével — egy új generáció friss számvetése követ. Pedig Bibó munkája elsősorban nem történelmi indíttatású. A körültekintő történelmi tárgyalás, az ön-maga, családja, felekezete és osztálya nevében elvégzett számvetés csak kiindulópont a politikus Bibó nagy kísérletéhez: formát és nyelvet találni a zsidókérdés 1945 *utáni* új fordulatainak nyilvános megvitatásához.

Hogy erre nem kerülhetett sor, az nagyrészt Bibó tanulmányának egyik címzettjén, a kommunista párton múltott. 1948/49-cel lezárult a politikai kérdések viszonylag szabad és fogalmi nyelven történő megtárgyalásának efemér korszaka. Az ötvenes évek *newspeak*-jében a „zsidó” kódszava a „cionista” lett, a cionizmus bélyege pedig — akárcsak a többi nem-kommunista baloldali elkötelezettségé — a haza-, nép- és osztályárulás vádját vonta maga után.

Ezért nem tarthatjuk egészen őszintének Pozsgay Imre tűnődését afölött, hogy vajon 1948-at követően miért is némult el a zsidókérdésről megindult vita, hogy netán „a zsidóság nem akarta a röviden és felületesen elvégzett számonkérés után a sebeket felszaggatni” (6. old.), avagy pedig a magyar nép inkább viselte az „utolsó csatlós”, a „fasiszta nemzet” bélyegét, mintsem szembenézett volna a múlttal. A ma már jócskán ötvenes éveit taposó politikusnak emlékeznie kell, hogy diákéveiben nemigen faggat-

ták arról, hogy mivel akar szembenézni. Úgyszintén felnőtt fej-
jel élte át az 1956-os s az azt követő izraeli–arab háborúk éveit,
amikor a cenzúra egyébként már lazuló szorításában a „cionista”
jelzőt még mindig jobb volt nem kiérdemelni.

Pozsgay Imrétől a recenzens nem a tudományos igényű elem-
zést kéri számon, csupán a tárgyi kijelentések igazságtartalmát.
Kezdjük mindjárt az elején. Igaza van Pozsgaynak abban, hogy
Bibó István és Száraz György írásainak megjelenése között hosz-
szú idő, több mint negyedszázad telt el. De az már korántsem
igaz, hogy ez idő alatt magyar szerzők tollából nem születtek
tudományos igényű feldolgozások a magyar zsidóság történetéről.
Elég itt az Izraelben élő Nathaniel Katzburg, Vágó Béla és a New
York-i professzor, Randolph Braham cikkeire és könyveire, vagy
a *Hungarian Jewish Studies* köteteire utalni. A magas színvonalú
tanulmányokat kivétel nélkül magyarországi eredetű szerzők
írták, s hogy e szerzők miért nem szerzők, avagy miért nem ma-
gyar szerzők, annak csupán Pozsgay Imre a megmondhatója. De
ha magyar szerző magyar tárgyú műve valóban kevés is lett volna,
vajon mi akadályozta meg a tudományos kiadókat abban, hogy a
zsidóüldözésekről, a totalitarizmusról szóló tengernyi kiad-
ványból fordításokat jelentessenek meg? Nem, sajnos nem áll
módunkban a kultúrpolitikus tűnődő sajnálkozását névértékben
elfogadni. Különösen, ha meggondoljuk, hogy minisztersége
alatt Bibó István egyetlen fontos tanulmányát sem adták ki, hogy
Bibó saját kéziratái gondozására tervbe vett svájci útját a magyar
hatóságok nem engedélyezték, hogy a Bibó István hetvenedik
születésnapját köszöntő, halála után elkészült emlékkötet meg-
jelentetését a magyarországi kiadók megfontolás tárgyává sem
tették.

De tegyük fel, hogy Pozsgay Imre, az ismert kultúrpolitikus
mindezt éppúgy fájlalja, mint e recenzió névtelen szerzője, s
csupán kényszerű kompromisszumok eredményeképpen vállalta,
hogy miniszterségének idején az ország legnagyobb élő politikai
gondolkodójával ilyen jogsértések történjenek. Nézzük tehát,
mit *gondol* Pozsgay a zsidókérdés mai megoldási lehetőségeiről.
Bibó István figyelmes olvasói bizonyára már a magabiztos ki-
induláson fennakadnak: „Magyarországon társadalmi, politikai
közmegegyezés van.” (8. old.) A kompromisszumos politizálás
bibói – s általában: demokratikus – felfogása szerint a mai Ma-

gyarországon lehet ugyan béke, lehet nyugalom, sőt, akár elégedettség is, csupán egyvalami nem lehet: közmegegyezés. Nem lehet mindaddig, ameddig a politikai vezetés a maga programját egyoldalúan deklarálja, a közvélemény pedig egyoldalúan „egyez”ik”. Hogy a „tartalmas intézményekkel” (9. old.) rendelkező Pozsgay-féle demokrácia egyébként milyen utat kínál a maradék zsidóságnak? Az asszimiláció útját – természetesen. De, ellentétben a régebbi korokkal, most már nem elég a *magyar nemzethez* asszimilálódni, nem, a zsidóságnak vállalnia kell az ország „*társadalmi berendezkedését*”, „programját” is (12. old.). A demokrácia nevében. A magyar nemzethez immár a rendszeren keresztül vezet az út. Csak Bibó forog a sírjában.

Nem úgy Molnár Erik, aki már egy évvel a tömegirtás után, 1946-ban bámulatos optimizmussal hirdette: „a fasizmus is csak átmeneti visszaesés volt az emberi haladás útján” (133. old.). A zsidóság szabadságát – így az érvelés – csakis a kapitalizmus felszámolása, a szocializmus hozhatja el. Minden egyéb kísérlet, mint pl. a cionizmus, reakciós (azaz rossz), és „reakciós marad akkor is, ha szocializmust hirdet (sic!)” (133. old.). Molnár Erik mondatainak vulgaritását talán menti, hogy szabadon előadott beszéd lejegyzett szövegét olvassuk, a gondolati sivárságot, a dogmatizmust azonban nem lehet nem észrevenni. A messianisztikus üdvtan lángolása a szemünk láttára merevedik a politikai intolerancia jégpáncéljává, s az olvasó megborzong a szavak mögött rejlő ígéret (fenyegetés) beváltásának történetét ismerve.

Száraz György tanulmányát a Hanák-féle kötetben immár ki tudja hányadik utánközlésben olvashatjuk, így a recenzens számos méltató sorához zárkózik fel, s megtakaríthatja magának elődeinek kínosan obligát meghajlását a szerző „kétségbevonhatatlan jóindulata” előtt. Száraz György író, s nem mond le a szubjektivitás, az írói szabadság előnyeiről valami szigorú logikai rend, történelmi fegyelem kedvéért. Az írot, az írói módszert jellemezzük tehát, amikor megállapítjuk, hogy Száraz nagyon is átgondoltan építkezik. Mindjárt írása elején közli velünk, hogy a Holocaust éveiben éretlen gyermek volt („egészen kicsi voltam”), s a zsidó bácsik és nénik („Faragó doktor bácsi”, „öreg házaló bácsi” stb.) elhurcolását végző magyar bácsik motívumait így, gyermekfejjel nem ismerte, nem érthette és már sohasem fogja megérteni (296–300. old.). A gyerekkorában látott zsidók

„titokzatosságát” csak az időközben szintén bácsivá cseperedett író fejtheti meg. El is kezdi mindjárt a római birodalomnál, hogy azután lelkiismeretesen végigpásztázzon egész történelmünkön. Az elnagyolt és meglehetősen iskolás áttekintés után, 1944-ben megint előbukkan a gyermek: Fuchs bácsi gazdátlanul maradt színes tintájából megszedi a maga hadisarcát. Így, a gyermek lelkén keresztül jutunk el a végkifejletig: „Nem tudtuk, mi vár rájuk. Nem tudtunk a zsúfolt vagonokról, a koncentrációs táborokról, a gázzról. Ezt nekünk nem mondták. És ha tudjuk? Akkor is nézzük? Akkor se teszünk ellene? Olyan kérdés, amire nincs, nem lehet válasz. Sunyi módon tettek bűnrészessé valamennyiünket, úgy buktunk el a próbán, hogy nem tudtuk, miféle próbát állunk.” (328. old.)

Hát igen. Hogyan is tudhatta volna a gyermek („mi”), hogy mit tesznek a felnőttek („ők”). A szubjektív kifejtés adta szabadság az, amivel Száraz a kényes kérdést megoldja – szíve joga. S ha azt sugallja is, hogy egész népe amolyan tizenévesen volt éretlen, ám legyen – ezen is el lehet gondolkozni. Ám írói szabadság ide vagy oda, közönséges ízlésficamnak kell minősítenünk a történet folytatását: egy évvel a deportálások után a Rozsnyóról menekülő író egyszeriben teljes felnőtti érettségében pattan elénk, hogy elpanaszolja, a munkaszolgálatról visszatérő zsidók nem voltak kopaszak (mint ő), mi több, „jól tápláltak”, sőt kedélyesen vérszomjasak voltak (328. old.). S azután a sztereotípiák „a gázkamrák füstje alatt született sorsközösségről” (332. old.), a „bilgerlicsizmás” zsidó funkcionáriusról (331. old.), a hálátlan zsidóról (334. old.) stb. Száraz, aki oly tárgyilagosan emlékezik meg arról, hogy 1919-ben nemcsak a forradalom oldalán, vezérei között volt nagyszámú zsidó, hanem „a proletárdiktatúra idején túszként fogva tartott ellenforradalmárok jegyzékén mintegy 70 zsidó tőkés és reakciós szellemi vezető szerepel” (321. old.), arról már nemigen látszik tudomást venni, hogy az ötvenes évek „zsidó bosszújának” zsidók is és nemzsidók is áldozatul estek, hogy az ötvenes éveket elsöprő 1956 októberi felkelés vezetői között megintcsak ott voltak a zsidók, nemkülönben az 1956-ot követő megtorlás kivégzett és börtönbe zárt áldozatai között: vagyis mindenütt, ahol a magyar történelem páros és páratlan lapjai íródtak.

A következetlenség és végiggondolatlanság, a szerzőnek a köz-

helyek iránti bámulatos vonzódása csupán a tanulmány írói hitelét rontja: eddig az elemzésnek nincs összefüggő gondolati tanulsága. Nincs különösebb politikai jelentősége annak a panaszos hangú moralizálásnak sem, amivel Száraz megkülönbözteti a háborút átélt nemzedék antiszemitizmusát a fiataloknak az auschwitzi gázzámláról szóló „ártatlan” tréfáitól. Megint a picinyek és a bácsik megkülönböztetése: az ifjú „primitív gyanútlanlansága megmutatja ártatlanságát, de egyben a mi felelősségünket is.” (340. old.). Politikai jelentősége csupán annak van, hogy a szerző túláradó toleranciája nyitva hagyja ugyan az asszimilálódni kész zsidók számára az emlékek ápolásának lehetőségét, nagylelkűen felajánlja nekik „több ezer éves kultúrájuk minden kincsét” (346. old.), ám a pesszimista egyetemi hallgatóról, aki kételkedik a magyarok és zsidók megbékélésének lehetőségében Hitler után, kijelenti: elveivel Hitlert, a gázkamrákat igazolja” (336. old.). A sokadik ízlésficamnál még elszomorítóbb a mögöttes szemléletmód: a kételkedés határait mi, a birtokon belüliek vonjuk meg. Magabiztosan elválasztjuk, ki az, aki értünk kételkedik, s ki az, aki ellenünk...

Száraz tanulmánya után fellélegezve lapozunk tovább Hanák Péter fegyelmezett, logikus okfejtésében. Érvelése világos: A zsidó asszimilációnak a liberális, demokratikus rendszerek kedveznek, a szabadság-korlátozás, a jogfosztás hatására viszont kiéleződnek az asszimiláció zavarai is. A Monarchia konzervatív és autoritárius utódállamaiban eluralkodó antiszemitizmus megakadályozta a zsidóság teljes nemzeti beolvadását. A kelet-európai zsidóságot a megzavart asszimiláció félútján érte a borzalmas katasztrófa, s a náciizmus nem vette figyelembe az asszimilálódás különböző fokozatait, azonos kíméletlenséggel sújtott le asszimiláltakra és ortodoxokra.

Csak itt, a történet végén jövünk zavarba. Az okfejtésnek vége van, a tanulság azonban – nem hiányzik, ez még nem volna baj, de kétértelmű és bizonytalan. Ha elhittük, amit a professzor oly meggyőzően bizonyít, hogy ti. az asszimiláció kényes folyamata csak liberális, demokratikus és toleráns társadalmakban lehet sikeres, olyan társadalmakban, amelyek tisztelik „a komplementer disszonancia kifinomult rendszerét, roppant érzékeny egyensúlyát” (372. old.), akkor innen kell folytatnunk, s azt kell kérdeznünk, vajon e feltételek adottak-e Magyarország mai

politikai rendszerében. Igaz, ezt már nem Hanáknak, a történésznek kell megválaszolnia. Ő az elemzés végeztével egyszer már elbúcsúzott az olvasótól: „Eddig a történész bizonyítási eljárása. Tények, érvek, ellenérvek. Az elbírálás az esküdtszék feladata.” (375. old.). De Hanák, a *homo politicus* mégsem állja meg, hogy írását normatív állásfoglalással ne zárja. A zsidó hagyományból „a racionális prófécia képességét” (375. old.) megőrizni kívánó tudós a teljes beolvadás mellett foglal állást, s az általa felállított összefüggést politikai rendszer és asszimiláció között most már csupán a csattanó nem túl racionális pátosza hidalja át: „*Navigare necesse est, vivere non est necesse.*”

RINGWALD* FANNY

SZERKESZTŐI ÜZENET

Immár másodszor jelentkezünk „Babér és Tövis” c. rovatunkkal. Kezdeményezője Bence György budapesti barátunk volt; a megvalósítás is az ő érdeme. A válogatás, csakúgy mint a jókedvűmerész hangütés az ő szerkesztői készségét dicséri.

Az első babérok és tövisek megjelenése után (16. szám) több olvasónk nekünk szegezte a kérdést: szabad-e, illik-e kemény szurkálódásokat álnéven közölni? (Minden *-ot viselő név: álnév.) Jogos kérdés.

Normális viszonyok között egyértelmű volna a válasz: nem. De alkalmazható-e a deontológiai norma a budapesti–hazai írástudók helyzetére? Emberi fogalmak szerint, nemde, természetes volna, hogy szakszerű könyvbírálatért senkit se érhessen bántódás. Ezt az elvet *in abstracto* a párt-hivatalosság is elismeri, azt azonban nem, hogy magyar állampolgár a Magyar Füzetekbe írjon.

No de: Bence, Kis János, Tamás Gáspár? — kérdezhetné itt az olvasó. Honnan e boldog kivételek? Onnan, hogy ők hivatalosan nem léteznek, kereten kívüliek, engedélyre tehát szükségük nincs. Sajnos, másképp áll a dolog olyan értelmiségiek esetében, akiknek állami állásuk van. Kívánhatjuk-e tőlük, hogy egy alkalmi MF szereplésért egész szakmai jövőjüket kockára tegyék? Közreműködésük csak rejtőzve lehetséges.

Szükség törvényt bont, adott esetben: illendőséget. Ha majd hazai munkatársaink feje felett nem lebeg az állásvesztés kardja, mi is visszatérünk a normalitáshoz.

politikai rendszerében. Igaz, ezt már nem Hanáknak, a történésznek kell megválaszolnia. Ő az elemzés végeztével egyszer már elbúcsúzott az olvasótól: „Eddig a történész bizonyítási eljárása. Tények, érvek, ellenérvek. Az elbírálás az esküdtszék feladata.” (375. old.). De Hanák, a *homo politicus* mégsem állja meg, hogy írását normatív állásfoglalással ne zárja. A zsidó hagyományból „a racionális prófécia képességét” (375. old.) megőrizni kívánó tudós a teljes beolvadás mellett foglal állást, s az általa felállított összefüggést politikai rendszer és asszimiláció között most már csupán a csattanó nem túl racionális pátozsa hidalja át: „*Navigare necesse est, vivere non est necesse.*”

RINGWALD* FANNY

SZERKESZTŐI ÜZENET

Immár másodszor jelentkezünk „Babér és Tövis” c. rovatunkkal. Kezdeményezője Bence György budapesti barátunk volt; a megvalósítás is az ő érdeme. A válogatás, csakúgy mint a jókedvűmerész hangütés az ő szerkesztői készségét dicséri.

Az első babérok és tövisek megjelenése után (16. szám) több olvasónk nekünk szegezte a kérdést: szabad-e, illik-e kemény szurkálódásokat álnéven közölni? (Minden *-ot viselő név: álnév.) Jogos kérdés.

Normális viszonyok között egyértelmű volna a válasz: nem. De alkalmazható-e a deontológiai norma a budapesti—hazai írástudók helyzetére? Emberi fogalmak szerint, nemde, természetes volna, hogy szakszerű könyvbírálatért senkit se érhessen bántódás. Ezt az elvet *in abstracto* a párt-hivatalosság is elismeri, azt azonban nem, hogy magyar állampolgár a Magyar Füzetekbe írjon.

No de: Bence, Kis János, Tamás Gáspár? — kérdezhetné itt az olvasó. Honnan e boldog kivételek? Onnan, hogy ők hivatalosan nem léteznek, kereten kívüliek, engedélyre tehát szükségük nincs. Sajnos, másképp áll a dolog olyan értelmiségiek esetében, akiknek állami állásuk van. Kívánhatjuk-e tőlük, hogy egy alkalmi MF szereplésért egész szakmai jövőjüket kockára tegyék? Közreműködésük csak rejtőzve lehetséges.

Szükség törvényt bont, adott esetben: illendőséget. Ha majd hazai munkatársaink feje felett nem lebeg az állásvesztés kardja, mi is visszatérünk a normalitáshoz.

A „MAGYAR FÜZETEK” KITÜNTETÉSE

A bázeli székhelyű „BECSÜLETADÓ ALAPÍTVÁNY”, amely a magyar kultúra külföldön való fejlesztésének támogatására létesült, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 30. évfordulóján kiadott harmadik Nagy Imre-díját a Párizsban megjelenő *Magyar Füzeteknek* ítélte oda.

Az Alapítvány 1967-ben jött létre, s azóta több jelentős, az ország határain kívül létrejött magyar kultúrtevékenység anyagi és erkölcsi támogatását végzi.

A magyar forradalom 25. évfordulójára az Alapítvány Intéző Bizottsága, addigi tevékenységének kibővítésére és az 1956-os magyar forradalom szellemének ébrentartására 5000,— svájci frank összegű Nagy Imre-díjat létesített.

Az első Nagy Imre-díjat a forradalom 25. évfordulóján 1981-ben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kapta, Bibó István összegyűjtött munkái kiadásáért.

A második Nagy Imre-díjat 1983 júniusában, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 25. évfordulóján a „Magyarországi Kéziratos Irodalom” kapta az 1956 szellemében végzett munkájáért, a kéziratban megjelent bátorszavú írásokért és azok terjesztéséért.

A Párizsban megjelenő *Magyar Füzetek* az elmúlt évek folyamán számos reális értékeléssel megírt tanulmányt jelentetett meg otthoni és kinti szerzők tollából, így számtalan érdeklődőt segített hozzá az otthoni társadalmi, politikai és gazdasági valóság kendőzetlen megismeréséhez. A reális információk e széles-skálájú publikálásáért ítélte oda az Alapítvány Intéző Bizottsága az Alapítvány harmadik Nagy Imre-díját a *Magyar Füzeteknek*.

A Nagy Imre-díjak és más kulturális tevékenységek anyagi alapját az Alapítványt önkéntesen támogatók áldozatkészsége teszi lehetővé, amiért is minden támogatójának ezen az úton mond köszönetet;

a Becsületadó Alapítvány Intéző Bizottsága:
Alföldi László, Arató László, Géczy Iván, Jatzkó Pál, Kovács Andor, Luka László, Nagy László, Vermes László.

Szerkesztőségünk köszönőleveléből

„Becsületadó”

Alapítvány a Magyar Kultúra Fejlesztésére
B Á Z E L

Kedves Barátaink!

Nagy meghatottsággal vettük át a Nagy Imre-díjat jelképező plakettet (..) Úgy tekintjük, hogy ez a kitüntetés annak a – többkevesebb sikerrel megvalósított – gondolatnak szól, hogy rendszeres politikai dialógusba kapcsoljuk össze a hazai rendszer ottani és itteni bírálóit. Ez a dialógus az elmúlt években túlnőtt a Füzeteken, de amikor első számainkkal jelentkeztünk, úgyszólván egyedül voltunk ezzel a koncepcióval.

Hogy ebben az irányban valamit tehettünk, azt köszönhetjük elsősorban magyarországi barátainknak, az új ellenzéki gondolkodás úttörőinek, akik magvas és bátor írásaikkal megint egyszer ébreszteni kezdték a félájult országot, s akiknek folyamatos közlésével a Magyar Füzetek kezdettől fogva más lett, mint „még egy” emigrációs folyóirat; s köszönhetjük itteni barátainknak, akik áldozatkészségükkel lehetővé tették, hogy a vállalkozás meginduljon és fönnymaradjon.

Ennek a rokonszenvnek és segítségnek újabb, szép példája a Nagy Imre-díj. Nem előzmény nélküli: hiszen Alapítványotok több tagja egyénileg már régtől fogva támogatója a Magyar Füzeteknek.

Köszönet és hála ezért a kitüntető választásért. Adja a sors, hogy tevékenységünket még jó ideig folytathassuk, legalábbis addig, amíg a stafétabotot nálunk méltóbbaknak át nem adhatjuk.

Párizs, 1986. november 14-én

Kende Péter